

Х.Муҳаббатов, М.Раҳимов

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ
барои синфи

8

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тавсия кардааст

Душанбе
«Маориф»
2014

ББК 26.89 (5 тадж)
Н–90 География

Х. Муҳаббатов, М. Раҳимов. Географияи Тоҷикистон. Китоби дарсӣ барои синфи 8-ум – Душанбе, «Маориф», 2014 – 208 саҳифа.

Муҳаррир *Қиёмиддин Сатторӣ*

Чадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали соли хониш	охири соли хониш

ISBN 123456789

© Х. Муҳаббатов, М. Раҳимов, 2014.
© «Маориф», 2014.

Муаллимони муҳтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмунӣ китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ 45, Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академии Тоҷикистон ирсол намоед.

МУҚАДДИМА

География яке аз илмҳои қадимтарин аст. Калимаи география юнонӣ буда, маънояш тавсифи Замин мебошад. География табиат, аҳоли ва хоҷагии сатҳи кураи Заминро меомӯзад. Аз ин рӯ, географияро аз ҷумлаи илмҳои оид ба сайёраи Замин номидан мумкин аст.

Табиат, аҳоли ва хоҷагии кураи Замин гуногун аст. Табиатро дар ҳолати умумӣ географияи табиӣ ва қисмҳои ҷудогонаи онро илмҳои гуногун таҳқиқ мекунанд; шакл ва ҳаракати Заминро – геодезия ва астрономия, сохти онро геофизика ва геология, атмосфера ва иқлимиро – метеорология ва иқлимшиносӣ (климатология), қабати обии Заминро – гидрология, океанология ва гляциология, аҳоли ва хоҷагии кураи Заминро бошад, илмҳои ҷузъии иқтисодӣ (иқтисодиёти меҳнат, демография, иқтисодиёти саноат, кишоварзӣ, сохтмон, савдо ва ғайра) меомӯзанд. Вазифаи география аз омӯختани қонунияти ҷойгиршавӣ ва рушди унсурҳои табиӣ ва иқтисодии зикршуда дар Замин иборат аст. Аз ин рӯ, ин омӯзиши якҷояву алоқаманд бо дигар илмҳо ба амал меояд.

Чунонки мебинем, мавзӯи баҳси география гуногун ва мураккаб аст. Бинобар ин, аз рӯйи мақсаду вазифа ба ду қисми калон ҷудо мешавад: географияи табиӣ ва географияи иқтисодӣ.

Географияи табиӣ дар бораи қонунияти таракқиёт ва ҷойгиршавии унсурҳои комплекси табиӣ (релеф, сарватҳои табиӣ, иқлим, хок, наботот ва олами ҳайвонот) кураи Замин ва қисмҳои ҷудогонаи он баҳс мекунад. Он аз ҷумлаи илмҳои табиӣ буда, дар асоси қонунҳои табиат рушд меёбад. Географияи табииро ба якчанд қисм тақсим кардан мумкин аст: ландшафтшиносӣ, геоморфология, иқлимшиносӣ, биогеография ва ғайра.

Географияи иқтисодӣ доир ба қонуниятҳои рушд ва ҷойгиршавии унсурҳои комплексҳои истеҳсолии мамлакат (аҳоли, саноат, кишоварзӣ, сохтмон, савдо, нақлиёт ва ғайра) ва ноҳияҳои алоҳида дар кураи Замин маълумот медиҳад. Аз ин рӯ, он илми ҷамъиятӣ буда, дар асоси қонуниятҳои ҷамъиятӣ амал мекунад. Географияи иқтисодӣ низ ба якчанд қисм тақсим мешавад: географияи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, географияи саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра.

Географияи табиӣ ва иқтисодӣ якҷоя бо чузъхояшон силсилаи илмҳои географиро ташкил медиҳанд. Силсилаи илмҳои географӣ ба дарахти азиме монанд аст, ки аз ду танаи калон иборат буда, ҳар яки он боз аз шоҳаҳои бисёр таркиб ёфтааст. Ба чунин тарз фаҳмиши илмҳои географӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки география дар чараёни рушди тӯлонии худ (аз сода ба мураккаб, аз маълум ба номаълум ва аз шакли паст ба олӣ) якзайл ба қисмҳои махсус тақсим шуда, шоҳаҳои гуногунро ба амал овардааст. Ин қисмҳо бо ҳам зич алоқаманданд ва дар асоси ягонагии томи диалектикий (таълимот дар бораи қонунҳои умумии рушди табиат, ҷамъият ва таффакур) инкишоф меёбанд. Географияи табиӣ ва иқтисодӣ шаклҳои гуногуни ҳаракати материя, қонуниятҳои рушд ва ҷойгиршавии онро дар фазо меомӯзанд. Аз ин рӯ, географияи табиӣ ва иқтисодиро аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин нест.

Вазифаҳои муҳимтарини географияи иқтисодӣ–омӯхтани рушд ва ҷойгир кардани истехсолот дар мавқеи муайян дар шароити мутобиқи муҳити географӣ: омӯхтани таъсири шароити табиӣ ва хусусиятҳои рушд ва ҷойгиркунӣ, шакл ва равияҳои истифода на-мудани унсурҳои табиат ба манфиати ҷамъият буда, ҳалли онҳо зарурати донишҳои географияи табииро талаб менамояд. Географияи табиӣ бошад, ландшафтҳои кураи Заминро на танҳо ба мақсади мушоҳидаи одӣ меомӯзад, балки таъсири онро ба рушди ҷамъият ва истифода кардани захираҳои табииро дар истехсолоти моддӣ муайян менамояд. Аз ин ҷихат географияи табиӣ ҳам ба донишҳои географияи иқтисодӣ – оид ба инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот, ҳам оид ба талаботи нисбат ба сарватҳои табиӣ доштаи истехсолоти моддӣ эҳтиёҷи калон дорад.

Ҳамин тариқ, ҳодисаҳои табиӣ, ки мавзӯи баҳси географияи табиӣ мебошанд, бо ҳодисаҳои табиӣ, ки географияи иқтисодӣ меомӯзад, зич алоқаманданд. Инсон бояд робитаҳои унсурҳои табиӣ (чинҳои кӯҳӣ, релеф, хок, об, ҳаво, организми зинда)-ро ҳангоми ташкили меҳнат ва истехсоли неъматҳои моддӣ ба назар гирад. Дар сурати ба ҳисоб нагирифтани қонунҳои табиат аз тарафи инсон табиат аз одамон саҳт «қасос» мегирад.

Одамон ҳамчун унсури табиӣ зери таъсири қонунҳои табиат мебошанд. Аз тарафи дигар, инсон низ ба табиат таъсири хеле калон мерасонад, онро меомӯзад, тағйир медиҳад ва ҳарчи бештар ба манфиати худ истифода мебарад. Дар навбати худ табиат низ ба тараққиёти ҷамъият таъсири калон дорад, вале нақши асосиро намебозад. Пешрафти ҷамъият аз рӯйи тарзи истехсолоти ҷамъ-

иятӣ, муносибатҳои истеҳсолӣ ва дараҷаи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда муайян карда мешавад. Ин омилҳо дараҷаи таъсири инсонро ба табиат низ муайян мекунанд.

Ин китоби дарсӣ «Географияи Тоҷикистон» ном дошта, аз ду қисм: географияи табиӣ ва иқтисодӣ иборат аст. Дар қисми аввал табиати Тоҷикистон ва шаклҳои он тасвир ёфтааст. Шумо дар ин қисм бо тазодҳои ҳайратангези табиати ҷумҳурӣ – куллаҳои барфпӯшу водии сарсабз, даштҳои хушку кӯҳсори сербориш, захираҳои сӯзишворию неруи фаровони обӣ ва ғайра аз наздик шинос хоҳед шуд. Қисми дуюми он географияи иқтисодии ҷумҳуриро дар бар мегирад. Дар он оид ба хусусиятҳои рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ), ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ва робитаҳои берунии он маълумот дода шудааст.

Масъалаҳои географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон на танҳо байни ҳам, балки бо дигар илмҳо, бахусус биология, физика, химия, геология, иқтисодиёт, таърих робитаи ногузастанӣ доранд ва яққоя бо онҳо омӯхта мешаванд. Бояд гуфт, ки донишмандони географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон барои ҳар як сокини ҷумҳурӣ зарур мебошад, зеро донишманде фармудааст: «Надонишмандони хусусиятҳои кишвари худ ва фарқи он аз кишварҳои дигар ин маънои онро дорад, ки ту дар ватани худ шахси аҷнабӣ (беғона) ҳастӣ».

§ 1. ДАВРАҲОИ РУШДИ ИЛМҲОИ ГЕОГРАФӢ

География дар замонҳои қадим. Чунонки зикр намудем, география аз илмҳои қадимтарин аст. Аввалин донишҳои географӣ дар Мисри Қадим (4000 сол пеш аз милод) пайдо шудаанд. Ин давра таърихи 5000-соларо дар бар мегирад. Хусусиятҳои муҳими рушди илмҳои географӣ дар ин давра аз ҷамъшавии маълумоти географӣ, пайдошавии тахминҳои зираконаи илмӣ, ки дертар тасдиқи худро ёфтаанд, иборат аст. Донишҳои географӣ дар аввал якҷоя бо дигар илмҳо, минбаъд ба тарзи алоҳида (вале бетақсимшавӣ ба қисмҳо) тараққӣ мекунанд. Дар ин давра кураи Замин ба одамон ҳанӯз пурра маълум набуд ва бисёр ҳодисаҳои табиӣ шарҳи илмӣ наёфта, пурасрор менамуданд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра бисёр тасаввуроти дурусти географии ба вучуд омада буданд, ки то ҳол арзиши худро гум накардаанд. Чунончи, курашаклии Замин, гуногунии минтақаҳои табиӣ ва тағйирёбандагии сатҳи заминро баъзе олимони ҳанӯз пеш аз милод эътироф мекарданд.

Олими Юнони Қадим Птолемей (асри II милод) харитаи замони худро тартиб дода буд. Харитаи ӯ шабакаи градусӣ дошт. Қатъи назар аз камбудихо (чунончи, масоҳати хушкӣ аз об зиёд нишон дода шуда буд) он харитаро одамон дар тӯли чордах аср истифода карданд. Мутаассифона, ин тахминҳои зираконаи илмии юнониёни қадим ҳанӯз ба олимони Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна маълум набуд. Дар ин давра донишҳои географии мардумони форсу араб хеле ноқис ва печ дар печ аст. Маълумоти географии дар «Авесто» ва сарчашмаҳои арабӣ овардашуда хеле маҳдуд ва аксар шакли насри бадеиро доранд. Ҷамъбасти донишҳои географӣ то асри VIII чандон назаррас нест: тавлиди жанри адабӣ дар география, кӯшишҳои аввалин оид ба тасниф кардани донишҳои қадима ва топонимикӣ, ишораҳои душворфаҳм оид ба харита ва географияи иқтисодӣ ва ғайра.

Географияи асримӣнагӣ. Ин давра асрҳои V–XV-и милодно дар бар мегирад. Хусусияти муҳимми ин давра он аст, ки тасаввуроти динӣ дар бораи олам ва ҳодисаҳо авҷ гирифта, ҳамаи илмҳо, аз ҷумла география низ таназул меёбад. Ғояҳои пешқадами географияи замони қадим аз тарафи мутаассибони

дин сахт таъқиб карда шуд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра якчанд кашфиёти нав ба амал омаданд. Норманҳо («мардуми шимол») гирду атрофи Баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва Амрикои Шимолиро (асри VIII–X) кашф намуданд. Мусалмонҳо (асри IX) аз нимҷазираи Пиреней сар карда то Мадагаскар ва Хитойро омӯхтанд. Аз аврупоиҳо сайёҳи венетсиягӣ Марко Поло ва фарзандони ӯ дар муддати 45 сол (1254–1299) ба Чин, Муғулистон, Осиёи Ҷанубиро саёҳат намуданд.

Асрҳои VIII–XV давраи нашъунамои донишҳои географии форсу арабҳо мебошанд. Дар ин давра олимону сайёҳони форсу араб на танҳо донишҳои географии юнонихоро такмил доданд, балки бо чандин наовариҳо дар тамаддуни ҷаҳон саҳми босазое гузоштанд. Пеш аз ҳама, дар география равияи тасвирий (бадеӣ), математикӣ, (астрономӣ) ва регионалиро рушд дода, ба ҳадди камолот расониданд. Рушди чунин назарияҳои илмӣ, монанди «Гунбази Арина» (меридиани ибтидоӣ), ҷадвали астрономии «Зичи шоҳӣ», усулҳои муайян кардани арзу тӯли географӣ, тартиб додани харитаҳои гуногун ва «Атласи исломӣ» ва ғайра ғояҳои пешқадамтарини илми он замон буданд. Чунончи, назарияи «Гунбази Арина» дар кашфи қитъаи Амрико, мавҷудияти «Роҳнамои баҳрӣ» дар бехатарии сафари Васко да Гама саҳми калонро бозидааст. Дар инкишофи илмҳои географии онвақта хизмати олимони форсиабон Ибни Хурдодбех (IX), Насируддини Тӯсӣ (XIII), Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ (XIV) ва дигарон хеле бузург аст. Ин олимони бо мазмуни томенсиклопедистони замони худ буданд.

Дар байни асарҳои он давра «Худуд-ул-олам» дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад. Асари маъруф дар Бухоро пайдо кардаанд, ки он соли 372 ҳиҷрӣ (982–983) аз тарафи муаллифи номаълум таълиф гардидааст.

Дар ин давра кашфиётҳои географӣ низ авҷ мегирад. Форсу арабҳо дар омӯхтани ҷаҳони онвақта – аз Пиреней то Чину Мадагаскар ва тартиб додани харитаҳои дақиқ саҳми босазое доранд. Саёҳатномаи пуробуранг ва ба тарзи бадеӣ таълифшудаи онҳо, ки қисман нимафсонавӣ аст (Синдбоди дарёгард, Ибни Ваҳб, Саломӣ Тарҷумон ва ғайра) ҳанӯз ҳам арзиши худро гум накардаанд.

Давраи кашфиёти бузурги географӣ. Дар охирҳои асри XV ва аввалҳои асри XVI дар бисёр мамлакатҳо муносибатҳои феодалий барҳам хӯрда, ҷойи онро муносибатҳои капиталистӣ мегиранд. Истеҳсолоти моддӣ хеле босуръат тараққӣ карда, манбаъҳои нави ашёи хом ва бозорҳои фуруши мол меафзоянд. Ин хусусият боиси авҷ гирифтани кашфиёти географӣ ва ҷамъбасти илмӣ натиҷаи онҳо гардид. Се кашфиёти бузурги аввали асри XVI – кашф шудани қитъаи Амрико аз тарафи Христофор Колумб (1492–1504), аз ҷануби Африко ба Ҳиндустон кушода шудани роҳи баҳрӣ (Васко да Гама, 1497–1498), саёҳати давриоламии Магеллан (1519–1522) дар инкишофи илми география воқеаҳои муҳим буданд.

Дар асрҳои XVI–XVII аз сайёҳони рус Афанасий Никитин ба Ҳиндустон сафар кард; Ермак (1581–1584), И.Ю.Москвитин (1639), В.Д.Поярков (1643–1646), Е.Д.Хабаров (1647–1650). С. Дежнев (1648) ноҳияҳои Сибирро то гулӯгоҳи Беринг таҳқиқ намуданд.

Чун пештара географияи регионалӣ – қитъавӣ ва таърихӣ топографӣ тараққӣ карда, ба дараҷаи олии худ мерасанд. Дар ин давра барои рушди илмҳои географӣ олимони форсзабон Ҳофизи Абру (ваф.1430), Алӣ Қўшчӣ (ваф.1474), Аҳмади Розӣ (1594), Мирзо Ҳасани Шерозӣ (1890), саёҳатномаҳои Абдулраззоқи Самарқандӣ (1442), Абдулатифи Шуштарӣ (1758), Иброҳимбеки Мароғай (1905), Ҳочӣ Юсуфи Хучандӣ ва ғайра саҳми босазое гузоштаанд.

Ҳамин тариқ, географияи мардуми форсу тоҷик аз рӯйи анъанаҳои арабӣ тараққӣ кунад ҳам, моҳияти хоси илмӣ ва маълумоти худро гум накарда, мунтазам такмил ёфтааст. Дар давраҳои охир бо таъсири аврупоӣ географияи сиёсӣ, иқтисодӣ яққоя бо харитаю атлас ва анвои тасвирӣ инкишоф меёбад.

Давраи нашъунамои илмҳои географӣ. Аз аввали асри XVIII то замони ҳозираро дар бар мегирад. Дар ин давра дар соҳаи илмҳои географӣ на танҳо кашфи ноҳияҳои нав, балки таҳқиқоти илмӣ назариявӣ авҷ мегирад. Хусусияти муҳимтарини рушди илмҳои географӣ дар ин давра чунинанд:

– Қатъи назар аз рушди тасаввуроти материалистӣ оид ба табиат ва унсурҳои он, ҳодисаҳои табиӣ ва шарҳи баъзе масъалаҳо ба қувваи фавқуттабиа нисбат дода мешуданд;

– Географияи тасвирии даврахои пештара барҳам хӯрда, ҷойи онро таҳлилҳои нисбатан амиқ ва хулосаҳои илмӣ мегирад. Хусусиятҳои объективӣ доштани ҳодиса ва воқеаҳои табиӣ дар ҳаракат ва тағйирёбанда будани онҳо эътироф карда мешаванд;

– Баробари рушди географияи умумӣ илмҳои ҷузъии географӣ пайдо шуда, тараққӣ мекунад ва системаи илмҳои географӣ шакл мегирад. Аз ҷумла географияи иқтисодӣ, картографияи илмӣ, иқлимшиносӣ, заминшиносии умумӣ, географияи ҳок ва дигар илмҳои ҷузъии географӣ пайдо шуда, тараққӣ мекунад;

– Омӯхтани ноҳияҳои дохилии материкҳо ва кишварҳои қутбӣ ва баҳрнавардӣ авҷ мегирад. Доғҳои «сафед» дар харитаи ҷаҳонӣ барҳам меҳӯранд. Муҳимтарин кашфиёти ин давра таҳқиқи ноҳияҳои марказии Африқо (Д.Ливингстон, Стенли, Гумболд ва Бонплан), ноҳияҳои марказии Осиё (П.П.Семёнов, Н.М.Пржевальский, П.К.Козлов, И.М.Мушкетов, В.А.Обручев ва ғайра), саёҳатҳои давриолаи (Ҷеймс Кук, Крузенштерн ва Лисянский), кашф шудани Антарктида (Ф.Беллинсгаузен ва М.Лазарев), Қутби Ҷануб (Р.Амундсен) ва Қутби Шимол (Р.Пири) мебошанд;

– Яке аз комёбиҳои бузургтарини илмҳои географӣ дар ин давра ташкилҳои Ҷамъияти географии Русия (1845), рушди таҳқиқоти экспедитсионӣ ва оғози омӯхтани илмҳои географӣ дар мактабҳои олии мебошанд.

Дар ин давра дар адабиёти географии форсу тоҷик низ тағйироти кулӣ ба амал омаданд. Пеш аз ҳама, аксар сайёҳон берун аз ҳудуди мамлакат ба Ҳиндустону Аврупо ва ё Русия сафар мекарданд. Услуби тасвири мамлакатҳо низ саҳеҳтар гардида, хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Олимони намоёни ин давра, монанди Ризокулихон (1800–1871), Муҳаммад Ҳасанхон (ваф.1896) аввалин мактабҳои олии – дорулфунун ташкил намуда, асарҳои беҳтарини географии Аврупо (таърихи кашфи қитъаи Амрико, саёҳати Стенли ба Африқо, капитан Гетерса ба Қутби Шимол ва ғайра)-ро ба форсӣ тарҷума карданд. Соли 1888 Муҳаммад Тақихон аввалин бор «Энсиклопедияи номҳои ҷуғрофӣ»-ро (574 саҳифа) якҷоя бо адабиёти истифодашуда тартиб додааст. Китоби Мирзо Ҳасани Шерозӣ оид ба географияи регионалӣ (бо номи «Форсномаи Носирӣ») (1890,

700 сах.) глобуси Ҳочӣ Юсуфи Ҳучандӣ (1895), асарҳои сечилдаи Мароғай «Саёхатномаи Иброҳимбек» (1905–1909) ва Маъсуди Кайхон «Ҷуғрофияи муфассали Эрон» (1933) намунаи асарҳои барҷастаи географӣ мебошанд.

Ин асарҳо ба географияи табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ бахшида шуда, бо расму харида ва ҷадвалҳо оро дода шудаанд. Дар ин давра маъхазҳои географии форсу тоҷик аз арабӣ пурра ҷудо шуда, бо таъсири сарчашмаҳои навтарини аврупоӣ инкишоф меёбад.

§ 2. ОМУӢШИ ТАБИАТ ВА ҲОӢАГИИ ХАЛӢИ ТОӢИКИСТОН

Тоҷикистон сарзамини ниҳоят қадим ва дорои таърихи чандинҳазорсола аст, вале доир ба омузиши табиат ва ҳоҷагии халқи Тоҷикистон дар замонҳои гузашта ҷуз навиштаҷоти сайёҳон ва баъзе маълумоти таърихӣ асари алоҳидае нест.

Омузиши табиат ва ҳоҷагии Тоҷикистон асосан дар нимаи дуюми асри XIX, баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оғоз ёфтааст. Бо ташаббуси Академияи илмҳои Русия ва Ҷамъиятҳои гуногуни илмӣ (бахусус Ҷамъияти географии Русия) ба Осиёи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон чандин экспедицияҳо ташкил карда шуданд.

Аввалин бор географияи Тоҷикистон ба тарзи илмӣ аз тарафи олимони рус И. В. Ханников, Г. Е. Грумм-Гржимайло, В. Ф. Ошанин, А. Н. Федченко, А. И. Воейков (иқлимшинос) омухта шудааст. Дар таҳқиқи олами ҳайвонот А. С. Берг, Н. А. Северсов, олами наботот Л. Комаров, В. М. Липский, С. И. Коржинский саҳми босазо гузоштаанд. Таҳқиқоти нахустини геологиро дар қаламрави Тоҷикистон И. В. Мушкетов, А. И. Архангелский, Д. В. Наливкин ва дигарон гузарониданд.

Таҳқиқоти васеи географии Тоҷикистон ба солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд.

Давраи ҳокимияти Шӯравӣ. Ҳанӯз ҷанги шаҳрвандӣ ва амалиёти босмачигарӣ пурра ба охир нарасида дар ҳудуди Тоҷикистон экспедицияи таҳқиқотӣ бо сарвари Н. Л. Корженевский ба кор сар карда буд. Соли 1923 экспедицияи мазкур ба ноҳияи дурдасти Помир сафар карда, доир ба орография ва

шароити табиии водии рӯди Танимас ва кӯли Қарокӯл маълумоти пурқимат чамъ намуд. Дар асоси чамъбасти натиҷаҳо нахустин китоби географӣ бо номи «Тоҷикистон» (соли 1925) навишта шуда буд, ки дар он нисбати релеф, орография ва набототи ҳайвоноти кишвар маълумот дода шудааст.

Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ соли 1928 ба Помир экспедитсияи нисбатан калонро фиристод, ки дар ҳайати он олимони намоёни онвақта Д. И. Шербаков, О. Ю. Шмидт, олими немис доктор Р. Финстервалдер ва дигарон иштирок доштанд. Экспедитсия қисми шимоли ғарбии Помирро, ки тамоман омӯхта нашуда буд, таҳқиқ намуда, якчанд кӯҳу қаторкӯҳ, даҳҳо қуллаю ағба ва пирахҳои навро кашф намуд. Дар баробари кашфиёт ҳайати экспедитсия қисми баландкӯҳи Помирро дар баландии то 6700 метр ба нақша гирифт.

Бо мақсади таҳқиқи васеи сарзамини тоҷик соли 1932 экспедитсияи нави комплекси Помир ташкил карда шуд, ки сарвари онро ходими калони давлатӣ, академик И. П. Горбунов ба уҳда дошт. Дар ҳайати ин экспедитсия олимони машҳури ҷаҳонӣ Н. И. Вавилов, Н. Е. Ферсман, Д. В. Наливкин, С. Ф. Олденбург, Е. Н. Павловский ва дигарон ширкат намуданд. Иштирокчиёни экспедитсия дар як муддати кӯтоҳ қисми зиёди масоҳати ҷумҳуриро таҳқиқ карда, дар бораи сохти геологӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, ҳоку наботот, ҷангал ва ғайра маълумоти муҳим чамъ карданд. Натиҷаҳои ин экспедитсия дар сессияи махсуси илмӣ Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (Ленинград, 1933) чамъбаст карда шуд. Дар ин сессия масъалаи истифодаи захираҳои ғании табиӣ ва дар асоси он инкишоф додани қувваҳои истехсолкунандаи Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Ҳангоми чамъбасти таҳқиқоти илмӣ олимони ба таърихи гузаштаи халқи тоҷик ва саҳми он дар пешрафту рушди тамаддуни ҷаҳонӣ диққати махсус доданд.

Баъди чунин экспедитсияҳои илмӣ барои дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита давом додани таҳқиқоти илмӣ шароит фароҳам омад. Соли 1934 дар қисми ғарбии Помир стансияи биологӣ таъсис ёфт, ки он аз муассисаҳои доимӣ ва муваққатӣ дар деҳоти Ҷавшангоз, Поршневу Дашт, Чечекта иборат буда, дар як муддати кӯтоҳ бисёр навъҳои зироат ва рустаниҳоро ба

иклими Бадахшон мутобиқ қунонид. Тавассути ин экспедитсия дар пирихи Федченко стансияи метеорологии (обуҳавосанҷӣ) баландтарини ҷаҳон сохта шуд, ки он минбаъд ба расадхонаи геофизикӣ табдил ёфт.

Дар ин давра дар водии Вахш стансияи таҷрибавӣ таъсис ёфт. Саҳми ин стансия дар омӯхтани таркиби хок, обҳои зеризаминӣ, низоми обёрии Вахш ва бартараф намудани оқибати шӯразании заминҳо хеле калон аст.

Соли 1951 дар ҳаёти илмию фарҳангии Тоҷикистон ҳодисаи муҳиме ба амал омад. Академияи илмҳои Тоҷикистон ташкил ёфт, ки Президенти нахустини он устод Айнӣ буд. Дар натиҷаи ин миқёси таҳқиқот оид ба табиат ва ҳоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоят васеъ гардид. Дар ин давра аввалин харитаҳои калонмиқёси географӣ, геологӣ, геоморфологӣ ва ҳоку олами набототи ҷумҳурӣ тартиб дода шуданд. Дар омӯзиши табиат ва ҳоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми шуъбаи таҳқиқоти қувваҳои истеҳсолии (СОПС) Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари академик И. Қ. Нарзикулов хеле калон аст. Бо ташаббуси ин муассиса аввали солҳои 60-ум таҳқиқоти махсус оид ба инкишофи қувваҳои истеҳсолии водии Вахш Зарафшон ба анҷом расонида шуд. Дар ин таҳқиқот оид ба ҳоку иқлим, захираҳои обӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои замину ҷангал ва масъалаи истифодаи оқилонаи онҳо дастурҳои амиқ дода шудааст.

Дар омӯхтани масъалаҳои географияи Тоҷикистон саҳми олимони намоёни тоҷик И. Қ. Нарзикулов, Қ. Ш. Ҷӯраев, К. В. Станюкович, М. Ю. Мамадҷонова ва дигарон хеле калон аст. Ҳодисаи муҳими ҳаёти илмию фарҳангии ҷумҳурӣ – нашри Атласи комплекси географии Тоҷикистон (соли 1968) мебошад. Дар тартиб додани ин атлас ғайр аз олимони тоҷик даҳҳо мутахассисони бомаҳорати собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок намуданд. Атлас аз чунин қисматҳо иборат аст: шароит ва захираҳои табиӣ, аҳоли, ҳоҷагии халқ, илм, фарҳанг, тандурустӣ ва таърих. Дар он оид ба мавқеи географию релеф, сохти геологӣ, маъданҳои ғоиданок, ҳоку иқлим, захираҳои гидроэнергетикӣ, набототу ҳайвонот, ҷойгиршавии соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт маълумоти саҳеҳ оварда шудаанд.

Соли 1975 асари Қ. Ш. Ҷӯраев бо номи «Аҳамияти иқтисодии обҳои Тоҷикистон» ба таърифи расид, ки бори нахуст аз нигоҳи иқтисодӣ ба обҳои Тоҷикистон баҳои илмӣ дода шудааст.

Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1982 асари калонҳаҷми «Тоҷикистон: табиат ва захираҳои табиӣ»-ро аз чоп баровард, ки он маҳсули меҳнати босуботи олимони соҳаи илмҳои табиӣ мебошад. Дар он бори аввал доир ба тамоми навъҳои захираҳои табиӣ ҷумҳурӣ ва роҳҳои истифодаи оқилонаи онҳо дар оянда маълумоти мукамал дода шудааст.

Сарредаксияи илмӣ «Энсиклопедияи миллии тоҷик» соли 1984 китоби нави калонҳаҷми «Тоҷикистон» (502 сах.)-ро нашр намуд, ки дар он соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ – саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, илму маориф, санъат ва ғайра ба тарзи саҳеҳ тасвир шудаанд.

Шӯбаи география ва экологияи Академияи илмҳои Тоҷикистон харитаи «Ландшафтҳои табиӣи Тоҷикистон»-ро бо миқёси 1:750000 ва асари илмӣ – «Ландшафтҳои Тоҷикистон»-ро ба таъриф расонд. Дар ин харита ва асари калонҳаҷм бори аввал аз рӯйи ландшафтҳои мавҷуда беҳтар намудани вазъии экологии ҷумҳурӣ баён шудааст.

Ҳамин тариқ, дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ омӯзиши дақиқ ва комплекси табиату хоҷагии халқи Тоҷикистон, наشري асарҳои муҳими илмӣ калонҳаҷм авҷ гирифт.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Географияи табиӣ ва иқтисодӣ чиро меомӯзанд?
2. Системаи илмҳои географӣ гуфта чиро мефаҳмед?
3. Вазифаҳои муҳимтарини географияи табиӣ ва иқтисодӣ аз чӣ иборат аст? Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд ва чӣ гуна бо ҳам алоқаманданд?
4. Кадом давраҳои рушди илмҳои географиро медонед?
5. Хусусиятҳои давраҳои инкишофи илмҳои географиро шарҳ диҳед.
6. Вазъии географияи форсу тоҷик дар ин давраҳо чӣ гуна буд?
7. Дар омӯзиши географияи Тоҷикистони тоинкилобӣ саҳми кадом олимони меандонед?
8. Вазъии омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ гуна буд?
9. Кадом олимони дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар омӯзиши географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон саҳми гузоштаанд?
10. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ оид ба инкишофи илми география дар Тоҷикистон чӣ гуна тадбирҳо андешида шудаанд?

1. Таҳқиқоти илмии кадом давра ба рушди географияи Тоҷикистон бештар таъсир расониданд?

§ 3. ОМЎЗИШИ ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРАИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Ба даст овардани истиқлолият дар қатори дигар пешравиҳо барои инкишоф додани илм, аз ҷумла илми география имконияти калон фароҳам овард. Барои он ки шароити нави сиёсӣ ва гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ дар назди хоҷагии халқи мамлакат вазифаҳои нав ба миён гузошт. Яке аз муҳимтарини онҳо таъмин намудани беҳатарини иқтисодӣ мебошад. Ҳал намудани ин масъала ҳаматарафа ва амиқ омӯхтани заминаи табиӣи рушди иқтисодӣ – табиат ва сарватҳои табиӣи ҷумҳуриро талаб намуд. Тарафҳои алоҳидаи онро пажӯҳишгоҳҳои соҳавии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷдиди назар намуданд.

Дар таҳқиқи пешниҳоди истифодаи самараноки захираҳои табиӣ саҳми сарватҳои минералӣ, обӣ, энергетикӣ ва ғайра хеле зиёд вучуд дорад. Хусусан, ба захираҳои обӣ ва обию барқӣ диққати хос дода шудааст. Тоҷикистон дар миқёси Осиёи Марказӣ дорои захираи калони неруи обию барқӣ мебошад. Аз тарафи дигар дар бисёр ноҳияҳои кураи Замин минтақаҳои вучуд доранд, ки норасоии захираҳои обию барқӣ, хусусан оби нӯшокӣ барояшон ба масъалаи аввалиндараҷа табдил ёфтааст.

Маҳз ҳамин масъалаи умумиинсонӣ ва оқилона истифода бурдани сарватҳои обию барқии ҷумҳурӣ Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмонро водор намуд, ки оид ба он аз минбари Иҷлосияи 54-уми Созмони Милали Муттаҳид (с.1999) суханронӣ намуда, соли 2003-ро соли оби тоза эълон намояд, ки аз тарафи мамлакатҳои ҷаҳон дастгирӣ ёфт. Ба ин хотир моҳи сентябри соли 2003 дар шаҳри Душанбе форуми байналмилалӣ «Оби тоза» доир гардид ва олимону коршиносон аз мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон ин масъаларо ҳаматарафа таҳлил намуданд. Онҳо ҷиддӣ будани ин масъаларо ба инбат гирифта, солҳои 2006 ва 2015-ро ҳамчун марҳалаи «Об барои ҳаёт» баррасӣ намуданд ва давом додани ин иқдоми некро тавсия доданд. Вобаста ба ин дар ҷумҳурӣ барои ҳаматарафа омӯхтани оқилона истифода бурдани захираҳои обию барқии ҷумҳурӣ

Пажӯҳишгоҳи илмию таҳқиқоти захираи об, гидроэнетика ва экология ташкил карда шуд. Ҳамаи ин чорабиниҳои миқёси ҷаҳонӣ ва ҷумҳуриявӣ ба пешрабии корҳои илмию таҳқиқотӣ ва нашр гардидани як қатор асарҳои илмию таълимӣ кӯмак расонид. Соли 2001 китоби М. Раҳимов «Табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистон» аз ҷоп баромад, ки он дар мактаб дар равияи «фанҳои табииву риёзӣ» дар синфи X таълим дода мешавад. Дар фасли обҳои дохилии ин асар оид ба навъ, захира, истифода, истеъмоли ва муҳофизати об маълумоти васеъ дода шудааст. Доир ба масъалаи захира, истифода ва муҳофизати обҳои Тоҷикистон асари илмӣ «Захираи оби Тоҷикистон» (2003) ба таърифи расид, ки онро Академияи илмҳои ҷумҳурӣ ба ҷоп омода намуд. Дигар асари илмӣ, ки ба обҳои дохилии ҷумҳурӣ бахшида шуданд, китоби Тоҳиров И. Г., Купайни Г. Д. «Захираи обҳои Тоҷикистон» дар 2 ҷилд, 1995; Муҳаббатова Х. «Оби манбаи ҳаёт», 2003; Аббасов Х. «Тоҷикистон – кишвари кӯлҳои беназир», 2003; Муртазоев У. «Обанборҳои Тоҷикистон ва таъсири онҳо ба ландшафти атроф», 2006 ва ғайра ба шумор мераванд. Дар ин давра силсилаи китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олӣ ва миёна низ аз ҷоп баромаданд: С. Худойбердиев, М. Раҳимов «Ҷуғрофияи Тоҷикистон» (с.2002, барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ), М. Кабутов «Географияи Тоҷикистон» (с.2004), М. Нурназаров, Х. Муҳаббатова «География» (с.1999, барои дохилшавандагони мактабҳои олӣ), М. Нурназаров, М. Раҳимов «Ҳоҷагии халқи Тоҷикистон» (1994). Соли 2004 атласи мактабӣ барои синфи 8 («Географияи Тоҷикистон») аввалин маротиба дар ҷумҳурӣ аз ҷоп баромад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом масъала омӯзиши ҳаматарафаи табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистонро талаб намуд?
2. Барои чӣ дар ҷумҳурии мо ба омӯзиши захираи об ва гидроэнергетика диққати ҷиддӣ дода шудааст?
3. Кадом пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таҳқиқоти географӣ таъин дод?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Таҳқиқоти географӣ ба чӣ равона карда шудаанд?
2. Оё қаламрави Ватанро наомихта, рушди онро таъмин намудан мумкин аст?

БОБИ I

ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

§ 4. МАВҶЕИ ГЕОГРАФИЌ, ҲУДУД ВА ТАҚСИМОТИ МАЪМУРӢ

Агар ба харита назар андозед, нуктаҳои канории Тоҷикистон дар байни арзҳои 36° – 40° ва 41° – 05° -и шимолӣ ва тӯлҳои 67° – 31° ва 75° – 14° -и шарқӣ, дар қисми ҷануби шарқии кӯҳсори Осиёи Миёна воқеъ гардидаанд. Тоҷикистон яке аз ҷумҳуриҳои ҷанубии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мебошад (фақат баъзе ноҳияҳои Туркменистон аз он ҷанубтар ҷой гирифтаанд).

Нуктаҳои канории ҷумҳури: шимолӣ – дар қаторкӯҳи Курама, ҷанубӣ дар водии дарёи Панҷ, ғарбӣ – дар қаторкӯҳҳои Зарафшон, шарқӣ – дар қаторкӯҳҳои Сарикӯл. Тоҷикистон дар минтақаи муътадил, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷой гирифтааст; дар ҳамвории он шароити биёбон ҳукмфармост. Дар Ғарб ба ҳудуди ҷумҳури биёбону нимбиёбонҳои пасти Тӯрон даромадаанд, ки тадриҷан ба талу кӯҳдоманҳо мубаддал мешаванд. Дар Шарқ ҳудуди он ба кӯҳҳои осмонбӯс ва пуштакӯҳҳои Осиёи Марказӣ мувофиқ омада, аз Ғарб ба Шарқ 680 км тӯл кашидааст; дар қисми марказӣ он нисбатан борик (то 100км) буда, дар шимолӣ ғарб барҷастагии дарозрӯя дорад.

Масоҳати Тоҷикистон 142,1 ҳаз. км² аст. Ин аз масоҳати яққояи Юнон, Португалия ва Австрия барин давлатҳо зиёд мебошад. Аз ҷиҳати масоҳат Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна (11 дарсади масоҳат) ҷойи чорумро ишғол мекунад.

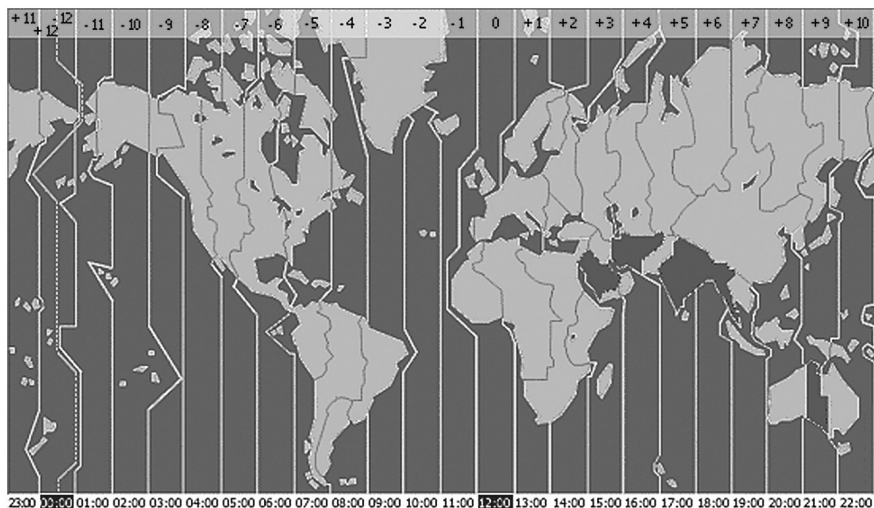
Қаламрави Тоҷикистон бисёр печ дар печ буда, дар тӯли чандин асрҳо ташаккул ёфтааст. Дар шимол ва ғарб Тоҷикистон бо Ўзбекистон, дар шимолӣ шарқӣ бо Қирғизистон ҳаммарз аст. Тоҷикистон дар ҷануб ба масофаи 1356 км бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон ҳамсарҳад мебошад. Сарҳади Тоҷикистон бо Афғонистон соли 1885 муқаррар карда шудааст ва он аз дарёҳои Панҷ ва Ому мегузарад. Дар шарқ Тоҷикистон ба масофаи 519 км бо Ҷумҳурии мардумии Чин ҳамсарҳад аст. Сарҳади давлатии сарзамини Тоҷикистон дар қисми ҷануби

шарқӣ сарҳади Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) низ ба шумор меравад. Дар ҷануби шарқ Тоҷикистонро аз Ҳиндустон ва Покистон қитъаи бараш аз 15 то 65 км ҷудо мекунад.

Навъҳои вақт. Дар тамоми минтақаҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон се намуди вақт фарқ карда мешавад: вақти маҳаллӣ, минтақавӣ ва декретӣ. Асоси тағйироти вақтро гардиши Замин дар гирди Оғтоб ташкил менамояд. Ҳангоми аз ғарб ба тарафи шарқ дар як шабонарӯз дар атрофи меҳвари худ пурра ҳаракат намудани Замин, Оғтоб пай дар ҳам сатҳи онро равшан мекунад. Дар ин сурат ҳама нуқтаҳои, ки дар як меридиан аз қутби Шимол то қутби Ҷануб воқеъ гардидаанд, соҳиби вақти якхелаи шабонарӯзӣ мешаванд, ки онро вақти меридианӣ, ё ки маҳаллӣ меноманд. Вақти маҳаллӣ ба тӯли географии маҳал вобаста мебошад. Агар аз меридиани Гринвич (сифрӣ) сар карда баъди ҳар 15° хати тӯлӣ гузаронем, дар он сурат вақт дар ҳар як меридиан аз меридиани шафат як соат фарқ мекунад, вале барои ҳамаи нуқтаҳои як меридиан тақрибан фарқ намекунад. Аммо баробари афзудани масофаи байни нуқтаҳои дур аз рӯйи тӯл ин фарқият меафзояд. Чунин ҳолат барои рушд додани хоҷагӣ ва ҳаёти одамон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф намудани ин номусоидӣ дар ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул намуданд. Барои ин дар асоси қарордоди байналмилалӣ сатҳи кураи Заминро аз рӯйи меридианҳо ба 24 минтақаи (тӯли ҳар як минтақа ба 15° баробар аст) соат шартан ҷудо намуданд ва ба қарор омаданд, ки дар доираи ҳар як минтақа вақтро аз рӯйи меридиане, ки он аз байни минтақа мегузарад, ҳисоб намоянд. Вақти минтақавии минтақаҳои гуногун мувофиқи тартиби муқарраргардида аз ғарб ба шарқ фарқ мекунад. Масалан, вақти маҳаллии шаҳри Душанбе вақти минтақавии 5-ум мебошад, ки онро аз рӯйи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кардан мумкин аст. Ин тартиб нишон медиҳад, ки вақти маҳаллии Душанбе аз вақти маҳаллии меридиани сифрӣ 5 соат ва аз вақти маҳаллии минтақаи сеюм 3 соат (шаҳри Маскав) фарқ мекунад. Бояд донист, ки барои бартараф намудани баъзе норасоиҳо ҳудуди минтақаҳо на ҳама вақт аз рӯйи меридианҳо кашида шудаанд (ба харита нигаред). Ҳудуди минтақаҳои соатӣ баъзан аз паҳлуи шаҳрҳо, ҳудуди ноҳия, вилоят, дарёҳо ва ғайра гузаронида мешаванд.

Дар ҷумҳурии мо барои дар рӯзи корӣ пурра истифода бурдани равшанӣ ва қувваи барқ аз соли 1930 инҷониб вақти декретӣ низ амал мекунад, ки мувофиқи он дар қаламрави ҷумҳурии мо вақти минтақавӣ як соат ба пеш гузаронида шудааст.

Харитаи минтақаҳои соатӣ

ХУДАТОНРО САНЌЕД

1. Дар қаламрави Тоҷикистон аз кадом навъҳои вақт истифода мебаранд?
2. Вақти маҳаллӣ чист?
3. Барои чӣ вақти маҳаллӣ дар тӯлҳои гуногун аз якдигар фарқ мекунад?
4. Қаламрави Тоҷикистон дар кадом минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст?
5. Чӣ маҷбур кард, ки мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул карданд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба фикри Шумо барои чӣ ҳудуди минтақаҳои соатӣ мувофиқи меридианҳо гузаронида нашудааст?
2. Ба ақидаи Шумо аз вақти минтақавӣ ба вақти декретӣ гузаштан чӣ ғоида дорад?

ТАШАККУЛЁБИИ ҲУДУДИ ҶУМҲУРӢ

Маълум аст, ки таърихи ташаккулёбии ҳудуд, таҷрибаи таърихӣ, мавқеи географӣ, тарҳи сарҳад, таркиби миллӣ ва дигар омилҳо дар ташаккул ёфтани давлатҳо, аз ҷумла Тоҷикистон таъсир доранд. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки дар ягонагии давлат, рушд ва устуворию пойдории он ба инобат ғирифтани ин омилҳо аҳамияти ҷиддӣ дорад. Дар давраҳои тақдирҳалкунандаи халқи мо ва ташаккул ёфтани ҳудуду фазои геополитикии он ин омилҳо ба таври хос таъсир расониданд.

Аммо, аз сабаби он ки тоҷикон ҳамчун халқи қадимтарин бо дигар халку миллатҳо дар як сарзамин ҳаёт ба сар мебуданд, таваҷҷуҳи муттаҳидӣ ва устуворгардии онҳоро бе таҳлили муҳтасари таърихи Осиёи Марказӣ баён намудан душвор аст. Дар қаламрави осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон ҳанӯз пеш аз эраи мо аҳоли маскун шуда буд. Шароити ниҳоят мусоиди табиӣ, мавқеи географӣ ва геополитикии ин сарзамин диққати ғоратгаронаи сарварони бисёр давлатҳои дуру наздикро ба худ ҷалб менамуд. Ҳанӯз то кашфиётҳои бузурги географӣ ва ба миён омадани роҳҳои байналмилалӣ тичорати баҳрӣ тавассути қаламрави Тоҷикистон роҳи тичорати абрешим Шарқро бо Ғарб пайваست мекард. Ҳама тохтутозҳои истилогарон аз ҷануб ва аз шимолу шарқ низ аз сарзамини он мегузашт. Ин буд, ки дар асри VI пеш аз милод асосгузори давлати Ҳахоманишииён Куруш ба ин сарзамин ҳуҷум овард ва то ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ (соли 334 пеш аз милод) сарзамини Осиёи Марказӣ зери тасарруфи Ҳахоманишиён буд. Баъди ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ дар ин қаламрав давлати Юнону Бохтар ташаккул ёфт. Тақрибан дар байни солҳои 140 ва 130-и то милод аҳолии Бохтар, Суғд бо ҳамроҳии қабилаҳои кӯчманчии массагетҳо ба ҳукмронии бисёрсолаи Юнониҳо хотима доданд. Баъд дар Бохтар давлати Тоҳириён ташаккул ёфта, бо Суғд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати давлати Кушониён дохил шуданд. Дар асрҳои V Бохтар, Помир, Суғд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати иттиҳодияи ҳайтолиён шомил гардиданд. Ҳайтолиён кӯшиш карданд, ки дар заминҳои забткардаи худ як мамлакати мутамакказ ташкил намоянд. Чунин нақша норозигии ҳокимиятдорони маҳаллиро ба миён овард. Дар ин вақт дар шарқ давлати Туркониён Ҳоқонӣ таъсис ёфт.

Онҳо дар асри VI Ҳайтолиёнро шикаст дода, Осиёи Марказиро ба зери тасарруфи худ дароварданд. Дар ин давра қаламрави Осиёи Марказӣ ба якчанд мулкҳои алоҳида тақсим шуда буд. Ин мулкҳо дар алоҳидагӣ худро аз даҳлати беруна муҳофизат карда наметавонистанд. Ин ҳолат онҳоро водор намуд, ки дар атрофи мулки нисбатан пурқувват муттаҳид шаванд. Аз ҷумла мулкҳои водии рӯдҳои Зарафшон, Қашқадарё дар ибтидои асри VII ба атрофи ҳокимияти Самарқанд муттаҳид гардиданд, ки он мулкҳо давлати Суғд меномиданд.

Худуди ҷанубии Тоҷикистон, Ёзбекистон ва шимолии Афғонистон ба давлати Тоҳириён дохил гардиданд. Ба ин иттиҳодияи давлатӣ инчунин водии Вахш, Ҳисор дохил мешуданд. Дар ин давра дар қаламрави Истаравшан ва Шаҳристон низ мулкҳои пурқувват ташкил ёфта буданд. Ҳокимони давлат ва мулкҳои онвақтаи Осиёи Марказӣ барои ҳалли масъалаҳои бамиёномада ҳар сари чанд вақт дар яке аз шаҳрҳои Хоразм ҷамъ омада, онҳоро зимни якдигарфаҳмӣ ҳал менамуданд, ки яке аз таҷрибаҳои таърихии аҷдоди мо мебошад. Дар асри VIII қаламрави Осиёи Марказиро арабҳо баъди задухӯрдҳои шадиди бардавом забт намуда, ба ҳайати Хилофати исломӣ шомил намуданд. Баробари омадани арабҳо онҳо дини исломро ҷорӣ намуданд, аммо ба ҳама душвориҳои истилои арабҳо нигоҳ накарда тоҷикон забони худро нигоҳ доштанд. Тақрибан аз солҳои 750 сар карда арабҳо бо мақсади ҳокимияти худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам намудан донишмандон ва мулкдорони маҳаллиро ба қорҳои идоракунии давлат ҷалб намуданд. Аммо ин ҷорабинӣ ба ҷойи мустаҳкам намудани ҳукмронии арабҳо, баръакс, барои озод шудани қаламрави Осиёи Марказӣ замина тайёр намуд. Дар натиҷа давлати Сомониён ҳамчун давлати мутамаркази тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ (874 – 999) ба миён омад. Дар ин давра халқи тоҷик дар натиҷаи муборизаҳои тӯлонӣ амалан истиқлолият ба даст даровард ва соҳиби иқтисодиёти миллий, илм ва маданияти пешқадам гардид. Баробари ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомониён ташаккул ёфтани халқи тоҷик ҳамчун миллат ба охир мерасад. Ин давраи гул-гулшукуфии илм, фарҳанг, санъат, савдо, ҳунармандӣ буд. Дар охири асри X дар натиҷаи сушт шудани ҳокимияти давлати Сомониён дар Ҳафтрӯд ва шарқии Туркистон пурзӯр шудани сулолаи Қараҳо-

ниён, дар шимоли Афғонистон ташкил ёфтани давлати Ғазнавиён таҳдид ба истиқлолияти Сомониён торафт бештар мегардид. Қаламрави Сомониёнро Қарахониён ва Ғазнавиён (аз соли 999) тақсим мекунад. Маҳмуди Ғазнавӣ баъд борҳо ба Ҳиндустон лашкар кашида, аз ҳисоби забт намудани Хоразм, вилоятҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза қаламрави худро васеъ намуд. Дар бисёр мавзеоҳои қабилҳои гуногуни туркзабон, аз ҷумла ўзбекҳо дар байни рӯдҳои Сир ва Ому, туркманҳо дар паси Каспий бартарӣ пайдо карданд.

Солҳои 1220–1222 ҳудуди ҳозираи Осиёи Марказиро муғулҳо забт намуданд. Дар ин давра илм, санъат, фарҳанг ва иқтисодиёт таназзул ёфт. Соли 1370 милодӣ Мовароннахрро намоёндаи яке аз қабилҳои омадаи муғул – барлос – Темур ба зери тасарруфи худ даровард. Вай давлати ниҳоят калонро ташкил намуд. Пойтахти он шаҳри Самарқанд ба яке аз шаҳрҳои зебо ва маркази илму маърифат табдил ёфт. Дар давраи ҳукмронии ӯ шаҳрҳо обод шуданд, иқтисодиёт, аз ҷумла кишоварзӣ ва ҳунармандӣ тараққӣ кард, илму фарҳанг ҳам рӯ ба рушд ниҳоданд.

Дар ибтидои асри XVI қабилҳои туркони кўчманчӣ дар қаламрави Қазоқистон аз муборизаи дохилии ворисони Темур истифода бурда, бо сарвари Муҳаммад Шайбонихон қисми зиёди Осиёи Марказиро забт намуда, ба ҳешу ақрабо ва ҳаммаслакони худ вилоятҳои алоҳидаи онро тақсим намуданд.

Қабилҳои туркони кўчманчӣ дертар номи ўзбекро гирифтанд. Дар ин давра Бухоро пойтахти мамлакат мегардад, ки онро Абдуллоҳон сарварӣ менамуд. Баъди вафоти Абдуллоҳон ҳокимият ба дасти сулолаи дигари ўзбек – Аштархониён гузашт. Баъди аз миён рафтани сулолаи Аштархониён ба сари давлат сулолаи дигари ўзбек – Манғитиён омаданд. Дар давраи ҳукмронияшон ўзбекҳо дар тамоми қаламрави тасарруфнамудаи худ паҳн шуданд. Дар мулкҳои тоҷикнишин онҳо қисман урфу одат, малакаи хоҷагидории тоҷиконро қабул карда, аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд. Аз ин вазъияти этникии воҳаҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар маркази воҳаҳо – шаҳрҳо асосан аҳолии муқимӣ– тоҷикон ва дар атрофи онҳо дар доманакӯҳҳо ва заминҳои ҳамвор дар қатори тоҷикон қабилҳои ўзбекзабон низ маскун шуданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ба сарзамини Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба мулкҳои тоҷикнишин дар давраи пеш аз милод кадом давлатҳо лашкар кашиданд?
2. Баъди хотима ёфтани ҳукмронии юнониҳо дар қаламрави Осиёи Марказӣ кадом давлатҳо ташаккул ёфтанд?
3. Ҳучум ва забт намудани ҳудуди Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо ба ҳаёти халқҳои маҳаллӣ, аз ҷумла тоҷикон чӣ тағйирот ба амал овард?
4. Дар кадом шароит давлати нахустини мутамаккизи тоҷикон – Сомониён ташаккул ёфт?
5. Баъди шикаст ҳӯрдани давлати Сомониён қаламрави он дар байни кадом давлатҳо тақсим гардид?
6. Забт намудани Осиёи Марказӣ аз тарафи муғулҳо ба иқтисодиёт, илму фарҳанг чӣ гуна таъсир расонд?
7. Аз рӯи матни китоб таҳлил кунед, ки қabilaҳои ўзбек қаламрави Осиёи Марказиро чӣ тавр тасарруф намуданд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Баъди аз байн рафтани давлати Ҳайтолиён чӣ зарурат ба миён омад, ки мулкҳои алоҳидаи Мовароуннаҳр муттаҳид шаванд?
2. Арабҳо барои мустақкам намудани хилофати исломӣ ашрофони маҳаллиро ба роҳбарии қорҳои давлат пешбарӣ намуданд, аммо барои чӣ ин қорабиниҳои арабҳо, баръакс ба озод шудани Мовароуннаҳр замина гузошт?
3. Бо кадом сабаб дар замони ҳукмронии Маҳмуди Ғазнавӣ қabilaҳои туркзбон дар қаламрави Мовароуннаҳр бартарӣ пайдо карданд?

Осиёи Марказиро забт намудани Русияи подшоҳӣ. То ба Осиёи Марказӣ ҳучум овардани русҳо дар ин қаламрав якҷанд давлатҳои қалон вучуд доштанд. Қалонтарини онҳо Бухоро, Хўқанд ва Хива буданд. Ғайр аз ин давлатҳо боз мулкҳои қурди мустақилу ниммустақил ҳам вучуд доштанд. Дар байни давлатҳо ва он мулкҳо доим муноқишаҳо мешуд. Дар натиҷа онҳо мустақилияти қурдро нигоҳ мебоштанд ва ё дар зерӣ асорати ду қонигарии ба ҳам муқолиф – Бухоро ва Хўқанд мемонданд. Қамаи он муноқишаҳо сабабқори суғ гардидани қонигариҳо ва мулкҳои қаламрави Осиёи Марказӣ гардиданд. Аз қарокандагии сиёсӣ ва иқтисодии ин сарзамин сарварони давлатҳои Эрон, Туркия, Англия истифода бурдани мешуданд. Бо мақсади забт қардаин ин сарзамин онҳо ба қар бақона қосусони қуд-

ро мефиристоданд. Ҳамаи ин кӯшишҳо дар атрофи қаламрави Осиёи Марказӣ Русияро бетараф намегузошт. Русия солҳои 50-уми асри XIX ба Осиёи Марказӣ сар дароварда, солҳои 60-ум амалиётҳои ҳарбиро идома дод. Дар натиҷа хонигариҳои Бухоро, Хӯканд ва Хива ба вассали (мутеи) Русия табдил ёфтанд. Боқимонда мулкҳои забтгардида ба генерал-губернатории Туркистон муттаҳид карда шуда буд. Ба он вилояти Ҳафтрӯд, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд ва Паси Каспий дохил мешуданд. Ҳангоми тақсими маъмури бошад, маскуншавии таърихӣ халқҳо ба инобат гирифта нашуд. Он фақат бо мақсади осон намудани андозгирӣ ва идоракунӣ ташкил меёфт. Қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ бо ҳамин мақсад дар байни вилояти Фарғона (Конибодом ва Исфара), уезди Хучанд (шаҳри Хучанд ва Ёротеппа), уезди Самарқанд (Панҷакент, Фалғар ва Мастҷох) тақсим гардид. Дар давраи Русияи подшоҳӣ иқтисодиёти он худудҳое, ки ба генерал-губернатории Туркистон шомил буданд, нисбатан ба хонагириҳои Бухоро ва Хива пеш мерафтанд. Аз Красноводск то Тошканд, Хучанд, Андиҷон (1870–1899), аз Оренбург ба Тошканд роҳи оҳан сохта шуд. Ислохоти замин гузаронида шуд. Ба ҳосилнокии зироатҳо, аз ҷумла пахта аҳамият меодагӣ шуданд. Талабот ба маҳсулоти ҳунармандӣ афзуд. Инқилоби Октябр ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Русия муборизаи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистонро барои истиқлолият пурзӯр намуд. Дар натиҷаи мубориза инқилоб аввал дар Тошканд (1917) ва сипас дар тамоми Туркистон, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон ғалаба кард. Аморати Бухоро ҳокимияти худро то соли 1920 нигоҳ дошт. Баъдтар дар ин ҷо ҳам инқилоб ғалаба кард.

Соли 1924 дар Осиёи Марказӣ тақсими миллию худудии халқҳои дар ин сарзамин маскуншуда гузаронида шуд. Дар ин чорабинӣ хатоии ҷиддӣ ва сиёсӣ содир гардид. Пантуркистон харитаи этнографии халқҳои муқими сарфи назар карда, тақсими миллию сарҳадиро ба манфиати худ гузарониданд. Ин тақсими миллии тамоили худудӣ надошт. Хусусан сукувати таърихан бавучудодаи халқҳоро дар тақсими водии Фарғона (дар байни тоҷикон, ўзбекҳо ва қирғизҳо) ва Зарафшон (дар байни тоҷикон ва ўзбекҳо) ба инобат нагирифта, ин водихоро аз рӯи манфиати иқтисодӣ (заминҳои обёришуда) тақсим намуданд. Барои таъсис ёфтани нахустин давлати

точикон хизмати беандозаи Нусратулло Махсум, Шохтемур, Муҳиддинов, Ҳочибоев ва устод Айнино Лоҳутӣ ниҳоят бузург аст. Ҳамин тавр, соли 1924 Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон ба ҳайси ҷумҳурии мухтор таъсис ёфт. Сарвари аввалини Тоҷикистон Нусратулло Махсум интиҳоб гардид. Соли 1929 хангоми ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил ёфтани Тоҷикистон он норасоӣҳое, ки дар тақсим ва ҷудо кардани қаламрави он рух дода буд, қисман ислоҳ карда шуд. Аз ҷумла ҳудуди округи Хучанд (ноҳияҳои Хучанд, Нов, Исфара, Конибодом ва Ашт), ки аҳолиаш асосан тоҷикон буданд, ба ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳ карда шуд. Ҳамин тавр Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил ёфт. Баъди барҳам хӯрдани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, 9 сентябри соли 1991, Ҷумҳурии Тоҷикистон худро мамлакати соҳибистиклоли мустақил эълон намуд.

Тақсимои маъмурӣ. Дар Тоҷикистон 2 вилоят, як вилояти мухтор ва 13 ноҳияи тобеи марказ (ҷадвали 1) мавҷуданд. Алҳол дар Тоҷикистон 23 шаҳр вучуд дорад. Шаҳрҳои Сарбанд, Норақ ва Роғун дар соҳили рӯди Вахш сохта шудаанд. Онҳо маркази калони гидроэнергетикии Осиёи Миёна мебошанд.

Ҷадвали 1.

Тақсимои маъмурии Тоҷикистон

Номи воҳиди маъмурӣ	Ма-соҳат, ҳаз.км ²	Ноҳияҳо	Шаҳрҳо	Шаҳрчаҳо	Ҷамоати дехот	Пойтахти ҷумҳурӣ ва маркази вилоятҳо
Ҷумҳурии Тоҷикистон	142,1	62	17	57	369	Душанбе
аз ҷумла Ви-лояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон	64,1	7	1	—	43	Хоруғ
Вилояти Суғд	25,3	14	8	22	93	Хучанд
Вилояти Хатлон	24,6	24	4	21	133	Қӯрғон-теппа
Ноҳияҳои тобеи марказ	28,6	13	3	14	100	—

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. То ба Осиёи Марказӣ ҳучум кардани артиши русҳо дар ин ҷо кадом давлатҳо ва мулкҳо вучуд доштанд?
2. Баъди тасарруф кардани Осиёи Марказӣ Русия кадом қаламравҳоро вассал ва кадоми онҳоро ба генерал-губернатори Туркистон муттаҳид намуд?
3. Қаламрави Тоҷикистони Шимолиро ба кадом вилоятҳои генерал-губернатори Туркистон шомил намуд?
4. Тоҷикистон дар кадом солҳо Ҷумҳурии Мухтор ва Иттифоқӣ эълон карда шуд?
5. Аз харитаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавқеи географии Тоҷикистонро ёбед ва нуқтаҳои канории онро нишон диҳед.
6. Масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон қиёс кунед. Муайян намоед, ки масоҳати Тоҷикистон аз масоҳати ҳар яке аз ин ҷумҳуриҳо чанд маротиба хурд аст.
7. Мавқеи географии Тоҷикистонро тасвир кунед, хусусиятҳои онро шарҳ диҳед.
8. Аз харитаи Тоҷикистон мавқеи географии деҳа, ноҳия ё шаҳри худро муайян кунед.
9. Вилояту ноҳияҳои Тоҷикистонро ном баред онҳоро аз харита нишон диҳед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Барои чӣ ҳукуматдорони Русия зери таъсири пантуркистон ҳангоми дар қаламрави Осиёи Марказӣ гузарондани тақсмоти сиёсӣ маъмури ба ҷиҳати этникӣ (миллӣ)-и кишвар эътибор намедоданд?
2. Ҷумҳурии Иттифоқӣ эълон кардани Тоҷикистон масъалаи тақсмоти сарҳадиро аз миён бурд ё не?
3. Тақсмоти сиёсӣ маъмури, ки баъди инқилоб коммунистон гузарониданд, аз тақсмоти сиёсӣ маъмури, ки Русияи подшоҳӣ гузаронида буд, чӣ фарқ дошт?
4. Барои чӣ вилоятҳои тоҷикнишини Бухоро, Самарқанд ва Сурхандарёро аз Тоҷикистон ба Ўзбекистон доданд?

§ 5. ХАРИТАҲО. КОР БО ХАРИТА

Мазмун ва аҳамияти харитаҳои географӣ. Ҳама гуна таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз шуда, бо харита ба анҷом меёбад. Ин чунин маъно дорад, ки ҳудуди таҳқиқшаванда дар ибтидо аз рӯйи харита бо диққат омӯхта мешавад, сипас ба мавзеи

тахқиқ рафта, маълумотҳои харитро амиқ ва пурра мекунанд. Сатҳи замин, аз ҷумла қаламрави таҳқиқшавандаро дар харитаҳои географӣ тавассути проексияҳои картографӣ ва аломатҳои шартӣ нишон медиҳанд. Аз ин ҷо одамон дар бораи сатҳи Замин ва қаламрави таҳқиқшаванда аз рӯйи харитаҳо тасаввурот ҳосил менамоянд. Харитаҳо дар ҳаёти ҳаррӯза бо мақсадҳои мухталиф истифода бурда мешаванд: дар корҳои илмӣ таҳқиқотӣ, бахрнавардӣ, ҳарбӣ, соҳаҳои хоҷагии халқ. Ин водор менамояд, ки на фақат олимон, балки ҳамаи одамон бояд малакаи харитахонӣ дошта бошанд. Малакаи харитахонӣ чунин маъно надорад, ки дар харита номи шаҳрҳо, дарёҳо, кӯҳҳо, кӯлҳо ва ғайраро хонда тавонем. Инро ҳар шахсе, ки ҳарфро хонда метавонад, иҷро карда метавонад. Хонда тавонистани харита чунин маъно дорад, ки дар харита чӣ тавр ин ва ё он кишвар акс ёфтааст, ҳамон тавр тасаввур карда тавонад. Харитаҳои географиро, чи тавре ки қаблан баён намудем, дар соҳаҳои гуногун бо мақсадҳои гуногун истифода мебаранд. Вобаста ба ин онҳоро бо мазмун ва миқёси гуногун тайёр менамоянд.

Тафовути харитаҳо аз рӯйи миқёс. Миқёси харитаҳо гуногун мешавад. Онҳоро, одатан, ба харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёс ҷудо менамоянд. Онҳоро аз «Географияи табиӣ» барои синфи 6, ба хотир оред.

Харитаҳои калонмиқёс дар миқёси аз 1 : 200 000 калонтар – 1 : 1000, 1 : 10 000, 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000 тартиб дода мешаванд. Дар чунин харитаҳо маҳал муфасссал тасвир карда мешавад. Онҳоро харитаҳои топографӣ ё ки умумигеографӣ мегӯянд. Ин гурӯҳи харитаҳоро барои корҳои илмӣ, ҳарбӣ, коғтуковҳои геологӣ, сохтмон, роҳсозӣ ва ғайра, ки ҷанкуниҳои дақиқро талаб менамоянд, истифода мебаранд.

Ба харитаҳои миёнамиқёс харитаҳое дохил мешаванд, ки дар миқёси аз 1 : 200 000 то 1 : 100 000 тартиб дода шудаанд. Чунин харитаҳо барои таҳқиқоти умумӣ гузаронидани қаламрав ва ҳисобкуниҳои на чандон дақиқ истифода бурда мешаванд. Онҳоро харитаҳои тавсифию топографӣ меноманд. Ба харитаҳои хурдмиқёс бошад, харитаҳое дохил мешавад, ки дар онҳо сатҳи замин аз 1 : 1000000 маротиба хурд нишон дода мешавад. Аз рӯйи ин гуна харитаҳо ҳудуди фаррохро меомӯзанд,

ки бештар дар чараёни таълими география истифода бурда мешаванд.

Маводи иловагӣ. Дар чараёни тартиб додани харита баробари хурд шудани миқёси он объект ва ҳодисаҳои географӣ пурра тасвир карда намешаванд. Мисол, 1 километри мураббаъ масоҳат дар харита бо миқёси $1 : 100$ – 1 метр, бо миқёси $1 : 1000$ – 1 дециметр, бо миқёси $1 : 100\,000$ – 1 сантиметр, бо миқёси $1 : 100\,0000$ – миллиметри мураббаъ масоҳат акс карда мешавад. Аз ин ҷо маълум аст, ки дар харита дар миқёси $1 : 1000$ қитъаи хурди масоҳат бо пуррагӣ, дар миқёси $1 : 1000\,000$ бошад, ҳамчун як нуқта тасвир карда мешавад.

Чамъбасти картографӣ. Аз мисоли дар боло зикрёфта маълум аст, ки дар харитаҳо пурра ва амиқ тасвир ёфтани объект ва ҳодисаҳои географӣ ба калонӣ ва хурдии миқёс вобаста мебошад. Қатъи назар аз ин, дар харитаҳои калонмиқёс ҳам маҳалро ҳаматарафа пурра тавсиф намудан душвор аст. Бинобар ин, ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал ҳамон объектҳоро интихоб менамоянд, ки ба миқёс мувофиқ ояд ва он барои маҳалли дар харита тавсифшаванда объекти муҳим ба ҳисоб равад. Дар харитаҳои калонмиқёс объектҳо муфасссалтар тавсиф карда мешаванд, аммо дар харитаҳои хурдмиқёс бисёр объектҳо истисно ва бо ҳам якҷоя карда мешаванд. Аз ин ҷо интихоб ва чамъбасти объектҳои географиро, ки мувофиқи миқёс дар харита тасвир карда мешаванд, генерализатсияи картографӣ (чамъбасти картографӣ) меноманд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Барои чӣ ҳама гуна таҳқиқоти географӣ аз харита оғоз ёфта, бо харита ба охир мерасад?
2. Объектҳои географӣ ҳазорҳо километр дур воқеъ гардидаанд, дар бораи онҳо одамон аз рӯйи чӣ тасаввурот ҳосил мекунанд?
3. Харитаро хонда тавоништан чӣ маъно дорад?
4. Харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёсро муқоиса намоед ва гуед, ки кадоми онҳо унсурҳои табиат ва объектҳои иқтисодию иҷтимоиро амиқ ва муфасссал тасвир мекунанд?

1. Ба андешаи Шумо дониши картографӣ барои пешрафти кадом соҳаҳо омили муҳим ба ҳисоб меравад?
2. Ба фикри Шумо ҷамъбасти картографӣ барои чӣ зарур аст?
3. Ба ақидаи Шумо ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал кадом объектҳоро интихоб мекунанд ва барои чӣ?
4. Оё донишҳои картографӣ барои афсари артиши миллӣ заруранд ё не? Онҳо кадом намуди харитаҳоро бештар истифода мекунанд?

Аломатҳои шартӣ. Барои дар харитаҳо тасвир кардани объекту ҳодисаҳои географӣ аз аломатҳои шартии махсус истифода мекунанд. Шарҳи он дар тавзеҳи харита дода мешавад. Азҳуд намудани он калидест барои хондани харита.

Аломатҳои шартӣ, ки дар тавзеҳи нишон дода мешаванд, ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: контурӣ (тарҳӣ), хаттӣ ва ғайримикҷисмӣ. Бо аломатҳои шартии контурӣ масоҳати ҷангал, ботлоқ, кӯл, маҳаллаи шаҳрҳо, бо аломатҳои шартии хаттӣ дарё, ҷӯй, сарҳад, канал, роҳ ва ғайра ифода карда мешаванд. Аломатҳои шартӣ, ки ба микҷисми харита мутобиқат намекунанд, аломатҳои шартии ғайримикҷисмӣ мегӯянд. Бо ин навъҳои аломатҳои шартӣ дар харитаҳои калон ва миёнамикҷисмӣ заводи фабрика, осебу истигоҳҳои барқӣ, ёдгориҳои табиӣ, таърихӣ ва ғайра нишон дода мешаванд. Онҳо расм ва ё шаклҳои одии геометрӣ буда, ба шакли объектҳои дар харита аксёфта шабоҳат доранд.

Ғайр аз аломатҳои шартии дар боло зикршуда, инчунин, аломатҳои шартии самтмуайянкунанда ва тафсири вучуд доранд. Онҳо дар харита тавсифи объектҳоро комил менамоянд. Ба ҷунин аломатҳои шартӣ ақрабаки нишондиҳандаи самти ҷараёни дарё, ҳаракати бод, акси дарахте, ки дар бешазор бартарӣ дорад (пахнбарг ва ё сӯзанбарг), дохил мешавад. Бар ҳилофи харитаҳои умумигеографӣ дар харитаҳои мавзӯӣ (соҳавӣ) дигар шаклҳои тасвири объектҳои географиро истифода мекунанд. Яке аз онҳо тасвири рангаи харита мебошад. Бо ин усул сарҳадҳои алоҳида аз якдигар фарқ карда мешаванд. Ҳар як ҳудудро бо ранги алоҳида тасвир менамоянд. Мисол, харитаи сиёсии ҷаҳон ва харитаи сиёсии маъмурии мамлакатҳои алоҳида, аз ҷумла Тоҷикистон. Ин усул дар тартиб додани харитаи

шок, наботот, сохти геологӣ, тектоникӣ истифода бурда мешавад. Баландиҳои якхелаи сатҳи Заминро дар харитаи табиӣ бо изохатҳо ифода менамоянд. Чуқуриҳои якхелаи зери баҳр ва укёнусро бошад, бо изобатҳо тасвир мекунанд. Дар харитаи иқлимӣ ҳарорати якхелаи кишварҳои гуногунро бо изотермҳо бо ҳам пайваست менамоянд. Хатҳои ҳаракатро дар харитаи нақлиёт барои ишора намудани самтҳои ҳаракати нақлиёт истифода мебаранд.

Проексияҳои картографӣ. Проексияҳои картографӣ воситае мебошанд, ки бо усулҳои риёзӣ сатҳи Заминро дар харита тасвир менамоянд. Вобаста ба вазифа ва таъиноти харитаҳо дар тартиб додани онҳо намудҳои гуногуни проексияҳо истифода мешаванд. Мисол, барои тартиб додани харитаҳои баҳрнавардӣ аз проексияҳои баробаркунҷ истифода мебаранд. Ба он хотир, ки кунҷи ченкардашудаи ин харитаҳо ба кунҷи маҳале, ки киштии ҳаракат мекунад, бояд мувофиқ бошад. Барои ҳамин дар ин харитаҳо таҳрифоти кунҷҳо бартараф карда шудааст. Таҳрифоти дарозӣ, масоҳат ва ғайра боқӣ мемонад. Баъзе амалиёт талаб менамоянд, ки дар харита масоҳат таҳриф наёбад. Мисол, масоҳати материкҳо, баҳрҳо, укёнусҳо, давлатҳо ва амсоли инҳо. Проексияе, ки ба ин талабот ҷавоб медиҳад, онро проексияи баробармайдон мегӯянд. Харитаҳое, ки дар онҳо кам ҳам бошад, ҳамаи навъи таҳрифот дида мешаванд, дар асоси проексияи ихтиёрӣ тартиб дода мешаванд. Аз ин ҷо вобаста ба талабот проексияи картографӣ баробаркунча, баробармайдон ва ихтиёрӣ мешавад.

Муайян намудани таҳриф дар харита. Ҳангоми тасвири сатҳи Замин дар харита чор навъи таҳриф ба миён меояд. Таҳрифи кунҷҳо, дарозии хатҳо, масоҳат (майдон), шаклҳои геометрии объектҳои географӣ, ки дар харита тасвир карда шудаанд. Каму зиёдии таҳриф дар харитаҳо ба калон ва хурдии сатҳи тасвирёфтаи Замин вобаста мебошад. Аз ҳамин сабаб таҳриф дар харитаҳои хурдмиқёс зиёд буда, дар харитаҳои калонмиқёс ва миёнамиқёс амалан мушоҳида карда намешавад. Барои муайян намудани таҳриф аз ҳама роҳи осон муқоиса намудани шабакаи картографии харита бо шабакаи картографии глобус мебошад. Меридианҳои глобус дар байни худ баробар мебошанд. Онҳоро хатҳои мутавозеъ дар зери кунҷи рост бурида

мегузаранд. Дар глобус дарозии камони 10 меридиан дар ҳама қисми он тақрибан ба 111 километр баробар мебошад. Хатҳои мувозӣ аз якдигар дар масофаи якхела ҷойгир шудаанд. Вобаста ба ин катакҳои шабакаи градусӣ байни хатҳои мувозӣ ҳамсоя шакл ва ҳаҷми якхела доранд. Онҳо аз хати устуво ба самти шимол ва ҷануб ҳаҷман торафт хурд ва танг мешаванд. Дар харитаҳо бошад, ҳаҷм ва шакли катакҳои байни хатҳои мувозӣ ҳамсоя ва пораҳои меридианҳо як хел нестанд. Ин дар харитаҳо аз мавҷуд будани таҳрифи шакл ва масоҳат гувоҳӣ медиҳад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аломатҳои шартӣ дар харита барои чӣ заруранд?
2. Аломатҳои шартӣ ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд ва аз якдигар чӣ фарқ доранд?
3. Аз тавзеҳи харита навъҳои аломатҳои шартиро нишон диҳед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба фикри Шумо дар харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ як хел аломатҳои шартиро истифода мебаранд ё не? Агар фарқ кунанд, онҳоро шарҳ диҳед.
2. Ба фикри Шумо барои шакли кураи Заминро ба ҳамворӣ (харита) табдил додан чӣ зарур аст?
3. Бигӯед, ки дар харитаҳои хурдмиқёс барои чӣ таҳрифот дида мешавад?
4. Ба фикри Шумо таҳрифотро аз харитаҳо тамоман бартараф кардан мумкин ё не?
5. Таҳрифро дар харита чӣ тавр муайян мекунанд?
6. Таҳриф дар кадом навъи харитаҳо (аз рӯи миқёс) зиёд аст ва дар кадоми онҳо мушоҳида карда намешавад?

Харитаҳои топографӣ. Харитаҳои топографӣ ба харитаҳои калонмиқёси умумигеографӣ мансубанд. Дар чунин харитаҳо объектҳои табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дақиқ ва муфасссал нишон дода мешаванд. Одатан, онҳо дар миқёси 1:500 – 1:100 000 тартиб дода мешаванд. Аммо харитаҳои тафсирию топографӣ дар миқёси 1:200 000 – 1:1000 000 сохта мешаванд. Онҳоро асосан бо усули харитасозӣ тартиб медиҳанд. Барои ҷенкуниҳои амиқ ва муайян намудани мавқеи ҳақиқии объектҳои географӣ тартиб додани харитаҳои топографии калонтарин зарур аст.

Ба ин мақсад харитаи миқёсаш 1:100 000 – ро аз сари нав бо меридиан ва хатҳои мувозӣ такроран тақсим мекунем. Дар натиҷа харитаҳои топографии миқёсашон калонтарин ҳосил мешаванд.

Тасвир ва омӯхтани релеф дар харитаи топографӣ. Ноҳамвории сатҳи хушкӣ, ки онро релеф мегӯем, яке аз унсурҳои асосии табиат ба ҳисоб меравад. Гуногунии шаклҳои он хусусияти дигар унсурҳои табиӣ ва иқтисодӣ (гуногунии иқлим, паҳншавии хок, наботот, ҷойгиршавии роҳҳо, соҳаҳои кишоварзӣ, корхонаҳои саноатӣ, маҳалҳои аҳолинишин ва ғайра) -ро муайян мекунанд.

Ин аз рӯйи харитаҳои калонмиқёс ҳаматарафа омӯхтани релефро талаб менамояд. Бе ин амалиёт шаклҳои гуногуни релеф (кӯҳҳо, доманакӯҳҳо, адирҳо, ҳамвориҳо ва ғайра) -ро мувофиқи талаботи хоҷагӣ истифода бурдан душвор аст. Ба ин мақсад дар харитаҳои топографӣ релефро бо хатҳои уфуқӣ, ё ки изогипсҳо (хатҳои, ки баландии якхеларо пайваست мекунанд) тасвир менамоянд. Хатҳои уфуқӣ дар табиат дар натиҷаи дар фосилаи муайяни ҳудуд фарқ намудани баландӣ ҳосил мешаванд. Онро баландии буриш (марзӣ) мегӯянд. Ҳар як фосилаи фарқи баландӣ як баландии буришро ба миён меоварад. Мисол, дар ҳудуди ҳамворию доманакӯҳ, ҳамворию адир, миёнакӯҳ, баландкӯҳ байни ҳамвориҳои баландиашон гуногун ва ғайра. Аз ин ҷо фарқи баландии хатҳои уфуқӣ ба баландии буриш баробар мебошад. Агар дар харита хатҳои уфуқӣ ҳар қадар зич ҷойгир шуда бошанд, маҳал ҳамон қадар баланд буда, нишебии он аз ҳад ростфаромада мебошад. Донистани ин ҳолатҳо ба мо имкон медиҳад, ки аз рӯйи хатҳои уфуқӣ баландӣ ва нишебии як маҳали сатҳи Заминро аз рӯйи тарзи ҷойгиршавии (зич ё васеъ) як хати уфуқӣ нисбат ба дигараш муайян намоем. Ба ин мақсад дар самти ҷанубии чорҷӯбаи харитаҳои топографӣ баландии буриши релеф ва ҷадвали баландӣҳо ҷойгир карда шудааст. Баландии мутлақ (аз сатҳи баҳр) дар харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёси қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон аз сатҳи баҳри Балтик ҳисоб карда шудааст. Барои омӯхтани релефи дар харитаҳои топографӣ тавсифёфта аломатҳоеро, ки тавассути онҳо самт, моилии нишебӣҳо, ноҳамвории маҳал,

баландии нуқтаҳо нисбат ба сатҳи баҳр ва баландии як нуқта нисбат ба дигарашро ифода менамоянд, бояд хуб донист. Мисол, агар самти нишебӣ дар харита нишон дода нашуда бошад, аз рӯйи шакли хатҳои уфуқӣ кӯхро аз чуқурӣ фарқ кардан душвор аст. Аз ҳамин сабаб, ҳангоми дар харита гузаронидани хатҳои уфуқӣ барои ифода намудани самти нишебӣ ба хатҳои уфуқӣ ва амудӣ хати кӯтоҳ кашида мешавад, ки онро бергштрих меноманд. Тавассути нишондиҳандаҳои ададӣ баландии хатҳои уфуқӣ ва нишонаҳои нуқтаи баландӣ – баландии онҳоро аз сатҳи баҳр нишон медиҳанд.

Дар поёни харитаҳои топографӣ барои муайян намудани майлони нишебӣҳо чадвали ададҳо тартиб дода шудааст. Дар поёни асоси ин чадвал майлони нишебӣҳо бо дараҷа ва дар хатҳои нисбат ба асос амудӣ кашида, мувофиқи миқёси харита масофаи байни хатҳои уфуқӣ ишора карда шудаанд, ки тавассути онҳо майлони нишебӣҳо аз рӯйи харитаҳои топографӣ муайян карда мешаванд.

Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс. Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои калонмиқёс (топографӣ) фарқ мекунад. Дар онҳо объектҳои географӣ муфассал акс намебанд. Бисёри онҳо истисно ва якҷоя карда мешаванд. Бо ҳамин мақсад баландии марзаи буришро афзун ва хатҳои уфуқиро умумӣ (яъне якҷанд зинаи баландиро якҷоя) менамоянд. Аз рӯйи чунин хатҳои уфуқӣ фақат дар бораи баландии мутлақу нисбии нуқтаҳои сатҳи Замин ва моилии нишебӣҳо маълумот гирифтани мумкин аст. Дигар фарқи харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ дар он аст, ки баландии маҳалро бо хатҳои уфуқӣ ва масофаи байни онҳоро бо усули рангкунӣ тасвир мекунанд, яъне дар онҳо фарқи зинаҳои баландӣ ҳам бо хатҳои уфуқӣ ва ҳам бо ранг ифода карда мешаванд. Дар ин сурат фазои байни хатҳои уфуқии пастию пастхамиҳоро ифодакунанда дар харитаҳои табиӣ бо ранги сабзи гуногунтобиш, адир, доманакӯҳ ва баландкӯҳҳо бо рангҳои зард, норинҷӣ ва қаҳвагӣ ранг карда мешаванд. Ивазшавии рангҳо аз сатҳи баҳр ба тарафи қуллаи кӯҳҳо аз тадриҷан баланд шудани сатҳи маҳал гувоҳӣ медиҳад. Бо ҳамин усул чуқурии баҳру укёнусҳо низ дар харитаҳо ифода карда мешаванд, яъне чуқуриҳои гуногуни якхеларо бо изобатҳо (хатҳои чуқуриаш якхела) пайваست наму-

да, фазои байни онҳоро бо ранги кабуди тобишҳои гуногундошт ифода мекунанд. Зинаҳои баландӣ ва чуқуриро ҳамчун ҷадвал тартиб дода, дар поёни харитаҳо бо дигар аломатҳои шартӣ якҷоя тасвир менамоянд. Аз рӯйи харитаҳои табиӣ, ки дар онҳо релефи сатҳи Замин тасвир гардидааст, на фақат баландии хатҳои уфуқӣ, нуқтаҳо ва моилии нишебиро муайян мекунанд, инчунин аз рӯйи онҳо бо мақсадҳои гуногун профили (буриши) релефи маҳалро тартиб медиҳанд. Мисол, барои муайян намудани фарқи ҳудуди наботот, хок, ҷинсҳои кӯҳӣ профили геоботаникӣ, хок, геологӣ тартиб медиҳанд. Профили релефро ҳангоми ба нақша гирифтани сохтмони нақб (тунел), рӯди сунъӣ, роҳҳо низ омода месозанд. Профили муфассал аз рӯйи харитаҳои калонмиқёс (топографӣ) ва тавсифӣ бошад аз рӯйи харитаҳои табиӣ хурдмиқёс сохта мешавад. Барои тартиб додани профили релефи маҳал аввал дар байни ду нуқтае, ки дар харита аз якдигар дар масофаи дур воқеъ гардидаанд, як хат кашида, нуқтаҳоро бо ҳарфҳои А ва Б ишора менамоем. Баъд як ҷадвал месозем, дар он ҷо баландии нуқтаҳо ба ҳисоби метр ва дар харита ба ҳисоби сантиметр мувофиқи ҳар як нуқта навишта мешавад. Дар асоси маълумоти ҷадвал профилро месозем. Барои ин ду миқёс интиҳоб мекунем (уфуқӣ ва амудӣ). сипас дар рӯйи варақи катакдор мувофиқи миқёси харита дарозии хатеро, ки дар харита нуқтаҳои А ва Б-ро пайваست намудааст, бе тағйир айнан мегузаронем. Баъд аз ин аз тарафи чап ба он амудӣ як хат мекашем. Мувофиқи миқёси амудӣ дар хати амудӣ нишондоди баландии нуқтаҳо дар хати уфуқӣ (А ва Б) кашида шавад, мувофиқи миқёси уфуқӣ натиҷаи ченкунӣ байни нуқтаҳо гузошта мешавад. Дар он ҷое, ки нуқтаҳои буриш ҳосил шудаанд, онҳоро бо хати қач пайваст менамоем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Харитаҳои топографиро бо кадом мақсадҳо истифода мебаранд?
2. Дар харитаҳои топографӣ ноҳамворихоро бо чӣ ифода мекунанд?
3. Самти нишебиро дар харитаҳо бо чӣ ифода мекунанд?
4. Дар харитаи топографӣ ҷадвали ададҳо барои чӣ тартиб дода шудаанд?
5. Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ чӣ фарқ дорад?

1. Ба фикри Шумо харитаҳои калонмиқёс аз хурдмиқёс бо чӣ фарқ мекунанд?
2. Бигӯед, ки дар харитаи табиӣ зич ҷойгир шудани хатҳои уфуқӣ аз чӣ гувоҳӣ медиҳад?
3. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар вақти тартиб додани харитаҳои хурдмиқёс аз бисёр объектҳо сарфи назар мекунанд?

§ 6. СОЛШУМОРИИ ГЕОЛОГӢ

Вақти геологӣ. Агар ба харитаи табиӣ кураи Замин назар афканем, дар сатҳи он ноҳамвориҳои хурду азимро мебинем, ки онҳо аз ҷинсҳои кӯҳии пайдоишашон мухталиф ташаккул ёфтаанд. Синну соли қадимтарини онҳо 3,8 млрд солро ташкил менамояд. Синну соли Замин бошад, ба 4,5–5 млрд сол баробар аст. Ҳамаи ин масъалаҳо водор менамоянд, ки аз таърихи геологӣ Замин боҳабар бошем. Таърихи геологӣ дар доираи вақти геологӣ амал мекунад ва муҳлати дуру дарозро дар бар мегирад, ки дар он қишри Замин ташаккул ёфтааст. Аз ин ҷо муҳлати дурударозро, ки қишри Замин ташаккул ёфтааст, вақти геологӣ мегӯем. Дар ин вақт дар қишри Замин ҳодисаҳои гуногун ҷараён гирифт. Аз ҷумла дар натиҷаи борҳо тақон хӯрдани қишри Замин дар он қафдагиҳо, шикастагиҳо, ҷокиҳо, ҳамидагиҳо, ҷӯкидагиҳо ба миён омаданд. Тавассути ҷокиҳо ва шикастагиҳо, ки дар натиҷаи тақонхӯрии қишри Замин ба амал омадаанд, аз қабати мантия тафта (магма) ба сатҳи Замин баромада, ҳамчун як ҳамираи ҳарораташ баланд ҷорӣ мешавад, ки онро «гудоза» меноманд. Дар натиҷаи дар қафдагиҳои қишри Замин оҳиста–оҳиста хунук шудани тафта аз он минералҳо, ҷинсҳои кристаллии шаффоф ва дигар ҷинсҳои кӯҳии магмавӣ ҳосил мешуданд. Дар як вақт дар ҳамидагиҳо ва ҷӯкидагиҳои зерин баҳрҳо, ҳамидагиҳои материкҳо қабати аз ҳад ғафси таҳшинҳо ҳосил шуданд. Баробари ҷараён гирифтани ин ҳодиса пайваستا бо ҷинсҳои таҳшинӣ боқимондаҳои ҳайвонот ва наботот якҷоя ҳобонида мешуданд. Ин нишон медиҳад, ки рушди қишри Замин як вақти дуру дарозро дар бар мегирад, ки ҳар як муҳлати он бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунад. Маҳз ҳамин фарқи муҳлатии рушди қишри Заминро

ба ҳисоб гирифта, таърихи геологии Заминро олимон ба эра ва давраҳо тақсим намуданд, ки ҳар кадоми онҳо аз ҷиҳати инкишофи релефи сатҳи Замин, хусусияти ҳоси иқлим, паҳншавии наботот ва ҳайвонот аз якдигар фарқ мекарданд. Яке аз хусусиятҳои ҳоси инкишофи қишри Замин дар он аст, ки дар ҷараёни ташаккулёбии қитъаҳои серҳаракати он – геосинклиналҳо ба пораҳои литосферии саҳту устувор табдил меёбанд. (аз маводи синфи VII ба ёд оваред, ки он пораҳои устувору саҳтро чӣ меноманд?). Яъне ҳодисаҳои кӯҳҳосилшавӣ, ки дар геосинклиналҳо вучуд доштанд, оҳиста – оҳиста хомӯш ва кӯҳҳои қадим ҳамвор мешаванд. Минбаъд дар ин гуна қитъаҳо ҳаракатҳои оҳиста бардошташавӣ ва оҳиста пастшавӣ мушоҳида карда мешаванд. Вобаста ба ин, дар давраи рушди қишри Замин таносуб ва тарҳи хушкӣ бахрҳо тағйир ёфтанд. Дар масоҳати васеи фурурафтагӣҳои бахрӣ кӯҳҳо ҳосил гардида, дар ҷойи системаи кӯҳҳои вайроншуда масоҳатҳои ҳамвор ташаккул ёфтанд, ки онро пораҳои литосферӣ ва ё платформа меноманд. Дар ин ҷараён дар сатҳи Замин борҳо тағйирёбии иқлим ва ивазшавии набототу ҳайвонот ба амал омад. Ландшафти ҳозираи сатҳи Замин натиҷаи ҳамин тағйирот мебошад.

Синну соли нисбӣ ва мутлақи Замин. Дар муайян намудани синнусоли Замин аз усулҳои гуногун истифода мебаранд. Яке аз онҳо усули муайян намудани синнусоли нисбии Замин мебошад. Он бо таносуби ҳобиши қабати ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда мешавад.

Ҳар як қабат бо боқимондаи ҳайвонот ва набототи сангаштаи худ аз якдигар фарқ мекунанд. Агар онҳо пайдарҳам дар натиҷаи таҳшиншавӣ ҳосилшуда ва то ин дам вайрон нашуда, ба таври уфуқӣ ҳобида бошанд, он вақт гуфтан мумкин аст, ки қабати аз ҷамаи поён нисбат ба дигар қабатҳо қадимтар ва қабати аз ҷамаи боло ҷавонтар мебошад. Ҳар кадоми он қабатҳо мутобиқан бо шароити гузаштаи табиӣ географӣ ба худ хос ҳайвонот ва набототи сангшуда доранд. Дар асоси ин боқимондаҳои сангшуда олимон инкишофи геологии Заминро омӯхта, онро ба қарн (эра) ва давраҳо тақсим намудаанд. Ҳоло таърихи инкишофи геологии Заминро аз рӯи панҷ эра – архей-протерозой (ҳаёти қадим), палеозой (ҳаёти қадимтарин), мезозой (ҳаёти миёна), кайнозой (ҳаёти нав) меомӯзанд. Ин эраҳо

ба давраҳо чудо мешаванд. Давраи охиринро давраи чорум ё антропоген меноманд, ки 2 млн. сол қабл аз ин сар шуда буд.

Дар баробари омӯхтани синну соли нисбии Замин, дар таърихи геология синнусоли мутлақи он низ омӯхта мешавад. Дар муайян кардани он олимони аз «солшуморақҳо»-и сершумори дар зери замин ҷойгиршуда истифода мебаранд ва тавассути онҳо синнусоли мутлақи ҷинсҳои кӯҳиро муқаррар менамоянд. Ба ҷунин «солшуморақҳо» унсурҳои радиоактивӣ дохил мешаванд. Яке аз он унсурҳо уран мебошад. Уран дар давоми вақти геологӣ бо суръати доимӣ ба гелий ва сурб таҷзия (чудо) мешавад. Дар илм ба гелий ва сурб чудо шудани уран маълум аст. Муайян намуданд, ки дар муддати 74 млн. сол аз 100 грам уран як грам сурб ҳосил мешавад. Аз ин ҷо мо метавонем ҳисоб кард, ки ҷинси кӯҳии урандошта чандсола аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Вақти геологӣ чист?
2. Ҳангоми тақон хӯрдани Замин бо кафидагӣҳои қишри Замин ба сатҳи он чӣ мебарояд?
3. Дар асоси чӣ таърихи Замиро ба эра ва давраҳо тақсим мекунанд?
4. Аз ҷадвали геохронологӣ муайян кунед, ки ҳаёт дар кадом эра пайдо шуд?
5. Платформа чист ва он чӣ тавр ҳосил гардидааст?
6. Синну соли нисбӣ ва мутлақи Замиро чӣ тавр муайян мекунанд?

Минтақаҳои геосинклиналӣ ва платформаҳо. Ба мо ҳоло аз географияи синфи VII маълум аст, ки қишри Замин аз ду қисми таърихан ба ҳам алоқаманд: минтақаҳои ҳаракаткунанда ва нисбатан ором ташаккул ёфтааст. Минтақаҳои ҳаракаткунандаро геосинклиналҳо ва нисбатан устуворро платформаҳо меноманд. Ҳаракати қишри Замиро илми тектоника меомӯзад. Дар давоми таърихи инкишофи геологии қишри Замин дар муддати миллионҳо сол дар натиҷаи ғуруравӣ ҷӯкидагӣҳо ба амал омаданд, ки онҳоро об зер мекард. Чуқурии обзеркардаи ҷӯкидагӣҳо даҳ километр ва аз ин зиёдро ташкил мекард. Дар зери он ҳавзаҳои чуқур ҷинсҳои нарму ковок қабати ниҳоят ғафсро ташкил мекарданд. Дарозии геосинклиналҳо ҳазор ва даҳҳо ҳазор километрро ташкил менамуд. Онҳо аз ҷиҳати пайдоиш канориматериқӣ, байниматериқӣ, байниукёнусӣ ме-
36

шаванд. Таҳшинҳое, ки дар қаъри геосинклиналҳо хобидаанд, оҳиста – оҳиста фушурда шуда, ба чинсҳои кӯҳии сахту вазнин табдил меёфтанд. Онҳо ба чуқуриҳои ҳарорат ва фишорашон аз ҳад баланд ворид мешаванд. Дар як вақт аз қисми чуқури Замин тавассути чокӣ ва шикастагиҳои қишри Замин аз қабати мантия ба сатҳи он тафта (магма) ҳаракат мекунад ва дар зери таъсири фишори баланд ҳама чинсҳои кӯҳӣ ҳосияти физикӣ ва химиявӣ худро тағйир медиҳанд. Дар натиҷа аз регҳои кварсӣ чинсҳои сахти кварсӣ, аз гил – слансҳои гилини сахт, аз оҳансанг – мармар, аз санги хоро – гнейсҳо ҳосил шуданд. Ин чинсҳои кӯҳиро чинсҳои метаморфӣ (тағйирёфта) меноманд. Ҳамин тавр, қабати ниҳоят ғафси таҳшинҳое, ки дар зери геосинклинал хобидаанд, дар натиҷаи таъсири ҳарорат ва фишори баланд ба чинсҳои кӯҳии метаморфӣ табдил меёбанд. Қабати таҳшинҳо чини шуда, системаи кӯҳҳо ҳосил гардиданд. Дар як вақт қувваҳои берунии табиӣ фаъолияти вайронкориро сар мекунанд ва дар муддати миллионҳо сол силсилаи кӯҳҳои қадим вайрон шуда, аз миён мераванд.

Дар ин ҷараён чинсҳои кӯҳии вайроншуда ҳамидаҳои байниқӯҳиро пур мекарданд. Чинсҳои кӯҳии магматикӣ ва метаморфӣ бошанд, аз қаъри кӯҳҳои вайроншуда урён мешуданд. Қишри Замин дар мавзеи геосинклиналҳо ба мисли пештара чиндор намешуд. Дар он ҳаракати амудӣ бартарӣ пайдо намуда, дар натиҷаи нобаробар бардошташавӣ ё фуруравӣ кафидагиҳо ҳосил мешуданд. Дар ҷойҳои фурурафта оби бахрҳо ворид мешуданд ва бо мурури замон дар зери онҳо дар сатҳи таҳкурсии ноҳамвори кристаллии сахт таҳшинҳо ба таври уфуқӣ меҳобиданд. Дар натиҷаи ба таври амудӣ бардошта шудани чунин қитъаҳо оби баҳр ақиб рафта, ба хушкӣ табдил меёбанд, ки онҳо аз ду қабат иборатанд: дар поён таҳкурсии кристаллии сахт, дар болои он қабатҳои чинсҳои кӯҳии таҳшини гуногунчинса ҳосил мешуданд. Он қисми қишри Замиро, ки чунин сохт дорад ва нисбатан устувор аст, платформа мегӯянд.

Дар қишри Замин инкишоф ёфтани геосинклиналҳо ва ташаккул ёфтани платформаҳо ба пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва ҷойгиршавии онҳо таъсири калон расонидааст. Сарватҳои маъданӣ асосан дар таркиби чинсҳои магматикӣ

ва метаморфӣ вомехӯранд. Бинобар он сарватҳои маъданиро бештар аз кӯҳҳои вайроншудаи қадим, ки асоси кристаллии онҳо луч гардидаанд, меёбанд. Аз ҳамин сабаб платформаҳо аз сарватҳои маъданӣ ғанӣ мебошанд. Бо чинсҳои таҳшин пайдоиш ва ҷойгиршавии сарватҳои ғайримаъданӣ – нафт, газ, ангишт, намак, гач, гил, оҳаксанг, рег, маҳайнрег (қум) вобаста мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо бо чинсҳои таҳшин тилло, боксит, оҳан, манган ва ғайра вомехӯранд.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Дар қишри Замин геосинклинал ва платформаҳо чӣ тавр пайдо шудаанд ва аз якдигар чӣ фарқ доранд?
2. Ба фикри шумо чинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ чӣ тавр ҳосил шудаанд?
3. Ташаққулиҳои чинсҳои кӯҳии таҳшин ба чӣ вобаста аст?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ ба чинсҳои магматикӣ, метаморфӣ ва кадомашон ба чинсҳои таҳшин вобастагӣ доранд?

§ 7. РЕЛЕФ ВА СОХТИ ГЕОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оваред, ки релеф дар харитаҳои миқёсашон хурд чӣ гуна тасвир меёбад? Эраҳои геологӣ ва давраҳои онҳоро номбар кунед.

Релеф. Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор аст. Баландии мутлақи он аз 300 то 7495 м мебошад. 93 дарсади ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7 дарсади онро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Тақрибан 50 дарсади сатҳи қаламрави ҷумҳурӣ аз 3000 метр баландтар воқеъ гардида аст. Дар қисми шимолии Тоҷикистон қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи вайроншудаи Муғул, ки шоҳии шимоли ғарбии силсилакӯҳи Тиёншон мебошад, ҷойгир шудаанд. Ин кӯҳҳо назар ба дигар кӯҳҳои Тоҷикистон қадим ва паст мебошанд (қуллаи Бобои об – 3769 м, қуллаи Аҳромшакл – 5621 м).

Дар байни қаторкӯҳҳои Қурама ва кӯҳи Муғул аз шимоли ғарб ва қаторкӯҳи Туркистон аз ҷануб ҳамии Фарғона – ганҷинаи Осиёи Миёна ҷой гирифтааст. Қисми ғарбии водӣ ба Тоҷикистон мансуб аст. Ғарбтар аз водии Фарғона Мирзочӯли тоҷик доман паҳн кардааст, ки пасттарин мавзеи ҷумҳурӣ ба шумор меравад (250–300 м).

Дар қисми марказии Тоҷикистон силсила кӯҳҳои Ҳисору Олой ҷойгир шудаанд, ки қаторкӯҳҳои Зарафшон, Ҳисор, Қаротегин ва Олойро (қисми ғарбӣ) дар бар мегиранд (баландии онҳо аз 5500 м зиёд аст).

Силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ба қаторкӯҳҳои Тоҷикистон қариб баробар ҷойгир мебошанд. Дар байни ин қаторкӯҳҳо водиҳои Зарафшон ва Яғноб воқеъ гардидаанд. Водии Зарафшон, ки ба масофаи зиёда аз 200 км тӯл кашидааст, барои инкишофи кишоварзӣ шароити мусоид дорад. Дар ин водӣ дарёхову суфаҳо бисёранд. Дар сарғахи рӯди Зарафшон пиряхи Зарафшон воқеъ аст, ки аз ҷумлаи пиряхҳои начандон калони Тоҷикистон мебошад. Дарозии он 250 км, бараш то 2 км ва масоҳати қисми асосиаш 4160 км² аст. Дар соҳили чапи рӯди Зарафшон кӯҳи Фон қад кашидааст (қуллаи баландаш Чимтарға – 5495 м).

Дар ҷануби ғарби ҷумҳурии депрессияи тоҷик–мавзеи паст, ки аз пуштакӯҳҳои начандон баланд ва хамиҳо иборат аст, ҷойгир мебошад. Қаторкӯҳҳои ҷануби ғарби Тоҷикистон ҷиҳатҳои хоси худро доранд. Онҳо дар шимоли шарқ зич буда, ба самти ҷануби ғарб бодбезакшакл паҳн мешаванд ва тадриҷан паст шуда, ба ҳамвории рӯдҳои Панҷу Ому табдил меёбанд. Аз қаторкӯҳҳои хурд – қаторкӯҳҳои Вахш, Чилонтоғ, Қаротог, Октоғ, Боботоғ ва ғайра маълуманд. Дар байни қаторкӯҳҳо водиҳои ҳамвории Ҳисор, Вахш, Кофарниҳони Поён, Фархор, Кӯлоб, Ёвон, Данғара доман паҳн кардаанд. Онҳо дар баландии аз 300–400 то 1200 м воқеъ гардида, қатъи назар аз хурд буданашон (дарозияшон 25–110 км, барашон 2–4 км) маҳали асосии сукувати мардум ва деҳқонӣ мебошанд.

Дар қисми шарқии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Помир доман паҳн кардаанд. Қаторкӯҳи Академияи Илмҳои маркази ин силсилакӯҳҳо ҳисобидан мумкин аст. Баландии миёнаи ин қаторкӯҳ зиёда аз 5000 м аст. Қуллаи баландтарини он – Исмоили Сомонӣ (7495 м) на фақат нуқтаи баландтарини Тоҷикистон, балки нуқтаи баландтарини қаламрави Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ мебошад. Қуллаи Исмоили Сомониро соли 1933 кӯҳнаварди шӯравӣ Е.Абалаков ғатҳ намудааст. Дар самти ғарбии он қаторкӯҳҳои Пётри Якум, Дарвоз, Ванҷ ва Язгулом ҷойгир шудаанд.

Силсилакӯҳҳои Помирро метавон ба ду қисм чудо кард: Помири Ғарбӣ ва Помири Шарқӣ.

Помири Ғарбӣ релефи равшан дорад. Ба ин мавзеъ қаторкӯҳҳои теғаҳояш тези барфпӯш, дараҳои чуқур ва дарёчаҳои пуртуғён хос мебошанд. Қаторкӯҳҳо дар баландии 3800–4000 м аз сатҳи баҳр доман паҳн кардаанд (баландии қуллаашон ба зиёда аз 6000 м мерасад). Водихо дар баландии 1700–2500 метр воқеъ гардидаанд.

Помири Шарқӣ ҳамчун суфакӯҳ дар баландии 3500–4500 метр воқеъ гардидааст. Баландии нисбии қаторкӯҳҳо 1–2 километрро ташкил менамоянд. Ин мавзеъ аз водии тахт, дарёҳои сустҷараён ва кӯлҳои шӯр иборат аст. Дар ин ноҳияи кӯҳсор яхбандии бисёрсола ҳукмфармост.

Дар қисми шимоли Помири Шарқӣ қаторкӯҳи Паси Олой тӯл кашидааст. Ин қаторкӯҳ осмонбӯс буда, баландиаш дар қисми мобайн ба 6000 м мерасад. Қуллаи аз Ҳама баланди қаторкӯҳ – Сино 7134 м аст. Тавассути ағбаи Қизиларт (4280 м), ки дар қаторкӯҳи Паси Олой ҷой гирифтааст, роҳи аз Ҳама баландтарини моштингарди Помир мегузарад, ки он шаҳри Ўшро бо маркази Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон – Хоруғ мепайвандад. Дар ҷануби қаторкӯҳи Паси Олой қаторкӯҳҳои Музқӯл, Алиҷури Шимолӣ ва Алиҷури Ҷанубӣ ҷойгир шудаанд.

Релефи Тоҷикистон «хусусияти зинавӣ» дорад. Дар Тоҷикистон минтақаҳои зеринро чудо кардан мумкин аст: Ҳамворӣ, кӯҳдоман, пасткӯҳ, миёнакӯҳ ва баландкӯҳ.

Минтақаи Ҳамворӣ дар баландии аз 300 то 900 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст. Ҳамвориҳо асосан ҷойҳои васлшудаи водии дарёҳо ё пастҳои сербари байникӯҳӣ (депрессияҳо) буда, ҳамагӣ 7 дарсади масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Ба минтақаи кӯҳдоман адир ва тепаҳо мансубанд, ки 900–1600 метр баландӣ доранд. Бисёр адирҳо ба замини кишт табдил дода шудаанд.

Минтақаи пасткӯҳ дар баландии аз 1600 то 2000–2300 м воқеъ гардида, дар он нишебҳои ростфуромада (беш аз 35°) зинаҳои лучи харсангӣ ва дар баъзе ҷойҳо китъаҳои хурди заминҳои лалмӣ дучор мешаванд.

Ба минтакаи миёнакӯх (баландиаш 2300–3500 м) ёнаҳои сершоха бо водихои тағорашаклу бахшгоҳҳои сербар, ки пирахҳо ба вучуд овардаанд, хос мебошад.

Минтакаи баландкӯх хоси минтақаҳои каторкӯхҳои Ҳисор, Олой ва Помир буда, дар баландии зиёда аз 3500 м ҷой гирифтааст. Ин минтақа нишебии ростфурумада ва куллаҳои тез дошта, макони тарма ва пирахҳо мебошад. Роҳҳои, ки аз ағбаи баландкӯхҳо мегузаранд, фақат дар мавсими тобистон қушода мешаванд.

Ба тарзи «зинавӣ» иваз шудани рельефи Тоҷикистон на фақат боиси гуногунии табиат (иқлим, хок, наботот, ҳайвонот) мегардад, балки ба хоҷагӣ (бахусус, кишоварзӣ) низ таъсир мерасонад. Алҳол дар баробари ҳамвориҳо, кӯҳдоман ва пасткӯхҳо низ азхуд карда шудаанд. Дар ин ҷо қисми бештари аҳоли сокин шудаанд. Корхонаҳои асосии саноатӣ кишоварзӣ низ дар ҳамин ҷо ҷой гирифтаанд.

СОХТИ ГЕОЛОГӢ

Релеф ва ландшафти ҳозираи Тоҷикистон бо сохти геологӣ он қадар алоқаманд аст. Сарзамини Тоҷикистон, қабл аз ҳама шакл гирифтани он чандин давраҳои тӯлонии геологиро сипарӣ кардааст.

Дар раванди давраҳои полеозой ва нимаи аввали кайнозой (то ибтидои давраи неоген) ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон борҳо зеро об монда, танҳо дар ибтидои давраи неоген аз об озод шуд. Чинҳои полеозойи қадим ва мезозой тадриҷан ба бардошташавӣ сар карданд. Дар натиҷаи баланд шудани силакӯхҳои асосӣ – Тиёншон, Ҳисору Олой дар байни онҳо водихои Фарғона, Ҳисор, Вахш ва ғайраҳо ба вучуд омада, минбаъд бо таҳнишастҳои ҷараёнҳои оби муваққатӣ аз кӯхҳо фурумада пур шудаанд.

Дар давраи палеозой дар ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон чандин маротиба вулкониҳо оташфишонӣ карда, массивҳои чинҳои кӯҳии субвулкони (кристаллӣ) ташаккул ёфтаанд. Бисёр конҳои маъдан, ки дар қабати чинҳои палеозой ҳобидаанд, аз ҷисҳои вулкони иборат мебошанд. Дар таҳнишастаҳои давраи мезозой ва давраи сеюм кони маъданҳо ниҳоят кам дучор омада, дар он асосан сарватҳои зеризаминии ғайримаъданӣ ва

сӯзанда бартарӣ доранд. Аз ин рӯ, таърихи инкишофи геологӣ ҳудуди Тоҷикистон яхела нест ва аз ин ҷиҳат онро ба 5 минтақа тақсим кардан мумкин аст.

Шимоли Тоҷикистон нишебиҳои қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғулро дар бар мегирад. Аввалин ҷинсҳосилшавиҳо дар қисми ҳамворӣ рух додаанд. Қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғул – шохҳои Тиёншони Мобайнӣ дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникии каледонӣ пайдо шудаанд. Ин кӯҳҳо аз варақсангҳои полеозойӣ поён ва ҷинсҳои вулкони иборатанд. Дар ин ноҳия таҳшинҳои давраҳои мезозой ва кайнозой ҳеле кам дида мешаванд.

Ҳамии Фарғона (депрессия), ки қисми ғарбии он ба Тоҷикистон тааллуқ дорад, дар шимоли шарқии ҷумҳурии воқеъ мебошад. Сатҳи онро ҷинсҳои аллювиалӣ ва лёсии давраи чорум пӯшониданд. Пайдоиши ҳамии Фарғона ба даври мезозой мансуб аст.

Тоҷикистони Марказӣ силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, яъне қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Қаротегинро дар бар мегирад. Аз ҷиҳати сохти геологӣ ҳар яки ин қаторкӯҳҳо бо маҷмӯи ҷинсҳои ба худ ҳосил полеозой аз якдигар фарқ мекунанд. Дар давраҳои мезозой дар ҳудуди ин минтақа ҳаракатҳои тектоникӣ авҷ гирифта, ҷинсҳосилшавии алпӣ боиси пайдоиши рельефи ҳозираи он гардидааст.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ – пасти (депрессия) Тоҷикро дар бар мегирад. Ин пасти байникӯҳӣ дар байни силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, Ҳиндукуш воқеъ гардидааст. Депрессияи тоҷик асосан аз ҷинсҳои кристаллии синни токембрий, вулконию таҳшинӣ, инчунин интрузивии полеозой таркиб ёфтааст.

Помир аз ҷиҳати сохти геологӣ ба геосинклинали алпӣ тааллуқ дошта, аз 4 минтақаи тектоникии ба таври арзӣ кашолёфта иборат аст: минтақаҳои Шимолӣ, Марказӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷануби Ғарбӣ. Минтақаҳои номбаршуда аз якдигар бо сохти геологӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, Помири Ҷануби Ғарбӣ аз варақсангҳои кристаллӣ, мармарҳои токембрий таркиб ёфтааст. Ҳудуди Помири Ғарбӣ бошад, серзилзила буда, дар он баъзан зилзилаҳои 8–9–баллӣ ба амал меоянд.

Дар Тоҷикистон амалиёти кӯҳпайдошавӣ ва ташаккули воқеаҳо ҳоло ҳам идома дорад. Ҳамин амал дар қишри Замин

ҳаракатҳои тектоникиро ба вучуд оварда, боиси заминларза мегардад. Тоҷикистон аз ҷумлаи мавзёҳои серзилзилаи ҷаҳон аст. Дар ин ҷо заминларзаҳои харобиовар пас аз даҳсолаҳо рух медиҳанд. Яке аз минтақаҳои нисбатан ғаёли заминларза аз ғарб ба шарқ ба самти Қаротог–Файзобод – Обигарм – Рашт–Тоҷикобод тӯл кашидааст. Дар ҳамин самт гармчашмаҳои бештар радиоктивии Хоҷаобигарм, Шамбарӣ, Обигарм воқеъ гардидаанд. Заминларзаи саҳт боиси афтодани кӯҳҳо, фуромадани тарма ва дигар ҳодисаҳои нохуш шуда, ба хоҷагии халқ зарари калон мерасонад. Заминларзаҳои саҳту харобиовар дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қайроққум (1986), Шарора (1989) рӯй додаанд. Аз ҳамин сабаб дар ҷумҳурии иморатҳои серошёнаро кам бино мекунанд. Ҳангоми сохтмони объектҳои саноатӣ ва мардумӣ дар маҳали серзилзила аз усулҳои наватарини зиддизилзила (таҳкурсии чуқур, истифодаи сутунҳо, ҷӯбкорӣ) истифода мебаранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Релефи Тоҷикистонро тасвир кунед. Аз харитаи табиӣ маҳалҳои аз ҳама баланди сарзамини Тоҷикистонро ёбед.
2. Кӯҳ ва водии Тоҷикистонро дар харитаи контурии кайд кунед.
3. Кадом минтақаҳои амудии релефро медонед? Тафовути онҳо дар чист? Шароити кадом митақаҳо барои ривоби кишоварзӣ мусоид аст?
4. Ноҳияи худро тасвир кунед ва нуқтаи баландтарини онро ёбед.
5. Сарзамини Тоҷикистон дар кадом давраҳои геологӣ ташаккул ёфтааст?
6. Оиди амалиёти кӯҳпайдошавӣ дар Тоҷикистон кадом омилҳо гувоҳӣ медиҳанд?
7. Чаро дар Тоҷикистон заминчунбӣ мешавад. Заминларзаҳои нисбатан саҳти Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харитаи контурии кайд намоед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Худуди Тоҷикистон дар кадом эраҳои инкишоф ёфтааст?
2. Аз ҳама ҷинсҳои кӯҳии қадимтарин дар кадом қисмҳои Тоҷикистон волеҳуранд, номбар кунед.
3. Барои ҷӣ дар худуди Тоҷикистон кӯҳпайдошавӣ ҳоло ҳам давом дорад? Сабабаш дар чист?

§ 8. САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИЙ

Дар байни пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва хусусияти ҷинсҳои кӯҳӣ чӣ гуна робита вучуд дорад?

Фаровон будани сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таърихи геологии ин сарзамин саҳт вобаста аст. Сарватҳои зеризаминӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ аз таҳшинҳои давраҳои мезозой ва кайнозой ҳосил шудаанд ва аз сарватҳои маъданӣ (сурб, руҳ, нукра, сурма, тилло, волфрам) ва ғайримаъданӣ (ангишти бўр, ангиштсанг, нафт, озокерит, гази табиӣ, фосфорит, намак-санг, масолеҳи гуногуни сохтмон, обҳои маъданӣ) иборатанд. Дар таҳнишастаҳои давраи чорумин тиллои пошхӯрда дучор меояд (дар Помир, Дарвоз ва ғайра).

То давраи собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашуда буданд. Гумон мерафт, ки дар ин сарзамин ҳамагӣ чанд навъ сарвати зеризаминӣ вучуд дораду бас (фақат ангиштсанг ва нафт истихроҷ карда мешуданд). Дар тӯли солҳои собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон 70 навъи сарватҳои зеризаминии маъданию ғайримаъданӣ кашф ва бештар аз 400 кон ошкор карда шудаанд. Алҳол аз 100 кон қариб 40 навъи ашъёи хоми маъданӣ мегиранд.

Сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба 3 навъ ҷудо карда мешавад: сӯзишворию энергетикӣ, металлӣ ва ғайриметаллӣ.

Ба сарватҳои сӯзишворию энергетикӣ ангишти бўр, ангиштсанг, торф, варақсангҳои сӯзанда, нафт, гази табиӣ мансуб мебошанд.

Захираҳои калони ангиштсанг дар Тоҷикистони Марказӣ ва Тоҷикистони Ҷануби Шарқӣ ҷой гирифтаанд. Дар ҷумҳурӣ тақрибан 40 кони ангиштсанг маълум аст, ки аксари онҳо аҳамияти саноатӣ доранд: Шӯроб, Фону Яғноб, Моғиён, Назарайлоқ ва ғайра. Аксари ин конҳо дар ноҳияҳои баландкӯҳи душворгузар ҷой гирифтаанд, бинобар ин, қатъи назар аз сифати баланди ангиштсанг ҳоло истехсоли саноатии онҳо дуруст ба роҳ монда нашудааст. Масалан, ангишти кони Фону Яғноб 840 млн тонна захира дорад ва хеле хушсифат бошад ҳам (80% аз ангишти коксшаванда иборат аст), бинобар набудани роҳ ниҳоят кам истифода мешавад.

Конҳои нафт ва газ фақат дар худуди ду пастхамӣ – Фарғонаи Ғарбӣ (КИМ, Айритон, Ниёзбек, Нафтобод, Равот) ва Тоҷикистони Ҷанубӣ (Кичикбел, Бештентоқ, Хочасартез, Сулдузӣ, Оқбошадир, Қизилтумшук ва Шамбарӣ) воқеъ гардидаанд. Захираи нафт ва гази Тоҷикистон зиёд нест, вале дар натиҷаи таҳқиқоти геологӣ муқаррар карда шудааст, ки дар водиҳои Вахш Кӯлоб ва Фарғонаи Ғарбӣ дар таҳништаҳои давраи табошир ва юра конҳои гази нафт вучуд доранд.

Сарватҳои зеризаминии металлӣ асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳи Қаромазор) ва Марказӣ (қаторкӯҳҳои Ҳисору Олой) мавҷуданд.

Дар кӯҳҳои Қаромазор конҳои сершумори маъданҳои полиметаллӣ (руҳ, сурб), металлҳои нодир (кадмий, висмут, молибден, волфрам) ва асил (тилло, нукра) ошкор шудаанд. Дар ин мавзё кони оҳани Чоқадамбулоқ кашф гардида, дар кӯҳҳои Ҳисору Олой волфрам (Майхӯра), сурма ва симоб (Ҷичикрӯд, Қавнок, Кончок), шпати саҳроӣ (Такоб) ва ашӯи хом барои саноати алюминий (кони Турпӣ) ёфт шуд. Аз ҷиҳати захираи сурма ва симоб Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ ҷойи аввалро мегирад.

Сарватҳои зеризаминии Помир ханӯз чандон хуб омӯхта нашудаанд. Дар ин ҷо конҳои булӯри кӯҳӣ (қаторкӯҳҳои Ванҷ ва Язгулом), тилло (қаторкӯҳҳои Дарвоз ва Паси Олой), молибден, волфрам, лочвард, лаъл ва ғайра мавҷуданд.

Сарватҳои зеризаминии ғайриметаллӣ (асбест, абрак, озокерит, фосфорит, намаксанг, масолеҳи сохтмон ва ғайра) дар Тоҷикистон хеле зиёданд. Бештар аз 50 кони намаксанг (Ҳочамӯмин, Хочасартез, Оқсуқон, Тошбулоқ, Танобчӣ ва ғайра) ёфт шудаанд. Кӯли Оқсуқони ноҳияи Ашт барои муолиҷаи бемориҳо низ истифода мешавад.

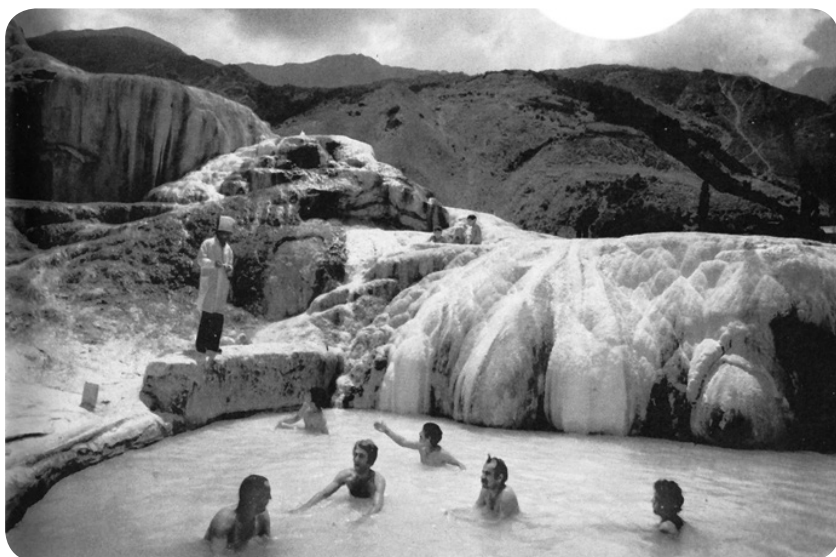
Дар ҷумҳурӣ даҳҳо кони хурди фосфорит муқаррар карда шудаанд. Конҳои фосфорит асосан дар Тоҷикистони Марказӣ (Равот, Зиддӣ, Қаротоғ) ва ҷануби водии Фарғона (Истаравшан ва Исфара) ҷой гирифтаанд. Сифати онҳо чандон баланд ва захираашон зиёд нест. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз сад кони масолеҳи сохтмон ба қайд гирифта шудааст; масалан, гил, оҳак, гач, регҳои кварсдор ва ғайра. Аз масолеҳи сохтмон, бахусус сангҳои ороиш (хоросанг, мармар, доломит, туф), ки дар қа-

торкӯхҳои Хисор, Қурама ва Помир мавҷуданд, аҳамияти калон доранд. Маснуоти сохтмон дар ноҳияи Исфара низ бисёр аст. Озокерити ин ноҳия (кони Селроҳа) барои истехсоли ма-солеҳи изолятсионӣ корбаст мешавад. Дар Исфара заводи озокерит сохта шудааст.

Обҳои минералӣ. Тоҷикистон бо обҳои минералиаш шуҳрати оламшумул дорад. Таркиби химиявӣ ва хосияти физикии обҳои минералӣ ниҳоят гуногун аст. Дар Тоҷикистон чашмаҳои гарм ва хуноки обашон газдор фаровон мебошанд.

Дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯхҳои Қурама ва Муғул) чашмаҳои хуноки шифобахши радиоактивӣ ва каммаъдан мавҷуданд. Дар наздикии Истаравшан (25 километр дуртар) дар Ҳавотоғ чашмаи минералии гарми йоду бромдор ҳаст, ки дар заминаи он шифогоҳи Ҳавотоғ сохта шудааст.

Қисми бештари чашмаҳои минералӣ дар нишебҳои ҷануби каторкӯҳи Хисор ҷой гирифтаанд. Оби ин чашмаҳо хуноқ ва гарм буда, ба обҳои гази карбонатдори нарзан монанд мебошад. Ҳарорати чашмаҳои минералии Хоҷаобигарм, Обигарм, Явроз, Гармоба ба 38° – 98° мерасад. Дар Хоҷаобигарм, ки чашмааш радиоактивии гарм аст, дар баландии 1800 м шифогоҳи ҳозиразамон сохта шудааст. Шифогоҳи «Хоҷаобигарм» дорои буғи радон буда, дар ҳудуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

(ИДМ) ягона мебошад. Шифогоҳи «Обигарм» дар баландии 1300 м ҷойгир аст. Оби гарми гидрогенсулфидии он беҳамтост.

Обҳои нарзании Сангхок ва Анзоби ҳавзаи рӯди Зиддиरो (дар баландии қариб 3000 м) барои нӯшидан ва муолиҷаи бемориҳо истифода мебаранд. Қадре ғарбтар аз Душанбе (18 км) дар деҳаи Шамбарӣ чашмаи минералии хунук мавҷуд аст. Оби он гидрогенсулфид дошта, бо мақсади муолиҷа ва нӯшидан истифода мешавад. Ба дармонгоҳи Шамбарӣ на фақат аҳолии Тоҷикистон, балки мардуми дигар мамлакатҳои дуру наздик низ барои муолиҷа меоянд.

Помир бо чашмаҳои гарм (гази карбонатдор) ва хуноки худ шуҳрат ёфтааст (Гармчашма, Лангар, Андароб, Бахмир, Авҷ). Бахусус Гармчашма, ки 7 км дуртар аз деҳаи Андароб воқеъ аст, машҳур мебошад. Дармонгоҳи «Гармчашма» дар миқёси ИДМ баландтарин аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аз коллексияи мактаб маъданҳои металлӣ ва ғайриметаллии Тоҷикистонро муайян кунед.
2. Дар харитаи контурии ҷумҳурӣ конҳои асосии металлӣ, ғайриметаллӣ ва сӯзишворию энергетикиро қайд намоед.
3. Чашмаҳои минералии асосиро номбар карда, аз харитаи Тоҷикистон нишон диҳед ва аҳамияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Сарватҳои зеризаминии маҳали худро ба қайд гиред.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Фаровонии сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?
2. Дар Тоҷикистон фаровон будани чашмаҳои оби гарм аз чӣ гувоҳӣ медиҳад?

§ 9. ИҚЛИМ

Кадам омилҳои бавучудорандаи иқлимро медонед? Радиатсияи Офтоб, фронти атмосфера, боришот чист?

Тоҷикистонро бинобар дар ҷануб ҷой гирифтаниш ва будани рӯзҳои соф маъмулан «Ҷумҳурии офтобрӯя» меноманд. Иқлими Тоҷикистон гарм, хушк, континентии шадид бо зимистони кӯтоҳу мулоим ва тобистонаш тӯлонии гарм мебошад.

Иқлими Тоҷикистон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи бисёр омилҳои гуногун (масалан, мавқеи географӣ, релеф, радиатсияи офтоб, гардиши атмосфера) ташаккул меёбад.

Тоҷикистон дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷойгир аст. Бинобар ин, тағйироти унсурҳои метеорологии мавсимӣ ва шабонарӯзӣ дар ин ҷо зиёд мебошад.

Дар ҷануб ҷойгир шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ($36\text{--}42^\circ$ арзи шимолӣ) бузургии радиатсияи Офтоб ва давомоти давраи нашвро муқаррар мекунад. Маҷмӯи радиатсияи солонаи Офтоб дар минтақаҳои амудӣ $151\text{--}176$ ккал/см²-ро ташкил медиҳад. Дар як сол Офтоб ба ҳисоби миёна $2097\text{--}3166$ соат партав меафшонад, бинобар ин, давомоти давраи нашв $195\text{--}315$ рӯз мебошад. Ҷамъулҷамъи ҳарорати миёнаи мусбати шабонарӯзӣ (аз $+5^\circ$ боло) дар тӯли сол дар водиҳо аз 6000° беш аст. Дар ИДМ ин яке аз нишондиҳандаҳои баланд буда, барои парвариши рустаниҳои гармидӯст (ситрусӣ ва субтропикӣ), инчунин дар мавсим рӯёндани ду–се ҳосил мусоидат мекунад.

Мутаассифона, барои нисбатан пурра истифода бурдани захираи гармӣ сармоҳои бемаҳали баҳор ва хушкҳои аввали тирамоҳ, инчунин, хушксолию гармсел мушкilotи зиёд пеш меоранд.

Вобаста ба релеф ва баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар ҷумҳурӣ чанд навъи иқлим ташаккул ёфтааст.

Иқлими хушки субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонӣ, гарм, зимистон кӯтоҳи нарм ва боришот кам ($150\text{--}200$ мм) аст; иқлими хушки континентӣ, ки тобистон гарм ва зимистон хунук буда, $350\text{--}700$ мм боришот мешавад; иқлими муътадил (дар минтақаҳои миёнакӯх), ки тобистон салқин ва зимистон хунук буда, боришот то 1500 мм-ро ташкил медиҳад; иқлими баландкӯхию биёбонӣ (минтақаи баландкӯх) бо зимистони қаҳратуни тӯлонӣ, тобистони кӯтоҳи хушк, боришоти кам ($60\text{--}100$ мм).

Дар ташаккули иқлим гардиши атмосфера аҳамияти калон дорад. Вобаста ба фасли сол дар Тоҷикистон бодҳои арктикӣ, ғарбӣ ва тропикӣ мевазанд. Зимистон иқлими ҷумҳурӣ зери таъсири ҳавои хушуки арктикӣ ва ҳавои намноки атлантикӣ, тобистон зери таъсири ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ташаккул меёбад. Зимистони Тоҷикистон кӯтоҳ ва тағйирёбанда аст.

Ҳарорат ба ҳисоби миёна маъмулан аз 0° боло аст (баъзан ҳарорат то -20° , дар баландкӯҳҳо бошад, то -50° паст мешавад). Баҳору тирамоҳи водихо кӯтоҳ ва боришот зиёд аст. Тобистон тӯлонӣ, хушк ва гарм буда, дар водихо ҳарорат то $+40-45^{\circ}$ мешавад. Маҳали гармтарини Тоҷикистон ноҳияи Шаҳритуз (Айваҷ $+48^{\circ}$) ба шумор меравад.

Яке аз хусусиятҳои иқлими ҷумҳурий дар тӯли сол дар ҳама мавзеъҳо нобаробар будани боришот мебошад.

Маъмулан, вобаста ба баландӣ миқдори боришот то ҳадди муайян афзуда, сипас кам мегардад. Афзоиши боришот аз пастӣ то баландкӯҳҳо гуногун аст, зеро ба ин на фақат баландӣ ва релеф, балки тарзи ҷойгиршавии қаторкӯҳу водихо нисбати самти ҳаракати ҳавои намнок низ таъсири калон мерасонад.

Дар бештари ноҳияҳои ҷумҳурий миқдори асосии боришот ба мавсими сармо рост меояд. Дар ҳамворӣ ва доманакӯҳҳо миқдори бештарини боришот моҳҳои март–апрел ва миқдори камтарини он дар фасли тобистон ба амал меояд. Баҳорон борони сел бошиддат буда, ҳоки нишебихоро шуста мебарад ва обкандаҳои калонро ба вучуд меорад. Сели дар натиҷаи чунин боронҳо пайдошуда ба хоҷагии халқ зиёни ҷиддӣ мерасонад.

Миқдори боришоте, ки шамолҳои ғарбӣ меоранд, аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Боришоти аз ҳама зиёд дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор (соле ба ҳисоби миёна то 1200 мм, бештаринаш 2000 мм) рух медиҳад. Дар нишебии қаторкӯҳҳои Пётри Якум ва Академияи Илмҳо миқдори боришот кам аст. Дар водихо ҳамагӣ 150–300 мм боришот мешавад. Дар ин ҷойҳо аз моҳи июн то октябр қариб борон намеборад ва ҳаво ҷунон метафсад, ки катраҳои борон ба замин нарасида хушк мешаванд. Мавзеи аз ҳама камбориши Тоҷикистон Помири Шарқӣ аст. Дар ин мавзеъ борон ва барф қариб намеборанд. Дар мавзеи Қароқул соле ҳамагӣ 70 мм бориш мешаваду бас. Ин яке аз ҷойҳои камбориштарини на фақат Тоҷикистон, балки ИДМ мебошад.

Ба ташаккули иқлими Тоҷикистон анбӯҳи гуногуни ҳаво таъсир мерасонад. Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон бодҳои маҳаллӣ, ки вобаста ба фасли сол ва релеф мевазанд, омили иқлимҳосилкунанда мебошанд. Тобистон ва тирамоҳ дар Тоҷикистони Шимолӣ аз биёбонҳои Осиёи Миёна гармсел мевазад.

Гармсел боди тафсону хушк буда, дар миқёси Осиёи Миёна аз ҳаракатҳои ҳавои тафсони биёбонҳои Қизилқум ва Қароқум ҳосил мешавад. Гармсел дар як сония то 15–20 м вазида, ҳарораташ то ба 40 °С мерасад. Аз ин рӯ, ба боғоту киштзор зарари калон мерасонад. Барои пешгирии гармсел дарахтшинонӣ, обёрии дашту биёбон, обёрии сунъӣ мадад мерасонад.

Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ зимистон ва баҳорон шамолҳои ҷанубӣ ва ҷануби ғарбӣ бартарӣ доранд. Тобистон ва тирамоҳ давраи нисбатан бешамол бошад ҳам, тобистон баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати ҷануби ғарбӣ мевазанд. Ин шамолҳоро «хокбоди афғон» меноманд. Ин шамоли маҳаллӣ буда, дар болооби дарёи Ому ба амал меояд. Суръати он ба ҳисоби миёна 17–25 м сония аст. «Хокбоди афғон» боди гарм ва ғуборнок буда, намии ҳаворо кам мекунад ва хеле зарарнок аст. Ин бод хокборонро ба амал меорад ва танҳо ҳангоми рӯи замин ва рустаниҳо қомилан нишастани ҷангу ғубор хотима меёбад. Дар гӯшаи ҷануби ғарбии ҷумҳурӣ дар як сол 40–70 рӯз хокборон мешавад.

Қариб дар ҳамаи ноҳияҳои Тоҷикистон аз кӯҳу водихо боди ғорам – насим мевазад. Дар баландкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, Тоҷикистони Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ тамоми сол шамол вазида меистад. Ин шамолҳо маъмулан суғу бошанд ҳам, зимистон ба борону тӯфон бадал мешаванд. Ҳангоми тӯфон суръати вазиши шамол дар як сония ба 30–40 м мерасад. Чунин тӯфонҳо ба хоҷагии халқ зарари қиддӣ мерасонанд.

Обу ҳавои Тоҷикистон дар фаслҳои гуногуни сол кам фарқ мекунад.

Баҳор дар қисми шимолии Тоҷикистон дар моҳи март ва дар ноҳияҳои ҷанубии он дар охири моҳи март ва аввали моҳи апрел бо таъсири ҳавои арктикӣ обу ҳавои Тоҷикистон баъзан якбора хунук мешавад. Вай ба дарахтони мевадори гулқарда зарар мерасонад. Дар ин вақт наваҳои тоқ ва ниҳолҳои нешзадаи пахтаро хунук мезанад.

Тобистон дар охири моҳи май ва аввали июн ҳаво бисёр гарм мешавад. Борон тақрибан намеборад. Обу ҳавои ин фасл як хел буда, доимо гарм аст. Ин фасл барои рӯендани пахта ва нашъунамои он мувофиқ аст. Дар ин вақт баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати «хокбоди афғонӣ» мевазанд. Дар Тоҷикисто-

ни Шимолӣ бошад, гармсел мевазад. Дар вақти вазидани ин бодҳо зироатхоро беоб мондан мумкин нест.

Тирамоҳ асосан дар охири моҳи сентябр сар мешавад. Ҳаво каме салкин аст. Дар ин вақт боронгарӣ сар шуда, миқдори боришот дар моҳи ноябр зиёд мешавад. Тирамоҳ пахта ва дигар зироатхоро ғундошта, ғалладона ва зироатҳои тирамоҳӣ мекоранд. Дар ин фасл низ баъзан «хокбоди афғонӣ» мевазад.

Зимистон моҳи ноябр ё аввали моҳи декабр сар мешавад. Дар ин фасл ҳаво тағйир ёфта меистад. Гоҳе ҳаво якбора мулоим шуда, тез – тез борон меборад. Барф назар ба борон кам борида, тез об мешавад. Баъзан хуноки саҳт шуда, ҳарорат ба -10° ва ҳатто то $-20^{\circ} - 25^{\circ}$ мерасад, аммо ин ҳел хунокиҳо бисёр давом намеkunанд. Дар фасли зимистон дар ҷойҳои кушод анбӯҳи ҳавои хуноки шарқӣ ва шимоли шарқӣ мевазад.

Бо мақсади пешгӯӣ кардани обу ҳаво дар ҷумҳурӣ дахҳо истифодаи метеорологӣ (обуҳавосанҷӣ) бунёд шудаанд.

Пешгӯйҳои мунтазами обу ҳаво, махсусан пешгӯйҳои кӯтоҳмуддат барои рӯзи дигар; дарозмуддат – чандрӯза ё якмоҳа барои муҳофизати боғу роғ ва киштзор аз сармо, барои дуруст интиҳоб кардани муҳлати киштукор ва ғунучини ҳосил низ шароити мусоид фароҳам меоранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Омилҳои иқлимҳосилкунандаи Тоҷикистонро номбар кунед ва навъҳои иқлимиро шарҳ диҳед.
2. Аҳамияти иқлими ҷумҳуриро дар ривочи кишоварзӣ шарҳ диҳед.
3. Оид ба гармсел, хокбоди афғон ва зарари онҳо ба хоҷагии халқ чӣҳо медонед?
4. Дар асоси маълумоти обу ҳавои маҳали худ ҳолати обу ҳаворо дар фаслҳои алоҳидаи сол қиёс кунед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Бузургии радиатсияи нури офтоб ва давомнокии давраи нашв дар Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?
2. Дар Тоҷикистон ба таври амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои иқлимӣ ба кадом омил вобаста аст?
3. Ба Тоҷикистон боришотро кадом бодҳо меоранд ва барои чӣ аз Ғарб ба Шарқ миқдори он кам мешавад?

§ 10. ОБҲОИ ДОХИЛӢ

Маҷрои дарё, асоси эрозия ва бахшгоҳ чистанд? Релеф ба тарзи ҷараёни дарё чӣ гуна таъсир мерасонад? Дарёҳои кӯҳӣ аз дарёҳои водӣ чӣ гуна тафовут доранд?

Дарё. Мавқеи табию географӣ, орография, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи пириху тармаҳо омили асосии пайдоиши дарёю кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Тӯли умумии дарёҳое, ки аз 10 км бештар дарозӣ доранд, ба 28500 км мерасад.

Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои асосии Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон ва ғайраҳо мебошанд. Дарёҳо вобаста ба манбаи ғизо, низом ва аҳамияти хоҷагӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дарёҳои Тоҷикистон аз ҷиҳати ғизогирӣ 4 навъ мешаванд: пириху барф, барфу пирих, барфу борон ва обҳои зеризаминӣ.

Ҷиҳати муҳими дарёҳои Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо дар болообашон, бинобар нишеб будани маҷро (дахҳо метр дар 1

км) ниҳоят тез ва пурҷӯшу хурӯш буда, баробари ба водӣ расидан нисбатан ором ҳаракат мекунад.

Низоми дарёҳо ба тарзи ғизогирӣ вобаста аст. Аксари онҳо дар тӯли сол ду маротиба – баҳорон ҳангоми об шудани барф ва боронгарӣ ва тобистон дар натиҷаи об шудани пирияхҳо тугён мекунад. Баҳусус тугёни дарёҳо дар тобистон аҳамияти калон дорад, зеро дар ин давра рустаниҳо ниҳоят обталаб мешаванд. Зимистон оби дарёҳо бисёр кам шуда, истифодаи онҳоро душвор месозад. Аз ин лиҳоз барои танзими чараёни дарёҳо (рӯдҳо) обанборҳо бунёд мекунад.

Дарёи **Панҷ** яке аз дарёҳои калонтарин буда, дар тӯли 921 км қад-қади сарҳади ҷанубии ҷумҳурӣ қорӣ мешавад. Рӯди Панҷ чандин шохоб дорад: Шохдара, Бартанг, Мурғоб, Оксу, Язгулом, Ғунд, Ванҷ, Қизилсу ва ғайра. Ҳамаи онҳо аз пириях ва барфҳо ғизо мегиранд. Сарфи оби он ба $1000 \text{ м}^3/\text{сония}$ баробар аст.

Аз андароби дарёи Вахш ва Панҷ дарёи Ому сар шуда, ба масофаи 35 км аз ҳудуди Тоҷикистон қорӣ мегардад. Аз мобайни дарёи Ому сарҳади ИДМ бо Ҷумҳурии Афғонистон мегузарад. Дарёи Ому ба ҷумлаи дарёҳои мансуб аст, ки ғизогирии омехта доранд. Дар ғизогирии ин дарё аҳамияти пирияхҳо низ калон аст. Тӯли дарёи Ому 2294 км мебошад.

Вахш бузургтарин шохоби дарёи Ому аст. Тӯли он 524 км мебошад. Дарёи Вахш низ ба ҷумлаи дарёҳои ғизогирӣ омехта мансуб аст (вале бештар аз пирияхҳо ғизо мегирад). Ин дарё берун аз сарҳади шимолии ҷумҳурӣ, аз нишебҳои қаторкӯҳи Паси Олой бо номи Қизилсу сар мешавад. Сипас вай номи Сурхобро гирифта, баъди ба дарёи Хингоб ҳамроҳ шуданаш Вахш номида мешавад.

Вахш манбаи асосии оби ҷумҳурӣ буда, аҳамияти калони обёрӣ ва энергетикӣ дорад. Сарфи миёнаи солони обаш ба $600 \text{ м}^3/\text{сония}$ баробар аст. Рӯди Вахш киштзори водии Вахш, Ғаравутӣ, Ёвону Обикик, даштҳои ташналаби Данғараро шодоб мегардонад.

Кофарниҳон шохоби рости дарёи Ому буда, 387 км тӯл мекашад. Ин рӯд аз нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор сар шуда, аз водии Ҳисор қорӣ мешавад. Кофарниҳон аз барфу пирияхҳо ғизо мегирад. Сарфи оби он $102 \text{ м}^3/\text{сония}$ мебошад. Оби Ко-

фарниҳонро барои обёрии водихои Ҳисор, Кофарниҳон ва Бешкент истифода мебаранд.

Зарафшон ба ҷумлаи дарёҳои калони Осиёи Миёна мансуб буда, дар байни ҳавзаи дарёҳои Ому ва Сир ҷойгир шудааст. Зарафшон бо номи рӯди Масҷох аз пирахҳои Зарафшон сар шуда, аз байни қаторкӯхҳои Туркистон ва Зарафшон ҷорӣ мегардад. Дар миёнаоб ба дарёи Зарафшон шохобҳояш – дарёҳои Фон, Киштут ва Моғиён ҳамроҳ мешаванд. То резишгоҳи дарёи Киштут Зарафшон тезҷараён ва маҷрояш танг мебошад. Дар наздикии Панҷакент дарё ба водӣ мебарояд, ки он ноҳияи қадимтарини кишоварзӣ аст. Дарёи Зарафшон бинобар дар воҳаҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Ёзбекистон қомилан барои обёрӣ истифода шуданаш, то дарёи Ому рафта намерасад. Тӯли умумии Зарафшон 877 километрро ташкил менамояд. Сарфи обаш 164 м³/сонияро ташкил медиҳад.

Дарёи **Сир** дуҷумин ва дарозтарини Осиёи Миёна мебошад. Ин рӯд дар ҳудуди Тоҷикистон аз вилояти Суғд ҷорӣ мешавад. Тӯли дарёи Сир аз сарчашмааш 2684 км буда, 195 км он аз сарзамини Тоҷикистон мегузарад. Шохобҳои дарёи Сир – Исфара, Ҳоҷабоқирғон, Оксу ва ғайра мебошанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва кӯҳдомани Тоҷикистон дар давраи бисёр об шудани барф ва боронгарии саҳт (аз март то июл)

сел ба вучуд меояд. Сел ниҳоят тез ҳаракат карда, чизҳои сари роҳашро шуста мебарад. Сел ба хоҷагии халқ харобиҳои зиёд меорад, иншооти обёрӣ, пул, роҳ, маҳалҳои мардумнишин, хонаву ҷойро вайрон ва киштзорхоро зерӣ лойқа мекунад. Сел ба ҳаёти одамон ва ҳайвонот низ хавф дорад. Масалан, селе, ки 17 июли соли 1986 дар ноҳияи Айнӣ фаромада буд, 300 км роҳ, 100 га киштзори тамоку, 90 га боғу полизро вайрон карда, ба маблағи садҳо миллион сӯм зиён овард. Сели баҳори соли 1987 дар Саргазон (ноҳияи Данғара) фаромада низ зарари калон расонд. Мавзёҳои нисбатан селроҳаи Тоҷикистон баландкӯҳҳо мебошанд. Дар натиҷаи ярч (лағжида фаромадани қабати замин) ва заминларза низ метавонад сел ба вучуд ояд. Селе, ки моҳи майи соли 1999 дар ноҳияи Данғара ва Восеъ ҷараён гирифт, 170 км роҳи мошингард, хонаҳои истиқоматӣ, иншооти хоҷагиро вайрон намуд. Дар ҳамин моҳ чунин селҳои вайрониовар дар ноҳияҳои Конибодом, Шаҳритӯс, Варзоб, Кӯхистони Бадахшони, роҳи Ағбаи Анзоб низ ба миён омаданд, ки ба хоҷагии халқ зиёни калон расониданд.

Ба мақсади дар ноҳияҳои селроҳа пешгирӣ кардани зарари сел пешгӯиҳои боронҳои саҳт, бунёди дарахтзори муҳофиз, сохтани иншооти селгардон ва селбурҳо аҳамияти калон дорад.

Кӯл. Дар ҷумҳурӣ масоҳати кӯлҳо 0,5 дарсади ҳудуди онро ташкил медиҳад. Ҳаҷми оби ҳамаи кӯлҳо 46,3 км³ мебошад. аз ин 19,3 км³-и он оби нӯшокӣ мебошад. Асосан кӯлҳо дар Тоҷикистони Марказӣ ва Помир ҷой гирифтаанд. Дар ҳамвориҳо кӯлҳо фақат дар дарёбодҳо воқеъ гардидаанд. Вобаста ба пайдоиши ҳавза кӯлҳо ба пирахӣ, тектоникӣ ва ярчӣ ҷудо мешаванд.

Ба кӯлҳои пайдоишашон пирахӣ метавон аксари кӯлҳои Помири Шимолӣ ва Шарқиро мансуб донист. Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Турумтойкӯл ва ғайра аз ҷумлаи кӯлҳои баландкӯҳи ҷаҳон мебошанд. Ҳамаи онҳо дар баландии зиёда аз 3700–4000 м ҷойгир шудаанд. Калонтарин кӯли пайдоишаш пирахӣю тектоникии Тоҷикистон Қарокӯл аст (Помири Шарқӣ). Масоҳати он (бидуни ҷазираҳо) 380 км² ва чуқуриаш (дар қисми ғарбӣ) то 236 м мебошад. Оби кӯл шӯр аст ва дар он тақрибан ҳаёт нест. Кӯлҳои пайдоишашон пирахӣ дар қатор-

кӯҳҳои Зарафшон (Кӯликалон) ва Пётри Якум – Ҳазорчашма дар болооби рӯд Сурхоб низ мавҷуданд.

Искандаркӯл дар мавзеи ҷангалзори қаторкӯҳи Ҳисор дар баландии 2255 м воқеъ аст. Масоҳаташ 3,5 км² ва чуқурии бештаринаш то 72 м мебошад. Оби кӯл ҷорӣ мешавад.

Ба кӯлҳои ярҷӣ Яшилкӯл ва кӯли Сарез мансубанд. Аз рӯйи сохти соҳилҳо ва қаъри об муқаррар карда шуд, ки Яшилкӯл ба наздикиҳо дар натиҷаи кандашавии кӯҳ ба вучуд омадааст. Сарез кӯли аз Ҳама ҷавон буда, дар водии дарёи Мурғоб ҷойгир аст. Ин кӯл соли 1911 дар натиҷаи афтида пеши роҳи дарёро бастанӣ кӯҳ пайдо шудааст. Сарез кӯли аз Ҳама чуқури ИДМ мебошад. Масоҳати ин кӯл 88 км² ва чуқуриаш 500 м аст. Ба он 17,3 км³ оби ширини кӯлҳои ҷумҳурий рост меояд.

Дар Тоҷикистон ғайр аз кӯлҳои табиӣ кӯлҳои сунӣ низ мавҷуданд. Ин кӯлҳоро бештар обанбор меноманд. Масалан, обанборҳои Қайроққум, Каттасой, Муъминобод, Селбур, Норак ва ғайра. Қайроққум обанбори аз Ҳама калон аст, онро «Баҳри тоҷик» низ меноманд. Масоҳати он 520 км² ва ғунҷоишаш 4160 млн м³ мебошад.

Дарё, кӯл ва обанборҳои Тоҷикистон барои хоҷагии халқ аҳамияти калон доранд. Онҳо барои сохтани неруғоҳҳои барқии обӣ (дарёҳо), обёрии киштзор, бо об таъмин намудани шахру деҳот, корхонаҳои саноатӣ ва иншоот қорбаст мешаванд. Аз ҷиҳати захираи гидроэнергетика Тоҷикистон баъди Русия дар миқёси ИДМ ҷойи дуумро мегирад. Дар Тоҷикистон 8,5 дарсади захираи гидроэнергетикӣ ИДМ мавҷуд аст, ки алҳол ҷандон пурра истифода намешавад. Аҳамияти нақлиёти дарёҳои Тоҷикистон зиёд нест. Онҳо тезҷараён, печдарпеч ва пуртуғёнаанд. Олами ҳайвоноти кӯлу дарёҳо нисбатан кам аст. Баъзе моҳиҳо (зағорамоҳӣ, симмоҳӣ, гулмоҳӣ)-ро сайд мекунанд.

Обҳои зеризаминӣ. Дар Тоҷикистон обҳои зеризаминӣ фаровон мебошанд. Захираи солони онҳо 18,7 км³-ро ташкил менамояд. Аз ҷумла захираи истифодашавандаи он ба 2,8 км³/сол баробар аст. Ҳоло ба ҳисоби миёна аз он соли 2,3 км³ истеъмол менамоянд. Обҳои зеризаминии Тоҷикистон аз ҷиҳати таркиби химиявӣ, таъм, тарзи ҷойгиршавӣ ва аҳамият ниҳоят гуногунанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳии Қаромазор, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир, ки аз чинсҳои метаморфӣ, таҳшин ва магмавӣ таркиб ёфтаанд, чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ аз чанд метр ба 100–150 метр мерасад. Дар ноҳияҳои ҳамвори ҷумҳурӣ бошад, дар чуқуриҳои 5–40 метр ҷойгир шудаанд. Захира ва чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ, на фақат ба шакли релеф, балки ба шароити иқлим низ вобастагӣ дорад. Маъмулан, дар ноҳияҳои хушки ҷумҳурӣ, ки боришот кам аст, захираи обҳои зеризаминӣ низ кам буда, онҳо хеле чуқур ҷойгир мебошанд. Ба ин ноҳияҳо минтақаҳои биёбону нимбиёбонҳои ҷануб ва ҷануби ғарби Тоҷикистон, инчунин Помири Шарқӣ мансубанд.

Дар кишоварзӣ танзими намии хок аҳамияти калон дорад. Танзими намай ба сатҳи ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ низ бисёр вобаста аст. Намии хокро маъмулан, бо роҳи мелиоратсия ва андешидани тадбирҳои техникӣ ба низоми меоваранд. Масалан, баҳорон шибба қардани замин бухори намии қабати болои хокро афзун мегардонад ва ҳамин тавр, намии барзиёди он бартараф карда мешавад. Тобистон бошад, баръакс, нарма қардани хок садди роҳи бухори об шуда, барои ба дараҷаи кофӣ намнок истодани он мусоидат менамояд.

Аҳамияти обҳои зеризаминӣ калон аст. Онҳоро барои қонё гардонидани эҳтиёҷоти мардум, таъмини шахру деҳот, муассисаҳои саноатӣ ва дигар мақсадҳо қорбасти мекунанд. Обҳои зеризаминии шӯртаъм фақат барои обдиҳии қорво ва қисман барои обёрӣ қор фармуда мешаванд.

Пиряхҳо. Кӯҳҳои осмонбӯси Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо мебошанд. Масоҳати умумии пиряхҳо тақрибан 8,5 ҳаз. км² буда, қариб 6 дарсади сарзамини ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Чунин миқдори ҷа дар натиҷаи ғуншавии барфҳои бисёрсола, ки тақрибан аз баландиҳои 3000 – 3500 м сар мешаванд, ба вучуд омадааст. Пиряхҳо бахусус дар баландиҳои аз 3500 то 5300 м бештаранд.

Қисми зиёди пиряхҳо дар шимол ва ғарби Помир, инчунин дар кӯҳҳои Тоҷикистони Шарқӣ ва Марказӣ ҷой гирифтаанд. Пиряхҳои қалон мисли дарёҳо номи худро доранд: Федченко, Грум – Гржимайло, Зарафшон, Гармо, Ҷамъияти Географӣ, Хирсон ва ғайра.

Пиряхи аз ҳама калони Тоҷикистон пиряхи Федченко мебошад, ки дар нишебии шарқии қаторкӯҳи Академияи Илмҳо дар водии байникӯҳӣ ҷой гирифтааст. Дарозии ин пирях 77 км, бараш тақрибан 5 км ва ғафсиаш то 1800 м мебошад.

Пиряхҳо захираи бузурги об буда, дар кишоварзии ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ аҳамияти бағоят калон доранд. Оби пиряхҳо 25 дарсади ҳаҷми чараёни дарёҳои Тоҷикистонро таъмин менамояд. Захираҳои оби тоза дар онҳо тақрибан 13 маротиба аз чараёни солони ҳамаи обҳои ҷумҳурӣ зиёд аст. Дар авҷи гармои фасли тобистон, ки барфҳои мавсимӣ ҳама об мешаванд, пиряхҳо ба боғу бӯстон ва киштзорҳо оби ҳаёт медиҳанд. Бинобар ин, омӯзиши обшавӣ ва ҳаракати пиряхҳо на фақат аҳамияти илмӣ, балки аҳамияти амалӣ низ дорад. Дар пиряхи Федченко баландтарин истгоҳи обу ҳавосанҷӣ сохта шудааст.

§ 10. ПРОБЛЕМАИ ОБИ ОШОМИДАНИЙ

Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид соли 2003-юмро «Соли байналмилалӣи оби тоза» эълон намуд. Ба ин хотир дар Душанбе моҳи сентябри соли 2003 Фо-

руми байналмилалӣ баргузор шуд, ки дар он аз 54 кишвари ҷаҳон ҳодимони давлатӣ, олимон ва дигар намоёндагони ташкилотҳои гуногуни ҷаҳон ширкат варзиданд. Чунин тавачҷуҳ зоҳир намудани олимону ҳодимони давлатӣ беҳуда нест. Нобаробар тақсим шудани манбаъҳои об дар қураи Замин ба он овардааст, ки ҳоло дар қитъаи Осиё 1 млрд, дар Африқо 350 млн ва дар Амрикои Лотинӣ зиёда аз 100 млн нафар аз нарасидани оби ошомиданӣ азият мекашанд. Дар мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ ҳар шахси сеюм аз нарасидани оби тоза дар азоб аст. Истеъмоли оби нопок сарчашмаи 3/4 ҳиссаи бемориҳои сирояткунанда ва аз 1/3 ҳиссаи ҳодисаи фавти одамон дар саросари ҷаҳон гардидааст. Дар қитъаи Африқо бештар аз 80 дарсади бемориҳо бо сабабҳои сифати пасти об, набудани шабакаҳои обрасон (водопровод) ва ба ҳолати бади санитарияи гигиении истифодаи об вобаста мебошад.

Об муъҷизаи ҳаёт аст ва бе об ягон мавҷуди зинда вучуд дошта наметавонад. Муайян шудааст, ки то 70 дарсади бадани одам ва қисми зиёди таркиби рустанӣ ва меваю сабзавот низ аз об иборат мебошад. Мувофиқи таҳқиқот 95 дарсади бодиринг, 90 дарсади помидор, 85 дарсади себу нок ва 80 дарсади картошка аз об таркиб ёфтааст.

Талабот ба оби ошомиданӣ дар ҳама соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва ҳаёти ҳаррӯзаи инсон дар ҳоли афзоиш аст. Дар асрҳои гузашта истеъмоли шабонарӯзии об аз тарафи инсон ҳамагӣ 12–18 литрро ташкил медод ва ин нишондиҳанда дар асри XIX ба 40–60 литр ва ҳоло масрафи об ба сари аҳоли дар давлатҳои мутараққӣ ба 300–400 литр расидааст. Мувофиқи маълумоти мавҷуда айни замон як нафар сокини Нью-Йорк дар як шабонарӯз 1045 литр, Париж – 500 литр ва Москваю Санкт-Петербург то 600 литр об сарф мекунанд. Аввали қарни XXI микёси ҷаҳонии истифодаи об дар соҳаҳои саноат то 20 баробар, дар кишоварзӣ 6 баробар ва дар соҳаҳои хоҷагии коммунали то 7 баробар афзудааст.

Нобаробар ҷойгиршавии захираҳои об пеш аз ҳама ба сатҳи релеф ва омилҳои иқлимӣ саҳт вобастагӣ дорад. Масалан, дар минтақаи муътадил ва экваторӣ ба як нафар 25 ҳазор м³ оби нӯшокӣ дар як сол, вале дар минтақаи биёбону нимбиёбон, ки аз 1/3 ҳиссаи аҳолии дунё зиндагӣ мекунанд, ба як нафар ҳама-

гӣ 3 ҳазор м³ об рост меояд. Ин обро ҳам аксар барои обёрии заминҳо истифода мебаранд.

Ҳаҷми муҳити гидросфера дар сайёраи мо ниҳоят бузург аст, вале 96 дарсади онро оби шӯри баҳру уқёнусҳо ташкил медиҳад. Ба ҳиссаи оби нӯшокӣ ҳамагӣ 2,5 дарсади ҳаҷми умумии гидросфера рост меояд. Аз тарафи дигар ин нишондиҳандаи хеле бузург аст ва метавонад талаботи сокинони сайёраро то 10 ҳазор маротиба ба оби ошомиданӣ таъмин намояд. Мутаассифона, қисми зиёди ин захираҳои бузург дар доҳили барфу пиряхҳои Антарктида, Гренландия, Арктика ва кӯҳу қаторкӯҳҳои калонтарини дунё ниҳон мебошанд.

Дар бисёр давлатҳои соҳили халиҷи Форс, баҳри Миёназамин, баҳри Хазар (Каспий), инчунин, дар Ҷопон ва ҷануби ИМА корхонаҳои махсуси тасфियाи оби баҳр ва аз он ҳосил намудани оби ошомиданӣ сохта шудаанд. Дар байни давлатҳои дунё аз ҳама бештар Қувайт дар мавриди тозакунии об шуҳрат пайдо кардааст.

Бисёр давлатҳои ҷаҳон солҳост, ки ба хариду фурӯши оби ошомиданӣ саруқор доранд. Масалан, ИМА аз Канада, Олмон аз Шветсия, Норвегия аз Нидерландия ва Арабистони Саудӣ аз Малайзия оби ошомиданӣ меҳаранд. Ҳоло дар як қатор давлатҳо нақшаҳои мисли нафту газ ба воситаи хати лӯлаҳои трансокеанӣ аз Гренландия ва Антарктида ба Аврупо ва аз дарёи Амазонка ба қитъаи Африқо гирифтани об танзим шудааст.

Хушбахтона, кишвари мо – Тоҷикистон аз чунин мушкили замон дар қанор аст. Ҳоло ба ҳар сокини ҷумҳурии соле 12000 м³ об рост меояд ва аз рӯйи ин нишондиҳанда кишвари мо дар байни давлатҳои ИДМ яке аз ҷойҳои аввалинро мегирад. Бо вучуди ин, баъзе ноҳияҳои ҷумҳурии аз нарасидани оби ошомиданӣ мушкилӣ мекашанд. Суръати баланди афзоиши аҳоли ва дар ин асос зиёд намудани маҳсулоти кишоварзӣ талаб менамояд, ки меъёри истифодаи об дуруст ба роҳ монда шавад.

Айни замон зиёда аз 76 дарсади аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Таъминоти оби ошомиданӣ ба воситаи шабакаҳои обрасон (водопроводҳо) дар ҷумҳурии ҳамагӣ 30 дарсадро ташкил менамояд. Оби нопок ва корношоёми аксари иншооти обтозакунии боиси паҳн гардидани бемориҳои

сирояткунанда дар шахру деҳот мегардад. Бинобар ин, истифодаи оқилона, тоза нигоҳ доштани оби чӯю дарёҳо ва ҳифзи манбаъҳои он яке аз вазифаҳои муҳими ҳар як сокини мамлакат мебошад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дарёҳои Тоҷикистонро тавсиф кунед. Вобастагии низоми дарёҳоро ба релеф ва иқлим нишон диҳед.
2. Дарёҳои Тоҷикистонро бо Ёзбекистон (аз рӯйи тӯл, самти ҷараён, низом) қиёс намоед.
3. Сел чист ва он ба хоҷагии халқ чӣ гуна зарар мерасонад?
4. Дар ҳаритаи тарҳии Тоҷикистон номи дарёҳоро қайд кунед. неругоҳҳои барқии обиро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед.
5. Аҳамияти дарёҳои Тоҷикистонро қайд кунед.
6. Кӯлҳои Тоҷикистонро тавсиф намоед ва онҳоро дар ҳаритаи тарҳӣ қайд кунед.
7. Пирияхҳои нисбатан калони Тоҷикистонро номбар кунед ва аҳамияти пирияхҳоро шарҳ диҳед.
8. Дарёчаи (ё обанбори) маҳали худро тавсиф кунед: низом ва аҳамияти он.
9. Шарҳ диҳед, ки обҳои зеризаминии атрофи мактаби шумо дар чӣ қадар чуқурӣ ҷой гирифтаанд (аз рӯйи сатҳи оби якҷанд ҷоҳ). Беҳтараш инро ҳамон вақт ҳисоб кунед, ки аз ҷоҳ об гирифта бошанд (масалан, пагоҳӣ).

ПЕШГУЌИИ ШУМО

1. Аз тариқи радио, телевизион ва матбуот хабар медиҳанд, ки сарбанди кӯли Сарез мустаҳкам нест ва вайроншавии он боиси харобиҳои мудҳиш мегардад. Барои пешгирии кардани он чӣ ҷорабиҳои гузаронидан лозим аст?

§ 12. ХОК ВА ЗАХИРАИ ЗАМИН

Кадом навъҳои хокро медонед?
Ҳосилхезии хок ба чӣ вобаста аст? Хок чист?

Қабати рӯи Замин, ки қобилияти ҳосилхезӣ дорад, хок номида мешавад. Таркиби хок хеле мураккаб буда, онро илми хокшиносӣ меомӯзад. Асосгузори ин илм олими рус В. В. Докучаев аст. Мувофиқи таълимоти ӯ омилҳои муҳимтарини хокҳосилкшавӣ иқлим, ҷинси кӯҳӣ, сохти геологӣ, рельеф, наботот ва ғайра мебошанд.

Вобаста ба иқлим пайдошавии хок шакли минтақавӣ дорад. Чунончи, ба минтақаи беша хоки хокистарранги бешагӣ хос аст, ки он дар шароити ҳарорати нисбатан паст ва намии зиёд ҳосил мешавад. Шӯрхокҳои биёбонӣ, баръакс, дар шароити намии кам ва гармии зиёд пайдо мешаванд.

Пайдоиш ва навъҳои хоки Тоҷикистон ба мавқеи географӣ (минтақаи биёбон), рельефи кӯҳӣ ва иқлими гарму хушки он алоқаманд аст. Вобаста ба ин омилҳо ва минтақаи амудӣ дар худуди Тоҷикистон чунин навъҳои хокро метавон ҷудо кард: минтақаи ҳамворию пасткӯҳӣ – бештар бо хоки хокистарранг, минтақаи миёнакӯҳӣ – бо хоки дорчинии кӯҳӣ, минтақаи баландкӯҳӣ – бо хокҳои марғзори баландкӯҳӣ, даштӣ, биёбонӣ, минтақаи осмонбӯс – бо хоки сода.

Хоки хокистарранг дар Тоҷикистон бисёр аст. Ранги ин хок ба хокистар монанд мебошад ва номаш низ аз ҳамин ҷост. Хокҳои хокистарранг дар шароити иқлими хушк ва гарми ҳамвориҳо, доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳои ҷумҳурӣ дар баландиҳои 300–1600 м ташаккул меёбанд. Таркибаш аз 1–3 дарсад порухок (гумус) иборат буда, ба миқдори зиёд карбонатҳои барои рустанӣ муҳим дорад. Бо обёрӣ кардан аз ин хок ҳосили баланди зироат рӯёнидан мумкин аст. Боришоти солона 100–150 мм-ро ташкил менамояд.

Хоки хокистарранг дар ҳар мавзёе ҳар хел мебошад. Вобаста ба баландии маҳал, иқлим, миқдори порухок хоки хокистарранг се навъ – равшан, мукаррарӣ ва тира мешавад.

Хоки хокистарранги равшан дар ҳамвориҳои доманакӯҳӣ ва нишебии адирҳои паст (дар баландиҳои 300–500 м) дучор шуда, таркибаш аз 1–1,5 дарсад порухок иборат аст. Миқдори

карбонатҳо 20 дарсад (дарсад)-ро ташкил медиҳад. Хокҳои хокистарранги равшани обёришавандаро барои кишти пахта истифода мебаранд. Бештари қисми мавзёҳои хокашон хокистарранги равшан чарогоҳи зимистонаи чорво мебошад.

Хоки хокистарранги муқаррарӣ дар ҳамвориҳои кӯҳдоман ва адирҳо (дар баландии 600–900 м) ба назар мерасад. Ин хок зоҳиран аз хоки хокистарранги равшан чандон тафовут надорад. Дар таркибаш 1,5 – 2 дарсад порухок мавҷуд аст ва асосан барои кишти пахта ва баъзан барои кишти зироати лалмӣ истифода мешавад.

Хоки хокистарранги тира қисми болои минтақаи хоки хокистаррангро ишғол карда, бештар дар суфаҳои баландии дарёҳо, кӯҳдоманҳо ва пасткӯҳҳо (дар баландии 900–1600 м) паҳн шудааст. Хоки хокистарранги тира нисбат ба хокҳои хокистарранги муқаррарӣ ва равшан ҳосилхез аст. Дар ин хок метавон ҳосили хуби зироати лалмӣ рӯёнид. Таркибаш 1,5 – 3,0 дарсад порухок дорад.

Дар минтақаи ҳамворию пасткӯҳҳо дигар навъҳои хок низ мавҷуданд (масалан, хокистарранги бўр, шӯрхок, шӯрзамин), ки масоҳати онҳо кам аст. Азхуд кардани шӯрхокҳо масъалаи муҳим мебошад. Шӯрхокҳоро маъмулан, бо роҳи шустан ва кофтани захбур қорам мекунанд.

Хоки дорчинии кӯҳӣ дар баландии 800–1800 м дар миёнакӯҳҳои Тоҷикистон паҳн шудааст. Ин хокҳо хеле ҳосилхезанд ва таркибашон аз 5–8 дарсад (дарсад) порухок иборат аст. Навъҳои гуногуни ин хок – дорчинии карбонатӣ, дорчинии равшан ва ғайра дар ҳудуди минтақа зина – зина (аз поён ба боло) ҷойгир мебошанд. Миқдори солонаи боришот 200–250 мм, дар Помири Ғарбӣ 1500 мм-ро ташкил менамояд. Маҷмӯи ҳарорат аз 100 баланд аз 1000 то 4300 тағйир меёбад.

Хоки минтақаи баландкӯҳ зиёда аз 50 дарсади масоҳати Тоҷикистонро ишғол мекунад. Ин хок дар баландиҳои аз 3000 то 4500–4800 м дучор меояд. Хоки ин минтақа **баландкӯҳию марғзорӣ, баландкӯҳию даштӣ, баландкӯҳию биёбонӣ** ва ғайра мебошад. Миқдори моддаҳои ғизоӣ дар он аз 4,2 то 5,3 дарсад ба таври амудӣ тағйир меёбад. Ин минтақа асосан барои парвариши зироати ғалладона, лалмикорӣ ва чун чарогоҳ истифода мешавад. **Минтақаи осмонбӯс** дар баландии зиёда аз 4800 м

вокеъ гардидааст. Хоки ин минтақа сода буда, ҳосилхез нест. Ин хок чо-чо дар байни пираху шахҳои кӯх дучор меояд. Аҳамияти хоҷагӣ надорад.

Захираи заминии Тоҷикистон сарвати бебаҳои табиат – замин ва қисми ҳосилхези он хок мебошад. Сатҳи хушкӣ кураи Замин 149 млн км² буда, инсон фақат 55–56 дарсади онро бо мақсадҳои гуногун истифода мебарад. Ин ҳаргиз маънои имкониятҳои васеи истифодаи замин дар оянда нест, зеро қисми боқимондаи хушкӣ барои истифодаи хоҷагӣ мувофиқ нест (пирахҳо, тундра, биёбонҳои кӯхӣ) ва ё истифодаи он аз ҳад мушкӣ (биёбон, ботлоқзор ва кӯхистон) мебошад.

Замин захираи табиӣ бисёрсоҳа аст. Вай дар саноат, сохтмон, нақлиёт ҳамчун мавқеи ҷойгиронии объектҳои истеҳсолӣ, дар кишоварзӣ хоҷагии ҷангал бошад, на танҳо воситаи истеҳсолӣ, балки предмети меҳнат низ ҳисоб меёбад. Одатан, мафҳуми «захираи заминӣ» тамоми заминҳои мавҷударо не, балки қисми истифодашавандаи онро ифода мекунад.

Замин ҳамчун сарвати табиӣ якҷанд хусусияти ба худ хос дорад: якум – ивазшаванда аст; дуум – бисёрсоҳа буда, бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад (киштзор, марғзор, сохтмон ва ғайра); сеум – захираи маҳдуд дошта, ҳосияти барқароршавандагӣ дорад.

Замин манбаи муҳими сарвати ҷамъият аст. Вай моликияти халқ буда, бояд ба манфиати умум истифода шавад. Фонди замин аз рӯи истифода ба заминҳои кишоварзӣ, ғайрикишоварзӣ, фонди давлатии ҷангалу об ва фонди давлатии захиравӣ тақсим мешавад. Таносуби қисмҳои таркибии фонди замин дар ҳар як ҷумҳурӣ ҳар хел аст. Чунончи, дар фонди умумии заминҳои Тоҷикистон (14,5 млн га) заминҳои кишоварзӣ – 66,1 дарсад, фонди давлатии захиравӣ ҷангал – 32,0 дарсад ва дигар соҳаи истифода – 1,9 дарсадро ташкил медиҳад. Ин нишондодҳо дар ИДМ мутобиқан ба 47,2; 49,4; 3,4 дарсад баробар аст.

Қимати фонди замин аз рӯи кадастри он муайян карда мешавад. Кадастри замин маҷмӯи маълумоти дақиқ оид ба замин ва бузургии он, сифат ва таркиби хок, ҳосилхезӣ ва истифодаи замин мебошад. Қисми муҳими кадастри замин баҳодиҳии

сифати хок аст, ки дар асоси ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои муҳимтарини агрономии хок тартиб дода мешавад.

Бузургӣ ва сифати фонди замини Тоҷикистон хусусиятҳои ба худ хос дорад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2.

Тақсими фонди замин (ба ҳисоби ҳаз. га)

	Солҳо					
	1990	1997	1999	2003	2006	2012
Фонди замин, ҳамагӣ:	14255	14255	14255	14255,4	14255,4	14255,4
Аз он ҷумла: замини кишт	809,6	790,0	850,3	864,5	900,2	900,4
Марғзори чароғҳо, ҷангалзор	3280,2 357,3	3289,0 350,0	3250,0 351,0	3064,6 351,0	2978,2 350,0	2978,6 352,0

Заминҳои нисбатан сермахсул, аз ҷумла замини кишт ҳамагӣ 5,8 дарсади фонди замини Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Камзамини хусусияти хоси Тоҷикистон аст. Беш аз 70 дарсади фонди замин аз қаторкӯҳҳо, сангу шах, пирахҳо ташкил ёфта, барои кишт мувофиқ нест. Аз 4,2 млн га заминҳои кишоварзӣ ҳамагӣ 20 дарсад киштзор аст.

Аксар заминҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоки хокистарӣ дошта, ҳосилхезии табиӣ онҳо чандон баланд нест. Дар ин ҷо заминҳои регӣ низ бисёранд, ки барои зироаткорӣ ва ҳатто чорводорӣ чандон мувофиқ нестанд. Санглохӣ заминҳо ба истифодаи онҳо ҳалали ҷиддӣ мерасонад.

Тавре ки таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, заминҳои Тоҷикистон дар ҳолати нигоҳубини оқилона ва обёрии сунӣ ҳосили хуб медиҳанд. Агар ба ҳисоб гирем, ки аз заминҳои Тоҷикистон дар як сол 2–3 бор ҳосил гирифтани мумкин аст, пас арзиши аслии заминҳо дар ҳақиқат бебаҳо мебошад.

Баробари афзоиши аҳоли андозаи замин ба ҳар сари аҳоли сол то сол кам мешавад. Чунончи, дар 25 соли охир ба ҳар сари аҳолии кураи Замин миқдори киштзор аз 0,45 то 0,31 га, чароғҳо аз 0,93 то 0,67 га ва бешазорҳо аз 1,37 то 0,87 га кам шудааст. Сол то сол андозаи заминҳои ғайрикишоварзӣ меафзояд. Заминҳои бо саноат, сохтмон, нақлиёт ва ғайра бандбуда дар

ИМА 3 дарсад, Чопон – 5 дарсад, ИДМ – 2,7 дарсади фонди заминро ташкил медиҳанд. Масоҳати умумии ин гуна заминҳо дар ИДМ ба 60 млн га мерасад ва ҳар соле ба миқдори 2 млн га (аз ҷумла 0,15 – 0,20 млн га аз ҳисоби киштзор) меафзояд.

Арзиши замин ҳамчун сарвати бебаҳо дар Тоҷикистон низ сол то сол рӯ ба афзоиш аст. Дар тӯли 30 соли охир андозаи замини кишт ба ҳар сар аҳоли аз 0,48 то 0,11 га кам шудааст. Миқдори заминҳои дар натиҷаи эрозия, шӯрбандӣ, ривочи саноати кӯҳӣ, партовҳои истеҳсоли ва ғайра корношоямшуда, аз ҳисоби химикатҳо заҳролудшавии замин низ афзуда истодааст. Аз ин рӯ, истифодаи оқилона ва дурусти замин дар Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Дар ин бобат қорӣ қардани комёбиҳои илмию техники (электронӣ, мелиоратсия ва ғайра) хеле зарур мебошад. Ғайр аз ин, дар ҷумҳури ба мубориза бар зидди эрозияи хок, қарҳосилшавӣ ва истифодаи самараноки ҳар як қитъаи хурди замин эътибори ҷиддӣ дода мешавад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аз рӯи харита пахншавии хокҳои Тоҷикистонро шарҳ диҳед
2. Навъҳои асосии хоки ҷумҳуриро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.
3. Захираи замини Тоҷикистон чӣ қадар аст?
4. Нақшаи буриши хоки маҳалли ҳудро тартиб диҳед.
5. Дар маҳалли шумо баҳри муҳофизати хок ва беҳтар истифода бурдани киштзорҳо чӣ гуна тадбирҳо андешида мешаванд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Кадом навъҳои хоки Тоҷикистон дар шароити обёрӣ ва ҳамроҳ намудани нуриҳои минералӣ ҳосили баланд медиҳанд?
2. Дар шароити камзаминӣ заминҳои киштро чӣ тавр бояд истифода бурд?

§ 13. НАБОТОТ ВА ҲАЙВОНОТ

Дар синфи шашум ва ҳаштум ба кадом минтақаҳои табиӣ шинос шуда бууд? Дар минтақаи табиӣ унсурҳои табиӣ бо ҳам чӣ гуна алоқаманд мебошанд?

Релефи мураккаб ва мувофиқати кӯҳу биёбонҳо шароити иқлиму хокро дигаргун карда, барои напшӯнамои рустанӣ ва

зиндагии ҳайвонот заминаи мухталиф фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошанд. Дар ин ҷо зиёда аз 5 ҳазор навъи рустани, 48 навъи ширхӯрҳо ва зиёда аз 380 навъи паранда мавҷуд аст. Микдори ҳашарот зиёда аз 10 ҳазор навъ мебошад.

Олами набототи Тоҷикистон хеле гуногун буда, қисми зиёди онҳо аҳамияти калони ҳоҷагӣ доранд. Дар байни олами наботот рустаниҳои мевадех, ороишӣ, доруй, асаловар ва ғайра хеле бисёранд. Мутаассифона, аксари онҳо ҳанӯз дар ҳоҷагӣ кам истифода мешаванд. Аз 1500 навъи рустаниҳои дорувор ҳамагӣ 145 навъро дар тиб ба кор мебаранд. Дар байни набототи Тоҷикистон навъҳои гуногуни рустаниҳои ба дигар кишварҳо ҳосбуда дучор мешаванд. Дар ин ҷо якҷоя бо навъҳои маҳаллӣ – саксауъл, pista, арча, явшону шӯрагиҳо навъҳои набототи баҳримиёназаминӣ, монанди дӯлонаи понтонӣ, чормағзи юнонӣ, анҷир ва ғайра паҳн шудаанд. Тоҷикистон низ яке аз марказҳои нахустин паҳншавии ҷавдору гандум ба шумор меравад.

Хусусияти фарқноки набототи Тоҷикистон дар бартарии алафҳои гуногун, нимбутта ва буттагиҳои минтақаи биёбон, дашт ва баландкӯҳҳо зоҳир мегардад.

Дигар хусусияти набототи Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо на ба таври арзӣ, балки амудӣ (вертикалӣ) паҳн гардида, ба шароити ҳамворию кӯҳҳо хеле хуб мутобиқ шудаанд.

Набототи қисми ҳамворӣ хусусияти биёбонию нимбиёбонӣ дорад. Барги ин рустаниҳо яксар майда ва хордор буда, обро кам бухор мекунад; решаи онҳо бошад, дарозу сершоха аст ва аз чуқурии зиёд обро ҷаббида мегирад. Давраи нашти рустаниҳои биёбону нимбиёбон хеле кӯтоҳ буда, онҳо фақат баҳорон сабзида, то гармиҳои аввали тобистон хушк мешаванд. Ба чунин рустаниҳо чорӯбак, чинорак, лолаҳасак, лола ва баъзе хӯшадорҳо мансубанд. Ғайр аз ин, дар байни регҳо буттаҳои саксауъл, хор (янтоқ) ва дигар рустаниҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд. Дар водии дарёҳо бошад, рустаниҳои гуногун зич рӯйида, тўғайзорҳоро ба амал овардаанд. Дар тўғайзор дарахтони сафедор, бед, санҷид, ангат ва рустаниҳои хӯшадори баландқад (сич, алафҳои ботлоқӣ) рӯйида, дар баъзе ҷойҳо ҳатто ба бешаи касногузар табдил меёбанд.

Набототи баландкӯҳҳо ба иқлими хушк ва номусоиди он мутобиқ шудааст. Дар ин ҷо рустаниҳои болиштмонанд бартарӣ доранд, ки намӣ ва гармиро дар худ нигоҳ медоранд. Марғзору даштҳои баландкӯҳ аз гиёҳҳои гуногун (юған, чиммак, думи рӯбоҳ, чағаз) ва буттаҳо (зағоза, болиштакҳо) иборатанд. Набототи марғзорҳои алпӣ ду – се моҳ нашъунамо карда, сипас аз хунукӣ маҳв мешаванд. Марғзору даштҳои баландкӯҳ камҳосил бошанд ҳам, чарогоҳи хуби тобистона ба шумор мераванд.

Дар Тоҷикистон бешазорҳо ҳам кам буда, ҳамагӣ 3 дарсади масоҳати онро ташкил медиҳанд. Бешазорҳо масоҳати яклухт надоранд ва қитъа – қитъа дар нишебию ёнаи кӯҳҳо ва дараҳо ҷойгир шудаанд. Дар бешазори Тоҷикистон зиёда аз 200 навъи дарахту бутта рӯйида, дар байни онҳо рустаниҳои мевадор (чормағз, pista, бодом, себ, нок, олуча) ва гиёҳҳои шифобахш хеле бисёранд.

Арча, pista, бодом ва чормағз дарахтони хоси Тоҷикистон мебошанд.

Арчазорҳо 50 дарсади ҷангалзори ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Арчазорҳо бахусус, дар қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор (дар нишебиҳои шимолӣ) фаровонанд. Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Шарқӣ арчазорҳо кам мебошанд. Аҳамияти арча дар пешгирии қардани эрозияи хок калон аст. Чӯби арча (бурс) пурбаҳост, онро дар истеҳсоли мебел ва қалам кор фармудан мумкин аст. Алафи арчазорҳоро чун чарогоҳ истифода мебаранд.

Pistazorҳо дар Тоҷикистони Ҷанубӣ нисбатан бисёранд (дар қаторкӯҳҳои Тераклитоғ, Қаротоғ, Боботоғ ва ғайра). Масоҳати умумии pistaзорҳо зиёда аз 100 ҳаз. гектарро ташкил медиҳад. Pista то 60 дарсад равшан дорад ва хӯроквории пурбаҳост. Pистаро чун ранг ва моддаи даббоғӣ, инчунин барои гирифтани қатрон (дар техника ва тиб) низ кор мефармоянд.

Чормағз чӯби хушсифат ва меваи серғизо дорад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 30 ҳазор гектар чормағззор мавҷуд аст. Ҳар сол дар ҷумҳурӣ бештар аз 250 тонна чормағз меғундоранд.

Ғайр аз арча, pista ва чормағз дар ҷангалҳои Тоҷикистон инчунин заранг, чинор, настаран, дӯлона ва бисёр дарахтони дигари мевадеҳ (себ, нок, олуча, анҷир, анор ва ғайра) мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ҷумхури низ гуногун аст. Дар хушкӣ, кӯҳу дарёҳо ҳайвоноти зиёде зиндагӣ мекунанд. Дар маркази Тоҷикистон навъҳои ҳайвоноти «шимолӣ» (хирси малла, заргӯш, кашқалдоқ, қоқум, юрмон, ғурми сибирӣ), осиеимиёнагӣ ва ҳиндутибетӣ (шерпаланг, гурги тибетӣ, чайра, зарғулдор, майна ва фароштуруки ҳиндӣ, муфлон, кубро, сусмор) паҳн шудаанд.

Шароити табиӣи Тоҷикистон барои зисти ҳайвоноти ширхор (82 навъ) ва хазандагон (47 навъ) мусоидат мекунад. Дар ин ҷо 380 хели паранда ва беш аз 10 ҳазор навъи ҳашарот вохӯранд. Дар байни парандаҳо 82 навъ муқимӣ мебошанд. Парандаҳо нисбат ба хазандагон дар қаламрави ҷумхури васеъ паҳн гардидаанд. Онҳо дар ҳама минтақаҳои табиӣ вохӯранд.

Хусусияти хоси олами ҳайвоноти Тоҷикистон дар кам будани ҳайвоноти обӣ зоҳир мегардад, ки сабаби он нисбатан ҷавон будани синнусоли кӯлу дарёҳо мебошад. Аз 49 навъи моҳии шикоршаванда дар айни замон 21 навъи он аҳамияти хоҷагӣ дорад. Ғайр аз ин, дар Тоҷикистон баъзе навъи ҳайвонот аҳамияти калони хоҷагӣ ва шикорӣ доранд: гуроз, заргӯш, рӯбоҳ, кашқалдоқ, кабк, мурғобии ҳиндӣ ва ғайра.

Хосияти дигари олами ҳайвонот ба тарзи минтақаҳои амудӣ паҳншавии он аст. Чунончи, дар биёбону нимбиёбон хелҳои гуногуни ҳайвоноти тездав (цирон, рӯбоҳ, заргӯш) ва дар зери замин паноҳёфта (сусмор, кубро, юрмон), инчунин парандагон (жаврак, гунҷишк, дуғдоғ) сукунат доранд. Ин ҷонварон ба шароити иқлими гарму хушк нағз мутобиқ шудаанд. Дар минтақаи баландкӯҳ бошад, паланг, нахчир, суғур, гулмуши сурх, аз парандагон кабки ҳилол, каргас, ҳумо ва бургут вохӯранд. Баҳорон барои лонагузорӣ ба ин ҷо ғози ҳиндӣ, мурғобии сурх ва ғайра парида меоянд.

Бо сабаби ба замини қорам табдил шудани дашту биёбонҳо ва шикори ғайриоқилона шумораи баъзе навъҳои олами ҳайвонот торафт кам шуда истодааст. Масалан, паланг тамоман нест шуда, шерпаланг, оху, морхӯр, архар ва ғайра дар арафаи маҳвшавӣ мебошанд.

Алҳол барои ҳифзи табиат ва набототу ҳайвоноти муфид дар минтақаҳои гуногун мамнуъгоҳ, паноҳгоҳ ва пойгоҳҳои (стан-

сияҳои) илмӣ ташкил карда шудаанд, ки бо онҳо дар бобҳои оянда шинос хоҷем шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Гуногунии олами наботот ва ҳайвоноти ҷумҳурӣ ба кадом омилҳо вобаста аст?
2. Паҳншавии набототи Тоҷикистон кадом хусусиятҳои ба худ хосро дорад? Паҳншавии олами ҳайвонот чӣ?
3. Навҳои маҳаллӣ ва баҳримиёназаминии набототро номбар кунед.
4. Навҳои ҳайвоноти минтақаи шимолӣ, тибетӣ ва ҳиндӣ Тоҷикистонро номбар кунед.
5. Хусусияти бешазорҳои ҷумҳуриро шарҳ диҳед.
6. Наботот ва ҳайвоноти маҳали шумо чӣ гуна хусусиятҳо доранд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба таври амудӣ паҳн гардидани наवҳои наботот дар қаламрави Тоҷикистон ба кадом омилҳо вобаста аст?
2. Барои чӣ дар қўлҳои Тоҷикистон ҳайвонҳои обӣ, аз ҷумла моҳиҳо каманд ва ё тамоман нестанд?
3. Барои ҳифз наvҳои наботот ва ҳайвоноти фоидаовар чӣ чораҳо дидан зарур аст?

§ 14. МИНТАҚАҲОИ ТАБИЙ

Сабаби пайдоиши минтақаҳои табиӣ дар ҷист? Кадом минтақаҳои амудии хоку иқлимии Тоҷикистонро медонед?

Сатҳи замини Тоҷикистон хеле гуногун аст. Дар он ҳамвориҳо, қаторқўҳҳо, теппаю адирҳо бо ҳам пайваست ҷой гирифтаанд. Аз ин рӯ, дар ин ҷо ғайр аз минтақаҳои уфуқии табиӣ боз минтақаҳои амудӣ (вертикалӣ) мушоҳида карда мешаванд, ки ба релеф ва иқлим вобастаанд.

Одатан, баробари афзудани баландӣ ҳарорат ва фишори ҳаво паст мешаванд ва то баландии муайян миқдори бориш ва намии ҳаво меафзояд. Вобаста ба ин ҳок, олами наботот, ҳайвонот ва миқдори оби зеризаминӣ тағйир меёбанд. Дар натиҷа аз доманаи қўҳҳо ба сўйи қўллаҳои онҳо минтақаҳои муҳталифи табиӣ амудӣ ташаккул ёфта, тадриҷан якдигарро иваз мекунанд.

Ҳар як минтақаи амудӣ комплекси табиӣю минтақавӣ мебошад. Дар онҳо тамоми қисмҳои таркибии табиат (релеф, иқлим, об, чинсҳои кӯҳӣ, хок, наботот, ҳайвонот) ба якдигар зич алоқаманд буда, бо ҳам робитаи мутақобила (дутарафа) доранд.

Ҳоло дар Тоҷикистон якчанд минтақаҳои табиӣю амудӣ мавҷуданд, ки аз якдигар бо хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, хок, олами наботот ва ғайра фарқ мекунанд:

- А) минтақаи биёбонию нимбиёбонӣ;
- Б) минтақаи дашт;
- В) минтақаи чангал (беша);
- Г) минтақаи субалпӣ;
- Д) минтақаи алпӣ.

Минтақаи биёбонӣ ва нимбиёбонӣ дар ҳудуди Тоҷикистон масоҳати васеъ ва яклухтро ташкил намекунад. Онҳо дар шимол (қисми ғарбии водии Фарғона) ва дар ҷануби ғарбии ҷумҳурий (соҳили рости дарёи Ому, поёноби дарёҳои Вахш, Кофарниҳон ва Панҷ) қитъаҳои начандон васеъро ишғол менамоянд. Ин минтақа мавзёҳои аз ҳама пасти Тоҷикистон (300–650 м)-ро дар бар мегирад. Сатҳи замини минтақа асосан аз реги хобиши гуногундошта ташкил ёфтааст.

Дар баъзе мавзёҳо ин регзорҳо теппаҳои пайдарҳамаи 4–5 ва 20–30 метр баландӣ доштара ҳосил кардаанд. Ин регҳо аксар вақт мустаҳкам ва беҳаракат мебошанд. Регҳои равон дар соҳили рӯди Сир, дар наздикии шаҳри Конибодом вомехӯранд. Дар биёбони баландкӯҳи Помири Шарқӣ низ регзорҳо дида мешаванд.

Иқлими биёбон ва нимбиёбонҳо бо зиёд будани гармӣ, софӣ ҳаво ва кам будани намнокию бориш фарқ мекунад. Абсолютӣ ба ҳисоби миёна дар як сол 25–30 дарсадро ташкил менамояд. Миқдори бориши солна 120–350 мм аст. Дар натиҷа хокҳои сафедчатоб, муқаррарии хокистарранг ва дар тўғайзорҳо, обғалти дарёҳо хокҳои карбонатии дорои моддаҳои пӯсида, марғзорию ботлоқӣ паҳн гардидаанд. Олами набототи минтақа гуногун аст. Дар ин ҷо гиёҳҳои бебақо, пудина, чорубакҳо, хӯшадорҳо, хор (янтоқ), хори марғелон, явшон, шӯра, ғеша, типчоқ, ҷузғун, саксауул ва ғайра нашъунамо мекунанд. Гиёҳҳои бебақо дар аввали баҳор сабзида, аллакай дар ни-

маҳои моҳи май хазон мешаванд. Дар обғалти рӯдҳо воҳаҳои сабзи табиӣ ҳосил шудаанд, ки онро тӯғайзор мегӯянд. Олами набототи он аз дарахтони сафедор, зарбед, санчид, ангат, лиф (аз лианҳо), ғешаю най ва дигар гиёҳҳою буттаю дарахт иборат аст. Қисми заминҳои минтақа обшор шуда, ба замини парвариши зироат ва боғу тоқзорҳо табдил ёфтаанд.

Олами ҳайвонот монанди наботот ба шароити табиӣ биёбон мутобиқ шуда, аксар ба камобӣ тобовар мебошанд. Ранги онҳо ҳам бо табиати атроф мутобиқ аст. Дар ин ҷо аз даррандагон гурги биёбонӣ, рӯбоҳ, шағол, гурбаи қамишзор, кафтор ва ғайра вомерхӯранд. Гавазни бухорӣ, чейран, заргӯш, чайра бошандагонӣ ин минтақа мебошанд. Аз хояндагон юрмон, муши дупо, муш ва ғайра паҳн гардидаанд. Ғайр аз ин, дар минтақа хелҳои гуногуни хазандагон (мори афӣ, кубро, сузмор, баъзе навҳои калтакалос) низ сукунат доранд. Аз парандагон дуғдоғ, гунчишк, жаврак, дар тӯғайзорҳо тазавр, мурғобӣ, лойковак, ҳавосил дар наздикии бошишгоҳҳо ва заминҳои азхудкарда майна, зогчаи сурхнӯл, фотимачумчук, мусича, кабӯтар, чуғз, шонасарак, фароштурук маскун шудаанд. Кӯлҳо ва дарёҳое, ки аз минтақа мегузаранд, макони навҳои гуногуни моҳиҳо мебошанд.

Сарватҳои зеризаминӣ дар минтақа ниҳоят каманд. Дар баъзе мавзеоҳо намак, гил ва реги сохтмонӣ ёфт шудаанд. Аксари заминҳои обёришавандаи ҷумҳурӣ дар ҳамин минтақа воқеанд, ки он боиси маҳдудшавии олами набототу ҳайвонот гардидааст. Ҳоло барои ҳифзи набототу ҳайвоноти минтақа ва гузаронидани корҳои таҳқиқотӣ боғи ботаникии Хучанд (дар Ҷумҳуқарал) ва мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» ташкил шудаанд.

Минтақаи дашт дар баландиҳои 650–900 ва 2300 м ҷойгир шудааст. Қисми поёни минтақа бевосита бо минтақаи нимбиёбон ҳамсарҳад аст. Ҷун ҳарорати ҳаво ба ҳарорати ҳавои ҳамвории атроф наздик аст, бориш нисбатан зиёд мебошад. Дар ин ҷо то 500 мм бориш мешавад.

Олами наботот аз пудина, ғеша, типчок, хӯшадорон ва буттаҳои гуногун иборат аст. Аз баландиҳои 1200 метр сар карда дашти муқаррарӣ ба бешадашт табдил меёбад. Аз набототи алафӣ лӯбиёҳо, лолаи сурх, чатргул, сич, савсан ва дигар ги-

ёхҳо месабзанд. Дар қисми болои бешадашт дар нишебии қаторкӯҳҳо дарахтони алоҳида ва буттаҳои гуногун вомехӯранд. Аз ҷумла бодоми ёбоии бухорӣ, вағниҷ, дӯлона, зирк, арча, настаран, ғӯш, зело, ирғай, буттаҳои хордор, pista бешазори омехтаре ташкил менамоянд. Дар дараю водиҳо заранг, чормағзи юнонӣ, хаданг, сафедори кӯҳӣ, бед, рим, яхак ва ғайра ба назар мерасанд. Хоки минтақа низ ба тарзи амудӣ тағйир меёбад. Аз поён ба боло хокҳои хокистаррангии сиёҳтоб ба хокҳои кӯҳии чигарранг иваз мешаванд. Хоки хокистаррангии сиёҳтоб дар сарҳади заминҳои лалмӣ камбориш ва аз бориш таъминбуда воқеъ гардидааст. Дар он ғалладона ва алафҳои хӯроки чорво кишт мекунанд. Хокҳои кӯҳии чигарранг дар заминҳои лалмӣ аз бориш таъмин паҳн гардидаанд. Дар таркиби он гумус 2,0–4,5 дарсадро ташкил менамояд. Ин хокҳоро барои кишти лалмӣ, парвариши боғҳои лалмӣ истифода мебаранд. Аз мавзевҳое, ки алафҳои табиӣ баланд месабзанд, хӯроки чорво тайёр мекунанд. Заминҳои дигари минтақа ҳамчун чарогоҳ истифода мешаванд.

Дар минтақаи дашт олами ҳайвонот гуногун аст. Ҳоло дар ин ҷо ғайр аз ҳайвоноти даштӣ намояндагони ҳайвоноти биёбону нимбиёбон ва беша низ паҳн гардидаанд. Хусусан, ҳояндагон бисёранд. Аз ҷумла муш, гулмуш, калламуш, осӣ туркистонӣ, мири мушон, суғур, чайра бештар вомехӯранд.

Аз парандагон дурроҷ, саъва, зоғ, момочурғотак, соҷ, булбул, кабки дарӣ, товусак, каргас ҳаёт мегузаронанд. Баъзеи ин парандагон барои лонагузорӣ ё зимистонгузаронӣ ба ин ҷо меоянд. Дар ин минтақа морҳои чипор, қубро ва аз калтакалосҳо агамаи кӯҳӣ дучор мешаванд.

Сарватҳои зеризаминӣ минтақа аз ангишт, металлҳои ранга, тилло, шпати саҳроӣ, мармар, доломит ва ғайра иборат аст. Як қисми онҳо дар истехсолот истифода бурда мешаванд. Оид ба истифодаи оқилонаи ин сарватҳо ва муҳофизати табиат чорабиниҳои муҳим андешида шуда истодаанд.

Минтақаи беша. Тақрибан дар баландии 2300–3500 м ҷойгир шудааст, вале андозаи сарҳадҳои он дар тамоми қаторкӯҳҳо якхела нест. Ҳатто сарҳади беша дар нишебиҳои шимолӣ ва ҷанубии кӯҳсори алоҳида аз ҳам фарқ мекунанд. Бешазори Тоҷикистон қитъа – қитъа ҷойгир шуда, минтақаи яклухтро

ташкил менамоянд. Қитъаҳои чангал дар кӯҳ ҳар ҷо ҳар ҷо ба таври уфуқӣ алафзорҳо ва нишебиҳои лучро иваз менамоянд. Дигар хусусияти ин минтақа аз он иборат аст, ки баробари аз ғарб ба шарқ ҳаракат кардан ҳудуди болои он мунтазам меафзояд. Иқлими беша хусусияти кӯҳӣ пайдо карда, нисбатан хунук мебошад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ ба 6–15 °С, июл 15–20 °С баробар аст. Микдори боришоти солони минтақа ба 1200–1500 мм мерасад ва микдори он аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Хокҳои минтақаи беша чиргарранг, баландкӯҳи марғузори, чигарранги сафедчатоб мебошанд. Дар олами наботот буттаю дарахтҳо бартарӣ доранд. Дар минтақа 150 нави дарахтон ва буттаҳо воমেҳӯранд. Аммо таркиби буттаю дарахтоне, ки минтақаи бешаро ташкил менамоянд, дар ҳама ҷо як хел нест. Аз намудҳои васеъпахншудаи дарахтҳо – маҳинбурс ва бурсро номбар кардан мумкин аст. Қисми асосии арчазорҳои чумхӯрӣ дар нишебиҳои кӯҳҳои Қурама, Туркистон ва Зарафшон ҷой гирифтааст. Аз дигар дарахтон заранг, сафедор, фарк, тӯс, бед, зирк, гулхор, ғӯш, дӯлона, яхак, зелол ба тарзи омехта месабзанд. Дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Дарвоз, Қаротегин, Помири Ғарбӣ ва ғайра низ арчазорҳо воমেҳӯранд. Аз арчазорҳо поёнтар дарахту буттаҳои пахнбарг, монанди бодом, чормағз, фарк, дӯлона, зирк, настан, дар дараю водии дарёҳо бошад, чинор, бед, сафедор, тут, олуча, челон, зирк, себ, анор, санҷид, чормағз ва ғайра месабзанд. Чунонки мебинем, чангалҳои кӯҳӣ майдони яклухт надошта бошанд ҳам, таркибашон аз дарахту буттаҳои мевадори аҳамияти хоҷагӣ дошта хеле бой аст.

Олами ҳайвоноти минтақаи беша хеле ғани аст. Дар ин ҷо хусусан, ширхӯрон ва парандагон бисёранд. Аз даррандагон гург, гуроз, силовсин, савсор, паланги кӯҳӣ, шағол, хирси малла, рӯбоҳ аз ҷуфтсумҳо нахир, муфлон, морхӯр, бузи кӯҳӣ ва ғайра маскунанд. Ғайр аз ин ҳук, суғур, чайра, калламуш, зарғӯш, қашқалдоқ низ воМЕҳӯранд. Аз парандагон кабк, кабки ҳилол, кабӯтар, бургут, ғачир, булбул ва ғайра паҳн гариданд. Сарватҳои зеризаминии он ба минтақаҳои бешадашт шабоҳат дорад. Дар ин ҷо низ кони маъданҳои гуногун, обҳои маъдани, сангҳои нодир ва ороишӣ ёфт шудаанд. Ҷиҳати шароити номусоид истифодаи онҳо хеле душвор аст.

Аз сабаби беичозат шикоркунӣ, буридани дарахтон, чидани алафҳои дорувор миқдори баъзе навъҳои ҳайвонот ва набототи минтақа кам шуда истодааст. Муҳофизат ва барқарор намудани онҳо зарур буда, бо ин мақсад якчанд мамнуъгоҳу парваришгоҳҳо бунёд шудаанд (Ромит, Даштиҷум, Чилдухтарон ва ғайра).

Минтақаи субалпӣ дар сарзамини Тоҷикистон дар баландии 3500–4800м паҳн гардидааст. Тобистони минтақа салқин ва зимистонаш хуноки қаҳратун мебошад. Дар ҷойҳои сербориш марғзорҳои баландкӯҳӣ ҳар ҷо ҳар ҷо дучор мешаванд. Таркиби марғзорҳо аз юған, чиммак, думи рӯбоҳ, типчоқ, явшон, хирёк, ҷави туркистонӣ, буттаҳои зағоза, болиштакҳо, алафҳои хордор иборат буда, ҳамчун ҷароғоҳи тобистонӣ истифода мешаванд. Қисми зиёди минтақа аз ҷойҳои луч ва харсангӣ иборат аст.

Вобаста ба иқлим ҳокҳои минтақа гуногун аст: чигарранги сафедча, алпӣ–марғзорӣ, марғзорӣ–ботлоқӣ ва ғайра. Ин ҳокҳо дар таркиби худ аз 1,5–4,0 то 7,0–11,0 дарсад моддаи пӯсида доранд.

Олами ҳайвонот чандон ғанӣ нест. Дар ин ҷо асосан гург, харгӯш, архар, нахчир, суғур, рӯбоҳ, муши даштии нуқрафом, гулмуши сурх ва баъзан паланги кӯҳӣ ва хирси малла вохӯранд. Аз парандагон каргаси сафед, хумо, бургут, сачаи тибетӣ, каргаси сиёҳ ва парандаҳои мавсимӣ (мурғобии сурх, қози ҳиндӣ) дучор мешаванд. Бояд гуфт, ки истифодаи нодурусти ҷароғоҳҳои минтақа боиси нобудшавии бисёр гиёҳҳои хӯроки чорво ва маҳвшавии баъзе навъҳои ҳайвоноти ваҳшӣ гардидааст. Дарачаи ҳосилнокии ҷароғоҳҳо хеле паст аст. Аз ин рӯ, муҳофизати наботот ва ҳайвоноти минтақа ва ба тарзи сунъӣ коштани алафҳои серғизо вазифаи муҳими имрӯза мебошад.

Минтақаи алпӣ дар баландиҳои 4800 ва зиёда аз 5000 метр ҷойгир шудааст. Иқлими ин минтақа ниҳоят хунук аст. Тобистони кӯтоҳи хунук ва зимистони қаҳратун ҳукмфармо мебошад. Релефи минтақа баландкӯҳ буда, ниҳоят ба қисмҳо ҷудо шудааст ва он қисми баландкӯҳи Тоҷикистони Марказӣ, Помири Ғарбӣ ва Шарқиро дар бар мегирад. Ин ҷо асосан биёбони баландкӯҳ мебошад. Наботот ниҳоят кам ва аз ҳад тунук

буда, ба хунукӣ тобоваранд. Дар нишебиҳои чанубии кӯҳҳо, ки шамолпаноҳ мебошанд, то баландиҳои 5500 метр гиёҳҳои алоҳида месабзанд.

Қисми зиёди наботот дар байни сангрёза, харасангҳо, таркиши нишебии кӯҳҳо ҳамшафат бо пирахҳо месабзанд. Намудҳои паҳнгардидаи он – кобрез, бодбонак, чинорак, примулаҳои барфӣ, тӯдаҳои нимбуттаҳои болиштакмонанд мебошанд. Аз сабаби хунокии иқлим ва шамолҳои сахт гиёҳҳо қадпастанд ва ба замин часпида нашъунамо менамоянд.

Хоки минтақа аз сабаби хунокии иқлим ва камии наботот хеле камбағал аст. Асосан навъҳои хоки чимтол, ботлоқию марғзорӣ дучор мешаванд. Ҳайвоноти минтақа гург, паланги кӯҳӣ, нахчир, мурғи ҳилол, мурғи ҳумо ва ғайра мебошанд. Сарвати асосии минтақа барфу пирахҳоянд, ки манбаи оби дарёҳо ҳисоб меёбанд. Сарватҳои зеризаминӣ кам омӯхта шудаанд. Аз минтақаи алпӣ болотар макони барфҳои доимӣ ва куллаҳои лучи кӯҳҳои осмонбӯс ҷой гирифтаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Минтақаҳои амудии Тоҷикистонро номбар кунед.
2. Наботот ва ҳайвоноти ҳар як минтақаро тавсиф намоед.
3. Муайян кунед, ки маҳали шумо дар кадом минтақа ҷойгир аст.
4. Наботот ва ҳайвоноти маҳали худро тавсиф кунед. Рустаниҳоро гербарий ва ҳашаротро коллексия намоед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба таври амудӣ ҷойгир шудани митақаҳои табиӣ ба чӣ вобастагӣ дорад?
2. Барои чӣ дар Тоҷикистон дар баландиҳои 350–650 метр минтақаи биёбон ва дар баландиҳои 2300–3500 метр минтақаи беша паҳн гардидааст?
3. Сабаби дар минтақаҳои алпӣ қадпаст ва сирак будани наботот дар чист?

§ 15. ҲОДИСАҲОИ ҒАЙРИМУТАШАККИЛИ ТАБИЙ

Ҳоисаҳои ғайримуташаққили табииро офати табиӣ ҳам ме-
гӯянд. Онҳо дорои қувваи ниҳоят харобиовар мебошанд, ки
ба инсон итоат намеkunанд. Ба иқтисодиёт талафоти калон,
ба аҳоли бадбахтии азим меоваранд, боиси нобудшавии ода-
мон мегарданд. Навъҳои офатҳои табиӣ гуногун мешаванд.
Ба онҳо зилзила, оташфишони вулқонҳо, лағжиш, обхезӣ,
хушксолӣ, тӯфон, сиклон, тармакани, сангфарой, суннам, сел
ва ғайра дохил мешаванд.

Тоҷикистон мамлакати кӯҳсор мебошад. Бинобар ин, дар
каламрави он аксари офатҳои табиӣ номбурда рӯх медиҳанд.
Аз ҷумла зилзила, сел, лағжиш, фуруравӣ, тармакани, лағжи-
ши пирах, хокшусташавӣ, обхезӣ ва ғайра ниҳоят хафнок ва
зиёновар мебошанд. Онҳо мушакилона ва пайваста бо дигар
ҳодисаҳо рух доданашон мумкин аст. Дар мавзеи кӯҳҳои ҷавон
зилзила як ҳодисаи маъмул мебошад ва 9–10-бала шуданаш
мумкин аст. Хусусияти хоси зилила аз он иборат аст, ки дар
мавзёҳои зилзила хонаҳои истиқоматӣ, иншооти истеҳсолӣ,
роҳҳо, хатҳои барқ, алоқа ва ғайра аз қор мебароянд. Ғайр аз
ин, дар як вақт зилзила боиси ба вучуд омадани дигар ҳоди-
саҳо (зичшавӣ ва фуруравии хок, лағжиш, тарқиш, тармафа-
рой ва ғайра) мегардад. Бояд хотирнишон намуд, ки мавҷҳои
бевоситаи зилзила нисбат ба он ҳодисаҳо, ки рухдиҳишон
ба зилзила вобаста аст, кам зиён меоваранд. Дар мавзеи кӯҳҳо
талафоти иқтисодӣ ва ғавтидани одамон бештар ба он ҳоди-
саҳо вобастаанд, ки онҳоро зилзила ба миён овардааст.

Чунин вазъият хангоми зилзилаҳои дар Қаротог (1907), Са-
рез (1911), Файзобод (1943), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қай-
роққум (1988), Шарора (1989) рухдода мушоҳида карда шуда-
аст. Дар зилзилаи Қаротог, Саре́з, Файзобод ба хоҷагии халқ
асосан лағжиш ва кандашавии сангпораҳо зарар оварданд.
Лағжише, ки дар натиҷаи зилзилаи Ҳоит ва Саре́з ба миён
омад, боиси зери хок ва об мондани деҳаҳои мазкур гардид.
Дар лағжиши Шарора деҳаи Шарора зери хок монд, 270 одам
нобуд шуд.

Дигар офати табиӣ, ки дар мавзеи кӯҳҳо рух медиҳад, сел
ва обхезӣ мебошад. Сел на фақат дар натиҷаи боришоти бо-

шиддат, инчунин дар натиҷаи пеши роҳи дарёҳоро гирифтани лағжиш, кандашавии сангпораю сангрёзаҳо ва пирях ҳосил мешавад. Мисол, соли 1969 пеши дарёи Зарафшонро гирифтани анбӯхи чинсҳои кӯҳӣ оби зиёдеро дар водӣ чамъ намуд. Агар сари вақт пеши обро намекушоданд, оби чамъшуда чинсҳои кӯҳиро шуста, бо миқдори зиёд бо сангу лойқа ҳаракат карда, ба ноҳияи Панҷакент зарари калон меовард. Солҳои 1963 ва 1973 пиряхи Хирсон аз нишебии қаторкӯҳи Академияи илмҳо ҳаракат намуда, пеши чараёни оби рӯди Абдуқаҳҳор (шоҳоби Ванҷ)– ро баст. Дар натиҷа кӯли калони якчанд миллиони мукааб обдошта ба вучуд омад. Баъди об шудани забонаи ях дар рӯдҳои Ванҷ ва Ому обхезӣ ба амал омад. Аммо таҳқиқоти олимон нишон медиҳад, ки 90 дарсади водӣҳои дарёҳои ҷумҳурӣ дар мавсими боришот хавфи селбодии дорад. Дар як водии Варзоб 20 маркази селташаққулёбанда муайян карда шудааст. Селҳое, ки дар ин водӣ рух медиҳанд, на фақат зиёни моддӣ меоваранд, инчунин сабаби фавти одамон гардидаанд. Дар натиҷаи сели Кушқадара (1975) якчанд мактаббачаҳо ҳалок шуданд. Селҳое, ки дар водӣҳои дарёи Моғиён ва Киштут омаданд, истиқоматгоҳи сайёҳон, кӯпрӯкҳо ва роҳҳоро аз қор бароварданд. Дар Помир омадани сел бештар дар водии дарёҳои Ванҷ, Хингоб, сароби Муксу, поёноби Ғунд рух медиҳад. Ҳосилшавии селҳо ба тармакани низ вобаста мебошад. Ин ҳодиса асосан ба водии рӯди Варзоб ва дарёҳои Помир хос аст. Дар водии Варзоб аз ҳама бештар тармакани, селҳои лою шағалӣ дар мавзеи Кабутӣ мушоҳида карда мешаванд. Зарари сел дар ҷумҳурӣ ҳар сол миллионҳо сомони ро таъсир менамояд. Дар дарёҳои Помир тармакани на фақат сабаби сел, инчунин обхезӣ ҳам мешавад. Соли 1969 пеши дарёҳои Бартанг ва Язгуломро тарма гирифт ва миллионҳо метри мукааб об чамъ шуд. Баъди раҳна кардани тарма об дар водии ин дарёҳо то 5–6 метр баланд шуд.

Бар хилофи ҳодисаҳои мазкур фурӯрабии анбӯхи чинсҳои кӯҳӣ ба ҳолати кам зиён меоварад, чунки ин ҳодиса, одатан, дар ҳамаи ҷойҳои рух медиҳад, ки беодаманд ва азхуд нашудаанд. Дар қаламрави Тоҷикистон фурӯравиҳои фочиаовар дар давраҳои гуногун дар дарёҳои Қаратог, Хонақоҳ, Шинг, Ғунд ва ғайра ба миён омадаанд. Дар натиҷаи ин фурӯравиҳо

пеши оби дарёхоро анбӯҳи чинсҳои кӯҳии фурурафта гирифта, кӯлҳои Сарез, Зоркӯл, Яшилкӯл дар Помир, Ҳафтакӯл дар дарёи Шинг, Искандаркӯл, Кӯли калон, Аъло ва ғайра пайдо шудаанд.

Шусташавии хок ҳам зиёни калон меоварад. Вай на фақат қабати ҳосилхези заминро нест менамояд, инчунин онро аз гардиши истеҳсолот мебарорад. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дараҷаи шусташавии хок ба дараҷаи ҳосилнокии он мутаносиб мебошад. Дар заминҳои кам шусташуда ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ 10–20 дарсад, дар заминҳои миёна шусташуда 30–50, дар заминҳои аз ҳад зиёд шусташуда 3 маротиба паст мегардад. Шусташавии замин дар натиҷаи аз меёр зиёд об додани замин, риюя накардани қоидаҳои коркарди хок ва парвариши зироат, вазидани шамолҳои саҳт ба миён меояд. Дар айни замон заминҳои обшуста 5,9 миллион, бодлес 3,4 миллион гектарро ташкил мекунанд. Обшусташавӣ асосан дар ноҳияҳои кӯҳистон, бодлес ҳам дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва ҳам дар заминҳои ҳамворӣ мушоҳида карда мешавад. Дигар офате, ки заминҳо гирифтор шудаанд, ин шӯрашавии заминҳои обӣ мебошад. Ҳоло дар ҷумҳурӣ ҳазорҳо гектар заминҳои обӣ гирифтори ин офатанд. Буридани дарахту буттаҳо ба харобшавии ҷангалҳо оварда мерасонад. Дар натиҷаи ғайриқонунӣ буридани дарахту буттаҳо масоҳати ҷангал дар даҳ соли охир 8 дарсад кам шудааст. Барои он ки пеши он офатҳои табиӣ ва табиӣ антропогенӣ (вобаста ба фаъолияти инсон)-ро сари вақт гирем, бояд табиат ва сабаби рухдиҳии онҳоро ҳаматарафа омӯхта, аз рухдиҳии онҳо одамонро огоҳ намоем (заминларза, обхезӣ, тармаканӣ, лағжиши пириях ва ғайра) ва роҳҳои барқароркунии (ҷангал) онҳоро фаҳмонем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Офатҳои табиӣ бо кадом хусусияташон фарқ мекунанд?
2. Навъҳои офатҳои табииро номбар кунед?
3. Кадом офатҳои табиӣ дар Тоҷикистон мушоҳида карда мешаванд?
4. Сабаб дар чист, ки дар Тоҷикистон ҳар сари чанд вақт заминларза рӯй медиҳад?

1. Заминларзаро пешгӯӣ кардан мумкин ё не?
2. Барои пешгирӣ намудани офатҳои табиӣ чӣ гуна чораҷӯӣҳо гузаронидан зарур аст?

§ 16. МУҲОФИЗАТИ ТАБИАТ ВА МАСЪАЛАҲОИ ЭКОЛОҒИ

Ба сарватҳои табиӣ чӣҳо мансубанд? Қадом мамнуъгоҳҳои ҷумҳуриро медонед ва онҳо бо қадом мақсад ташкил карда шудаанд? Қадом рустанӣ ва ҳайвоноти ҷумҳури муҳофизат карда мешаванд?

Барои Тоҷикистон, ки сарзамини кӯҳсор ва камзамин аст, муҳофизати табиат масъалаи муҳим мебошад. Аз кӯҳҳои Тоҷикистон дарёҳои бисёр ибтидо гирифта, заминҳои дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро низ шодоб мегардонанд. Аз ин лиҳоз муҳофизат ва оқилона истифода бурдани сарватҳои табиӣи Тоҷикистон дорои аҳамияти минтақавӣ аст.

Ҳамаи захираҳои табииву сарватҳои зеризаминӣ, ҳаво, об, хок, наботот, ҳайвонот бояд ҳифз карда шаванд.

Сарватҳои зеризаминӣ барқарорнашавандаанд, бинобар ин, истихроҷ ва истифодаи онҳо муносибати оқилонро меҳаҳад. Қорам кардани заминҳои обшуста ва ба роҳ мондани истехсоли бепартови сарватҳои зеризаминӣ аз ҷумлаи масоили рӯзмарра гардидаанд.

Мубориза бо ифлосшавии ҳаво масъалаи ҷиддӣ аст. Афзудани миқдори корхонаҳои саноатӣ, нақлиёт ва аҳоли дар водӣҳои ҷумҳури боиси ифлос шудани ҳаво мегардад. Мавзеи сохтани бисёр корхонаҳои саноатии Тоҷикистон (Заводи алюминии Тоҷикистон, заводи семент, комбинати электрохимиявии Ёвон, заводи нуриҳои азотии Вахш ва ғайра) бидуни дар назардошти релефи маҳал ва самти вазиши шамол интиҳоб шудаанд. Ҷангу ғубори аз ин корхонаҳо ба ҳаво воридшуда ҳавои шаҳрҳои Душанбе, Қўрғонтеппа ва Турсунзодаро ифлос намудааст. Ҳоло ҷангу ғубор дар ҳавои Душанбе 1,2, дар Қўрғонтеппа 0,2, дар Турсунзода 22,0 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад.

Яке аз васоитаҳои асосии ифлосгардии ҳаво нақлиёти автомобилӣ мебошад (фикр кунед, ки дар чунин шароит чӣ бояд кард).

Иқлими Тоҷикистон хеле гарм аст. Бинобар ин, муҳофизат ва оқилона истифода бурдани захираҳои об вазифаи ҳар як шахс ба шумор меравад. Дар ҷумҳурӣ талабот ба оби нӯшоки мунтазам меафзояд, вале қатъи назар аз ин, манбаъҳои об аксар вақт бо партову гандаобҳои саноатӣ ифлос мешаванд.

Дар соҳаи кишоварзӣ низ ба сарфаи об диққати ҷиддӣ дода намешавад. Ҳангоми ҷорӣ кардани меъёри мувофиқи истифодаи об фақат дар соҳаи пахтакорӣ соле 500 млн м³ обро сарфа кардан мумкин аст. Ҳамаи ин ба таъминоти оби на фақат Тоҷикистон, балки ҷумҳуриҳои ҳамсоя (Ўзбекистон, Туркманистон) низ таъсир мерасонад. Аз ин лиҳоз, роҳи муҳимми ҳифзи захираҳои об ба системаи сарбастаи обтаъминкунӣ гузаронидани корхонаҳо мебошад.

Маҳдуд будани киштзорҳои соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон водор мекунад, ки ба муҳофизати ҳок диққати ҷиддӣ дода шавад. Ҳар сол дар ноҳияҳои кӯҳсор зиёда аз 50 миллион тонна ҳок шуста шуда, садҳо ҳазор тонна нитроген, фосфор, калий талаф меёбад. Дар натиҷаи эрозияи ҳок хоҷагии халқи ҷумҳурӣ соле аз 10 то 65 дарсади ҳосилеро, ки бояд рӯёнида мешуд, аз даст медиҳад. Дар қисми ҷануби ҷумҳурӣ шамолҳои саҳт қабати ҳосилхези ҳокро рӯфта мебаранд. Бинобар ин, муҳофизати ҳок на фақат андохтани нуриҳои минералию органикӣ ва бунёд кардани дарахтзори муҳофиз, балки риояи бисёр тадбирҳои агротехниро низ талаб мекунад: аз бар шудгор кардани нишебиҳо, истифодаи техникаи махсус ва ғайра. Яке аз масоили муҳими экологии Тоҷикистон мубориза бо зараррасонҳои зироат мебошад. Ҳангоми муборизаи химиявӣ об ва ҳаво ифлос мешавад. Бинобар ин, ҳоло зарурати бештар истифода бурдани усули биологии маҳви ҳояндаҳо ва ҳашароти зараррасон пеш омадааст. Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки ҷонварони зараррасонро ба туфайли ҷонварони дигар (душмани онҳо) маҳв месозад. Усули муборизаи биологиро дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон бори нахуст академик М. Нарзикулов бо шогирдонаш дар амал татбиқ намуд. Бо ин роҳ бисёр хоҷагиҳо миллионҳо сӯм сарфа намуда, муҳити атроф низ тоза нигоҳ

дошта мешавад. Аз рӯйи таҳқиқот дар ҳолати ба ҳар 100 бех ниҳоли пахта сар додани 200–250 ҳашароти фоидаовар (энтомофағҳо) ба истифодаи олудаҳои захрҳои химиявӣ ҳоҷат намонад.

Дар муҳофизати табиат аҳамияти рустаниҳо низ калон аст. Наботот ба иқлим, ҳок ва олами ҳайвонот таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Вазъи экологии муҳит бо наботот робитаи ногустастанӣ дорад. Аҳамияти наботот дар муҳофизат ва танзими об калон аст. Ҷангалҳо ҳокро аз эрозия ва киштзорро аз гармсел ҳифз карда, ҳаворо тоза нигоҳ медоранд. Танҳо дар рӯзҳои офтобӣ як гектар майдони беша қобилияти фурубарии аз 220 то 280 кг гази карбонатро дошта, дар баробари ин ба ҳаво аз 80 то 220 кг оксиген хориҷ мекунад. Ҳисоб карда шудааст, ки дарахтони сарсабз қобилияти фуру бурдани 70–80 дарсади газҳои азрозол ва ҷангу гардо доранд.

Мутаассифона, ҷангалҳои ҳозираи Тоҷикистон ин боқимондаи ночизи ҳамон ҷангалҳои анбӯҳе мебошанд, ки як замонҳо кӯҳхоро фаро гирифта буданд. Алҳол кам шудани ҷангалҳо натиҷаи муносибати хунукназаронаи инсон ба табиат аст. Олами ҳайвоноти ҷумҳурӣ низ ҳароб гардидааст. Ба бисёр ҳайвону парандагон – паланги кӯҳӣ, морхӯр, архар, бузи кӯҳӣ, гавазни бухорӣ, тазарв хавфи нестшавӣ таҳдид мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонун дар бораи «Муҳофизат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣи Тоҷикистон» қабул карда шудааст. Мувофиқи қонуни мазкур оид ба ҳифзи ҳок, об, сарватҳои зеризаминӣ, наботот ва ҳайвонот тадбирҳои зарурӣ андешида шудаанд.

Дар ҷумҳурӣ ҷамъиятҳои ихтиёрии шикорчиёну моҳигирон, муҳофизати табиат ва кабудизоркунӣ созмон ёфтаанд. Ба «Китоби Сурх»-и Тоҷикистон навъҳои нодири ҳайвоноту рустани дохил карда шудаанд. Баҳри муҳофизати ҳайвоноту наботот мамнуъгоҳҳои, «Бешаи палангон», «Даштиҷум», «Ромит», «Зоркӯл» ва паноҳгоҳҳо (Чилдухтарон, Сарихосор, Искандаркӯл, Зарафшон, Қаротог, Дашти майдон, Камаров, Сангвор, Кусавлисой, Арчамайдон, Сойвота) ташкил карда шудаанд. Ба ғайр аз мамнуъгоҳҳо ва паноҳгоҳҳо дар ҷумҳурӣ боғи миллии Тоҷикистон (Помир) ва Шеркент ташкил карда шудаанд. Масоҳати умумии Боғи миллии Тоҷикистон 2,6 млн.

га буда, 18% масоҳати ҷумхури ва 60% масоҳати Бадахшонро ишғол менамояд. Дар ҳудуди Бадахшон масоҳати Боғи миллии 2,2 млн. га буда, боз як қисми ноҳияи Тавилдара (306 ҳазор га) ва Ҷиргатолро низ (69,9 ҳазор га) дар бар мегирад. Дар Боғи миллии баландтарин кӯлҳои Осиёи Марказӣ – кӯли Сарез, Қарокӯл, калонтарин пириҳои минтақаи кӯҳсор – пириҳои Федченко (ба дарозии 75 км) ва баландтарин қуллаҳои системаи қаторкӯҳҳои Помиру Олой – қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), Истиклолият (7134 м), Корженевский (7015 м) ва ғайра ҷойгир шудаанд. Дар ҳудуди Боғи миллии Тоҷикистон зиёда аз 2000 навъи рустаниҳо ба қайд гирифта шудаанд, ки 120 навъи онҳо нодир буда, дар ҳолати нестшавӣ қарор доранд ва ба «Китоби сурх»-и Тоҷикистон ворид гаштаанд.

Аҳамияти байналхалқии Боғи миллии боз дар он зоҳир мегардад, ки дар ин ҷо ҳелҳои ниҳоят нодирӣ олами ҳайвонот, ба мисли архар – мешак (гӯсфанди Марко Поло), паланги кӯҳӣ, гурги сурхмӯй, гурбаи ваҳшӣ, хирси мала ва аз парандаҳо – кабки ҳилол, саҷаи тибетӣ, ғозӣ кӯҳӣ, уқоб ва ғайра дучор мегарданд. Мақсади таъсиси Боғи миллии Тоҷикистон (Помир) дар баробари ҳифз намудани навъҳои беҳтарини олами набототу ҳайвонот боз ба ин минтақа ҷалб намудани туризми дохилӣ ва байналмиллалӣ мебошад. Соли 2013 Боғи миллии Тоҷикистон ба рӯйхати мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО дохил гардид.

Дар оянда мувофиқи «Консепсияи рушди шабакаи ҳудуди ҳифзшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба як қатор паноҳгоҳҳо мақоми мамнуъгоҳ дода мешавад. Дар Тоҷикистон ҳар сол барои амалӣ гардонидани муҳофизати табиат ва ҳалли масоили экологӣ маблағи зиёд сарф карда мешавад. Ба ин мақсад агар соли 1991 28, 9 ҳазор сомонӣ сарф шуда бошад, соли 2013 ин маблағ ба 950 ҳазор расонида шуд.

Муҳофизати табиат тадриҷан ба кори ҳар як фарди солимфигр табдил меёбад. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи шаҳрвандони ҷумхури будани муҳофизати табиат ва сарватҳои он қайд гардидааст. Дар ин кори ҳайр ҷоннок кардан ва ғанӣ гардонидани анъанаҳои миллии аҳамияти бузург дорад. Асрҳо боз мардум дарахт шинонда, боғ бунёд мекард, заминҳои нав мекушод, рустаниҳо ва ҳайвоноти нодирро ҳифз менамуд.

Барои нигоҳ доштан ва муҳофизат кардани табиат ёварони некбину рӯҳбаланд – экологҳо заруранд. Мактаббачаҳо низ метавонанд дар ин кор саҳм гузоранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мафҳуми «муҳофизати табиат» чиро ифода мекунад?
2. Хусусиятҳои муҳофизати сарватҳои табиии Тоҷикистон (сарватҳои зеризаминӣ, об, ҳаво, хок, рустанӣ, ҳайвонот)-ро шарҳ диҳед.
3. Дар ҷумҳури оид ба муҳофизати табиат кадом қорхоро иҷро кардаанд ва иҷро мекунанд?
4. Муҳофизати табиат дар деҳа, шаҳрак ва шаҳри шумо чӣ гуна ба роҳ монда шудааст?
5. Дар мактаби шумо оид ба ҳифзи табиат чӣ гуна қорхоро ба сомон мерасонанд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Барои сарватҳои барқарорнашаванда ва барқароршавандаро муҳофизат намудан мутабоқан чӣ қорабиниҳо гузаронидан зарур аст?
2. Ташкил намудани мамнӯъгоҳҳо, паноҳгоҳҳо ва боғҳои ботаникӣ чӣ зарурат дорад?

§ 17. НОҲИЯҲОИ ТАБИИЮ ГЕОГРАФӢ

Дар сатҳи замин тамоми қисмҳои таркибии табиат: релеф, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, олами наботот ва ҳайвонот бо ҳам таъсири мутақобила доранд. Маҳз тавассути ҳамин робитаи мутақобила қисмҳои таркибии табиат ба ҳамдигар пайваст ва омехта шуда, ба системаи ягона муттаҳид шудаанд. Дар натиҷаи ин маҷмаъҳои (комплексҳои) мухталифи табиии гуногунмӣ пайдо гардиданд, ки бо номи комплексҳои табиию ҳудудӣ (мухтасар КТХ) маъруфанд. Қисми таркибии КТХ (релеф, иқлим, об, хок, наботот, ҳайвонот) дар доираи комплекс ҳамчун қисми том ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд. Тағйир ёфтани яке аз ин қисмҳои таркибӣ сабаби дигаргун шудани тамоми комплекси табиӣ мегардад. Масалан, шусташавӣ ва хароб гардидани қабати хок боиси кам шудани наботот ва ҳайвонот мегардад. Дар натиҷа манзараи зоҳири маҳал низ дигаргун мешавад. Тағйирёбии комплексҳои табиӣ аксар вақт дар натиҷаи ғайриабзорӣ хоҷагидорӣ инсон ба амал меояд. Истифодаи оқи-

лонаи комплекси табиӣ ҳарҷониба омӯхтани онҳоро талаб менамояд.

Омӯхтани комплекси табиӣ бе муқаррар намудани шабакаи аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи онҳо ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, олимон дар асоси ба ҳисоб гирифтани қоидаҳои муайян (воқеият, якхелагии нисбӣ, ягонагии ҳудудӣ, комплексӣ, пайдоиш ва ғайра) ва истифодаи методҳои ноҳиябандӣ (омилҳои асосӣ, таҳлили пайвасти қисмҳои таркибии табиат ё маҷмӯи аломатҳо, такроршавии комплексҳои хос ва ғайра) дар ҳудуди муайян ноҳияҳои табииро ҷудо менамоянд. Ҳар як ноҳияи табиӣ дар натиҷаи таъсири қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат ташаккул ва рушд меёбад.

Дар ташаккули ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистон, ки сатҳи ҳеле ноҳамвор дорад, қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат дар якҷоягӣ (хусусан дар ҳамворӣ ва адирҳо) амал мекунад. Дар ин ҳолат, барои муайян кардани ҳудуди ноҳияҳои табиӣ ба инобат гирифтани чунин омилҳо, монанди мавқеи географӣ, баландии маҳал, пайдоиш ва хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, ҳок, олами наботот, ҳайвонот ва ғайра зарур мебошад. Вобаста ба он дар Тоҷикистон панҷ ноҳияи табииро ҷудо кардан мумкин аст: Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир.

Тоҷикистони Шимолӣ шимолтар аз қаторкӯҳҳои Туркистон ҷой гирифтааст. Вай бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон (дар шимол, ғарб ва шарқ), Қирғизистон (дар ҷануби шарқ) ҳамҳудуд буда, дар ҷануб ба ноҳияи Зарафшон пайваст мешавад. Қисми зиёди ин ноҳияро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Дар шимоли ноҳия қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Мӯғул – шоҳи Тиёншони Ғарбӣ ҷойгир аст. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳи Қурама – Бобои об (3769 м) мебошад. Дар қисми ҷануби ғарб кӯҳҳо тадриҷан паст мешаванд. Шоҳи қаторкӯҳи Қурама – кӯҳҳои Қаромазор маркази калони қонҳои металлҳои ранга ба шумор меравад.

Қисми зиёди қаламрави Тоҷикистони Шимолиро қисми ғарбии водии Фарғона ишғол кардааст. Соҳили рости водии дарёи Сир, ки бараши 15–30 км аст, релефи мавҷмонанд дорад. То Инқилоби Октябр бинобар норасоии об ин заминҳо бекор хобида буданд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ин заминҳоро обёрӣ карда, колхозу совхозҳо бунёд намуданд. Соҳили чапи

дарёи Сир бо об таъмин аст. Солҳои пеш аз ин ҷо роҳи корвон мегузашт, ки Ҳиндустонро бо мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна, Эрон, Туркия мепайваست, он бо номи «Роҳи Абрешим» маъруф буд.

Дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ ҳамии Ёротеппа воқеъ аст. Дар ин ҷо ба кӯҳҳо бадал шудани ҳамворӣ возеҳ намоён аст. Ҳамии Ёротеппа ба доманакӯҳи қаторкӯҳи Туркистон мегузарад.

Тоҷикистони Шимолӣ аз сарватҳои зеризаминӣ ғани аст. Ҳанӯз аз замонҳои қадим дар Қаромазор маъдан истихроҷ карда, аз он нукра, тилло, мис, сурб, симоб, оҳан мегирифтанд. Хотираи бисёр конканҳоро номи конҳо абадӣ гардониданд (масалан, Кони Мансур). Саноати истихроҷи маъдан, бахусус асрҳои IX–XI дар давраи ҳукмронии давлати Сомониён ривож дошт.

Баъди Инқилоби Октябр Тоҷикистони Шимолӣ ба яке аз ноҳияҳои муҳими истихроҷи сарватҳои зеризаминӣ табдил ёфт. Дар ин ҷо ғайр аз полиметаллҳо (конҳои Консой, Олтинтопкан), оҳан (Ҷоқадамбулоқ), маъдани металлҳои нодир ва холис, инчунин нафт (Нафтобод, Айритон, Равот), гази табиӣ (Қарақчикуми Шимолӣ), ангишт (Шӯроб), намаксанг, (Қамишқӯрғон) ва масолеҳи гуногуни сохтмон низ истихроҷ карда мешаванд.

Иқлими Тоҷикистони Шимолӣ нисбат ба Тоҷикистони ҷанубӣ, Ғарбӣ ё Марказӣ хунуктар аст. Ин пеш аз ҳама ба мавзеи географии маҳал вобастагӣ дорад. Дар Тоҷикистони Шимолӣ ҳарорати моҳҳои тобистон нисбат ба ноҳияҳои ҷанубӣ пасттар (25° – 28°) ва зимистон хунуктар (-2° – 3°) аст. Боришот кам (соле аз 80–100 то 300–400 мм) буда, аз Ғарб ба Шарқ боз ҳам камтар мешавад. Дар доманакӯҳҳои Туркистон ва қисми ғарбии қаторкӯҳи Қурама микдори боришот меафзояд (400–500 мм). Қисми асосии боришот дар мавсими хунокиҳо дар шакли борон ва барф меборад. Қабати барф зуд об шуда, баландии он маъмулан аз 5–10 см зиёд намешавад. Шароити иқлими ноҳия барои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ мусоид аст.

Ҳамаи дарёҳои Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳавзаи дарёи Сир мансуб мебошанд. Дар он ҷо обанборҳои Қайроққум, Фарҳод ва Каттасой, Канали калони Фарғона, Канали шимоли Фарғо-

на сохта шудаанд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти шохобҳои чапи дарёи Сир – Хоҷабоқиргон, Исфара, Оқсу калон аст. Ғайр аз обёрӣ дарёҳоро барои истехсоли қувваи барқ (НБО-и Қайроққум) ва раванқ додани хоҷагиҳои моҳипарварӣ истифода мебаранд.

Дар заминаи чашмаҳои маъданӣ дармонгоҳҳо сохта шудаанд (Ҳавотог дар ноҳияи Истаравшан, Зумрад дар ноҳияи Исфара ва ғайра). Бо мақсади муолиҷа лойқайи кӯли Оқсуқон низ кор фармуда мешавад. Оқсуқон кӯли беҳтарини лойқайи шифоии мамлакат аст.

Хоки Тоҷикистони Шимолӣ хокистарранги равшан, қисман шӯрзада ва серсанг аст, вале қатъи назар аз ин, онҳо барои пахтакорӣ, парвариши сабзавот мусоид мебошанд. Дар кӯҳҳо ва миёнакӯҳҳо хокҳои хокистарранги тира ва марғзорию кӯҳӣ бартарӣ доранд.

Набототи Тоҷикистони Шимолӣ ба худ хос аст. Дар ҳамвориҳо набототи биёбонӣ асосан шӯрагиёх, чимак ба назар мерасанд. Соҳили дарёҳо, обанборҳо ва кӯлҳо тўғайзор аст. Дар кӯҳу доманакӯҳҳо дарахту буттаҳои гуногун, ба монанди арча, зирк, настаран, бодом ва ғайра мерӯянд.

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Шимолӣ низ мухталиф аст. Дар ҳамвориҳо чонварони хоси нимбиёбону биёбон – ҳояндаҳо, калтакалос, мор сукунат доранд. Дар кӯҳҳо чонварони ширхӯри калон – гург, шағол, рӯбоҳ ва парандаҳои соҳибчанголу (каргас, шохин, шунқор) муқаррариро метавон дучор омад.

Ноҳияи Зарафшон дар байни Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин ноҳияро маъмулан Кӯҳистон меноманд. Ҷойи аз ҳама пасти ин ноҳия 700–950 м аз сатҳи баҳр аст; баъзе қулҳо зиёда аз 5000 м баландӣ доранд. Дар кӯҳистон ба таври арзӣ қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор (нишебиҳои шимолӣ) доман паҳн кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон водии Зарафшон воқеъ гаштааст. Таҳкурсии водӣ аз чинсҳои эраи полеозой ва мезозой иборат мебошад. Қисми болои водӣ тангбар буда, ба сӯйи ғарб паҳн мешавад ва дар Панҷакент ба 12—20 км мерасад. Дар байни қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Ҳисор водии рӯди Яғноб ҷойгир шудааст.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи Зарафшон кони ангиштсанг бисёр аст (Фону Яғноб, Киштут, Моғиён ва ғайра). Яке аз ҳодисаҳои аҷиби табиӣ «Шахи сӯзон» мебошад, ки дар мавзеи Кони Малик мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо 3,5 ҳазор сол боз дар зери замин ангишт месӯзад. Дар ноҳияҳои Зарафшон конҳои волфрам (Ҷилав), сурма ва симоб (Ҷичикрӯд, Шингу Моғиён, Валангидароз), фосфоритҳо (Равот), масолеҳи сохтмон, чашмаҳои минералӣ низ мавҷуданд.

Иқлими ноҳия хушк ва камбарф аст. Тобистони водиҳо гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати моҳи июл – 18° – 25°), зимистонаш нисбатан гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати январ – 1° – 8°) мебошад. Дар баландкӯҳҳо тобистон кӯтоҳ, зимистон хунук ва тӯлонӣ аст. Аз ғарб ба шарқ боришот кам мешавад. Масалан, дар қисми ғарбии водии Зарафшон соле 310–360 мм, дар қисми шарқӣ бошад, 200–250 мм бориш мешавад. Қисми асосии боришот зимистон дар шакли барф ва баҳорон дар шакли борои саҳт меборад, ки сабаби пайдоиши сел мегардад.

Ноҳияи Зарафшон пириҳои бисёр дорад. Пириҳои ҳозира боқимондаҳои пириҳои азими қадима мебошанд, ки замоне дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр ҳобида будаанд. Пириҳои аз ҳама калон дар ҷойи ба ҳам пайваستшавии қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Туркистон воқеъ аст. Ин пириҳои Зарафшон мебошад, тӯли он 25 км, масоҳаташ 41,0 км² буда, чандин шоха дорад.

Ҳамаи дарёҳои ноҳия ба ҳавзаи Зарафшон мансуб мебошанд. Онҳо аз пириҳо об гирифта, водиашон танг ва сершах аст. Дарозии дарёи Зарафшон зиёда аз 877 км мебошад (фақат 315 км-и он аз қаламрави Тоҷикистон гузашта, боқимондааш аз ҳудуди Ўзбекистон ҷорӣ мешавад). Рӯди Зарафшон зиёда аз 100 шоҳоб дорад, ки калонтарини онҳо Фон, Киштут, Моғиён ба шумор мераванд. Аз кӯлҳои ноҳияи Зарафшон Марғзор ва Искандаркӯл маълуманд. Кӯли Марғзор яке аз мавзёҳои зебои ҷумҳурий мебошад. Ҳафт кӯли зебо қад – қади рӯди Шинг (дар шоҳаҳои ҷануби ғарби қаторкӯҳи Зарафшон) ҷой гирифтаанд. Искандаркӯл, ки дар бораи он қиссаву ривоятҳо бисёранд, дар нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор дар натиҷаи лағжиши кӯҳ пайдо шудааст. Масоҳати кӯл чандон зиёд набошад ҳам (3,5 км²), аз рӯйи ҳаҷми гардиши солонаи об 26 маротиба аз кӯли Севан афзалият дорад. Дарозии кӯл 3,3 км, чуқуриаш 72 м мебошад.

Ҳар сол ба Искандаркӯл аз ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷ ҳазорҳо нафар сайёҳон меоянд. Дарёи Искандар, ки аз ҳамин кӯл ҷорӣ мешавад, дар назди сарғаҳи худ шаршараи баланд (30 м) ҳосил мекунад. Ин дарё бо рӯди Яғноб як шуда, дарёи Фонро ба вучуд меорад. Ҳамаи дарёҳои Зарафшон бинобар сероб ва тезҷараён буданашон захираи зиёди энергетикӣ доранд.

Дар ноҳия хокҳои хокистарранг ва дорчинии кушод бартарӣ доранд. Дар олами набототи ноҳия минтақаҳои биёбон, миёнакӯҳ ва баландкӯҳро метавон ҷудо кард.

Дар баландкӯҳҳои ноҳия паланги кӯҳӣ, бузи кӯҳӣ, суғур, поёнтар аз он хирс, гург, рӯбоҳ, савсор, чайра, гуроз, қашқалдоқ сукунат доранд. Аз парандаҳо дурроҷ, жаврак, туғдор, гунчишк, фароштурук, дар баландиҳо кабк, мурғи ҳилол, ҳумо, бургут ва ғайра воমেҳӯранд.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дар байни қаторкӯҳҳои Ҳисор (аз шимол), Ҳазратишоҳ (аз шарқ), Боботоғ (аз ғарб) ва дарёҳои Панҷу Ому (аз ҷануб) воқеъ гардидааст.

Аз ҷиҳати геологӣ ҳудуди Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ пасти давраи мезозой аст, ки ҳоло тадричан баланд шуда истодааст. Релефи ин ноҳия аз қаторкӯҳҳои паст ва ҳамиҳои калон иборат мебошад ва бо ҳамин аз дигар ноҳияҳои табиӣ фарқ мекунад. Қаторкӯҳҳои асосӣ – Боботоғ, Оқтоғ, Қаротоғ аз ҷинсҳои таҳшин (оҳақ, рег, гил, конгломерат) иборат мебошанд. Дар қуллаи ин кӯҳҳо барфҳои доимӣ ва пирахҳо ҳобидаанд. Дар байни қаторкӯҳҳо водию ҳамиҳои Ҳисор, Вахш, Кофарниҳони Поён, Кӯлоб ҷойгир шудаанд, ки баландиашон аз сатҳи баҳр 300–900 метр мебошад. Ин водию ҳамиҳо мавзеи асосии парвариши рустаниҳои гармидӯсти ҷумҳурӣ ба шумор мераванд. Доманакӯҳ ва кӯҳҳо чун ҷароғоҳҳои зимистонаю баҳорӣ, инчунин, барои боғу тоқдорӣ лалмӣ истифода мегарданд.

Аз сарватҳои зерзаминӣ дар ноҳияи табиӣ Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ конҳои намаксанг (Ҳоҷамӯмин, Ҳоҷасартез, Тутбулоқ), оҳаксангу доломит (Пусхур, Ёвон), нафту газ (Қизилтумшук, Шамбарӣ, Сулдузӣ) мавҷуданд. Ғайр аз ин, дар ин ноҳия кони масолеҳи сохтмон ва чашмаҳои минералии гарм (Ҳоҷаобигарм, Шамбарӣ) низ вучуд доранд.

Тобистони ин ҷо тӯлонии гарм ва хушк буда, зимистонаш нисбатан намнок ва гарм аст. Ҳарорати миёнаи ҳавои моҳи июл дар водиҳо 28° – 30° мебошад. Дар ноҳияи Шаҳритӯс дар миёнаҳои фасли тобистон ҳарорати ҳаво ба 43° – 44° (баландтаринаш 48°) мерасад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ дар водиҳо мусбат (1° – 2°) аст, вале ҳангоми вазидани шамолҳои хунук ҳарорати ҳаво метавонад ба -25° – 30° расад. Иқлими водии Ҳисор нисбатан муътадил аст.

Вобаста ба миқдори боришот Тоҷикистони Ҷануби Ғарбиро ба қисмҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷудо кардан мумкин аст. Дар қисми шимолӣ ноҳия (мавзеи Ҳисор) соле то 600–700 мм (бештаринаш 1600 мм), дар қисми ҷануб тақрибан 500 мм боришот мешавад. Миқдори боришот дар доманакӯҳҳо барои раванқи боғу тоқдорӣ лалмӣ кофист. Водиҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои иқлим барои парвариши рустанҳои техникӣ (пахтаи маҳиннах, анҷибар), субтропикӣ (анор, анҷир, хурмо) ва ситрусӣ (лиму) мусоид аст.

Дарёҳои ин ноҳия нисбатан наздик ҷой гирифта, ба ҳавзаҳои дарёи Ому мансуб мебошанд. Рӯди калони ноҳияи мазкур Ому ва шохобҳои он – Панҷ, Кофарниҳон, Вахш, Қизилсу аст. Ин дарёҳо аз пираху барф ва барфу пирахҳо ғизо мегиранд. Ому рӯди аз ҳама сероби Тоҷикистон мебошад. Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ барои хоҷагии халқӣ ҷумҳурии аҳамияти калон доранд. Ҳанӯз дар солҳои панҷсолаи якум номи «Вахш-строй» дар мамлакат шуҳрат ёфта буд. Дар сохтмони канали магистралӣ ва системаҳои обёрӣ намоёндагони бисёр миллатҳои Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок кардаанд. Дар тӯли се сол канали бузурге сохта шуд, ки дар як сония 100 м^3 об мегузаронад. Бунёди канал имкон дод, ки водии Вахш обёрӣ карда, истеҳсоли пахта дар ҷумҳурии якбора афзояд. Системаи обёрии Ёвону Обиқиик барои шодоб кардани 40 ҳазор га заминҳои биёбон, ташкил кардани хоҷагиҳои нави пахтакор ва комплекси чорводорӣ мусоидат кард.

Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дорои захираи бузурги энергия мебошанд. Дар рӯди Вахш қувватҳои неруғоҳҳои барқии оби Норак, Сарбанд, Шаршара, Марказӣ, Бойғозӣ сохта шудаанд. Алҳол дар ин дарё калонтарин неруғоҳи барқии обӣ – Роғун сохта шуда истодааст, ки иқтидораш 3,6 млн квт

мебошад, баландии сарбанди он 335 м аст. Дар обанбори он 13,3 млрд м³ об ғун хоҳад шуд (ин аз обанбори Норақ 4 млрд м³ зиёд аст).

Хоки ноҳияи табиӣи Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дар водихо хокистарранги кушод ва дар кӯҳҳо дорчинии кушод мебошад.

Дар дарёбодҳо набототи ботлоқӣ мерӯянд; тӯғайзорҳои ноҳия барои пешгирии эрозия аҳамияти калон доранд. Набототи доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳо гиёҳҳои бебақои биёбонианд, дар миёнакӯҳҳо дарахтон ва буттаҳои гуногун – чормағз, бодом, pista, зирк мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ноҳияи мазкур мухталиф мебошад. Дар тӯғайзори дарёбодҳо гурӯз, заргӯш, чирон сукунат доранд. Аз дарандаҳо гург, сағобӣ, кафтор, шағол, гурбаи найзор дучор меоянд; дар биёбонҳо мор (кубро, гурза) ва дигар хазандагон маскан гирифтаанд. Яке аз ҷонварони маъмули ин ноҳияи табиӣ сузмор аст. Дарозии он ба 1,5 мерасад. Дар кӯҳҳои ноҳия морхӯр дучор меояд. Аз парандаҳо тазарв, мурғи ҳилол, кабк, шохин ва бургутро метавон вохӯрд.

Бисёр навъҳои растанӣ ва ҳайвонот дар мамнуъгоҳҳо ҳифз карда мешаванд. Мамнуъгоҳи «Бешаи палангон», ки 47 ҳазор га масоҳат дорад, соли 1938 ташкил карда шудааст. Дар ин мамнуъгоҳ ҷангалҳои ҳақиқии субтропикӣ боқӣ мондаанд, ки ҳоло дар ҷаҳон кам ба назар мерасанд. Дар мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» холгул, тазарв, мурғи сакко, чайра ва дигар ҷонварони нодир ҳифз карда мешаванд. Фақат ширхӯрҳо дар ин ҷо зиёда аз 33 навъ мебошанд. Мутаассифона, он ҷонваре, ки мамнуъгоҳ номи вайро дорад, нест шудааст. Дар мамнуъгоҳ пайи охирини палангро соли 1953 дидаанд. Соли 1959 дар нишебиҳои қаторкӯҳи Ҳисор дар болооби дарёи Кофарниҳон мамнуъгоҳи «Ромит» ташкил карда шуд. Масоҳати он зиёда аз 16 ҳазор га мебошад. Аз ҳайвоноте, ки дар ин ҷо ҳифз карда мешавад, баҳусус оҳуи холгул маъмул аст.

Соли 1983 дар ноҳияи Муъминободи вилояти Хатлон мамнуъгоҳи «Даштиҷум» (масоҳаташ 53,4 ҳазор км²) ташкил карда шуд, ки баҳри муҳофизати ҳайвонот ва набототи қисми кӯҳсори вилояти Хатлон аҳамияти калон дорад.

Тоҷикистони Марказӣ дар шимол бо қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Олой, дар шарқ бо қаторкӯҳҳои Паси Олой ва Академияи

илмҳо, дар ҷануб бо қаторкӯҳи Дарвоз ҳамсарҳад аст; ҳудуди он дар ғарб аз канори ғарбии қаторкӯҳи Дарвоз ва шоҳаи қаторкӯҳҳои Вахшу Қаротегин мегузарад. Релефи Тоҷикистони Марказӣ мураккаб аст, он аз водии чуқури дарёҳо, ки бо кӯҳҳо ҷудо шудаанд, иборат мебошад. Ба қаторкӯҳҳои нисбатан асосии ноҳияи Вахш Ҳазратишоҳ, Дарвоз, Пётри яқум мансубанд. Водии дарёҳои Сурхоб ва Хингоб нисбат ба дигар водии фарохтар мебошанд.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар Тоҷикистони Марказӣ аҳамияти қонҳои ангишти серкалорияи Назарайлоқ ва Миёнаду қалон аст. Дар ноҳия қони сиенитҳои нефелинӣ (қони Турпӣ), молибден, асбест, сангҳои рӯйқаш, масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд. Ҳарорати оби ҷашмаҳои минералии Обигарм ва Тандикӯл ба 40°–62° мерасад.

Иқлими Тоҷикистони Марказӣ нисбатан нарм аст. Ҳисоби миёнаи ҳарорати ҳаво дар рашт +11° (ҳарорати миёнаи июл +24°) мебошад. Миқдори боришоти солона дар қисми ғарбии ноҳия (Рашт) 650–900 мм, дар шарқи он (Ҷирғатол) 270–280 мм аст. Иқлими ноҳияи мазкур барои парвариши ҷуворимаққа, картошка, зироати полизӣ ва мевачот мусоидат мекунад.

Дарёҳои Тоҷикистони Марказӣ аз пирияху барф ва барфу пириях ғизо мегиранд.

Ҳоки водии Тоҷикистони Марказӣ ҳокистарранги тира, ҳоки кӯҳҳо дорчинӣ ва марғзории баландкӯҳӣ мебошад. Дар водию доманакӯҳҳо набототи биёбонӣ мерӯянд. Дар ҷангалҳои ноҳия дарахтони чормағз, заранг, арча ба назар мерасанд (онҳо сирак мебошанд). Дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Дарвоз ҷо-ҷо дарахтони худрӯйи мева – анор, бодом, pista мавҷуданд. Дар баландии зиёда аз 3000 м марғзорҳои альпӣ ва субальпӣ доман паҳн кардаанд (ҳамчун ҷарогоҳи тобистонӣ аҳамияти қалон доранд).

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Марказӣ мухталиф аст. Аз ширхӯрҳо бузи кӯҳӣ, паланг, хирс, гург, гуроз, инчунин ҳояндаҳои гуногун (заргӯш, суғур), ҳазандаҳо (гурза, мори обӣ, қалтақалос), парандаҳо (қабк, мурғи ҳилол, қарғас) ва ғайра сукунат доранд.

Помир сарзамини кӯҳсор буда, дар қисми ҷануби шарқи Тоҷикистон ҷойгир гаштааст. Дар ин ноҳия Вилояти Мухто-

ри Кӯҳистони Бадахшон чойгир шудааст, ки тақрибан нисфи ҳудуди Тоҷикистонро ишғол мекунад. Дар Помир қаторкӯҳ ва қуллаҳои осмонбӯс, пириҳои калон, маҳалҳои аз ҳама баландкӯҳи мардумнишини мамлакат воқеъ гардидаанд. Помир ноҳияи калонтарини баландкӯҳ аст. Аз баҳру уқёнусҳо дур будан, бешубҳа, ба шароити табиӣ ва иқлими ноҳия таъсир мерасонад.

Аз рӯи шароити табиӣ Помирро ба қисми ғарбӣ ва шарқӣ чудо кардан мумкин аст. Сарҳади он шартан аз мавзеи бо ярчи Усой (дар дарёи Мурғоб) пайваست шудани қаторкӯҳи Зулумарт, Яшилкӯл ва Андароби дарёҳои Помиру Вахон мегузарад. Маркази системаи кӯҳии Помир қаторкӯҳи Академияи Илмҳо (дарозияш 108 км) ба шумор меравад. Қуллаи аз ҳама пасти ин қаторкӯҳ – Кашалак (4340 м) баробари Монблан (баландтарин қуллаи Алп) аст. Қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), ки дар ҳамин қаторкӯҳ воқеъ аст, қуллаи аз ҳама баланди Осиёи Марказӣ мебошад. Дар Помир ҳамагӣ се қуллаи баландиашон зиёда аз 7000 м вучуд доранд.

Помири Ғарбӣ релефи мураккаб дорад. Баландии тегаи кӯҳҳо аз зери водӣ бисёр вақт ба 3–4 км мерасад. Водии дарёҳои Панҷ, Язгулом, Бартанг сершах мебошад.

Помири Шарқӣ аз кӯҳҳои нибатан ҳамвор иборат аст. Водии дарёҳои ин ҷо (Мурғоб, Алиҷур ва ғайра) кушод буда, дар баландии аз 3400 то 4300 м чойгир шудаанд. Қаторкӯҳҳои Музкӯл, Вахон, Алиҷур аз ғарб ба шарқ тӯл кашидаанд. Қаторкӯҳи Сарикӯл қад-қадӣ сарҳад бо Хитой мегузарад. Баъд аз Тибет Помири Шарқӣ баландтарин кӯҳсори ҷаҳон ба шумор меравад.

Помир сарватҳои зеризаминии фаровон дорад. Конҳои лаъли Бадахшон (шпинели асил), лочвард, рубин, тиллоӣ пошхӯранда аз қадим машҳур мебошанд. Сайёҳи машҳури венетсиягӣ Марко Поло навиштааст: «Помир сангҳои пурбаҳо дорад ва онҳо дар шахҳои кӯҳ чойгиранд». Алҳол дар сарзамини Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон конҳои булӯри кӯҳӣ, молибден, тилло, нукра, асбест, намаксанг, бор ва масолеҳи сохтмон кашф шудаанд. Дар Помир зиёда аз 50 чашмаи минералии гарм мавҷуд аст, ки онҳоро қисман бо мақсади му-

олича кор мефармоянд. Аз чашмаҳои минералии ин ҷо хусусан Гармчашма шуҳрати зиёд дорад.

Иқлими Помир бинобар аз сатҳи баҳр бисёр баланд будани маҳал ва дурии баҳру уқёнусҳо хеле қаҳратун аст. Қиҳатҳои фарқкунандаи иқлим хушк ва паст будани ҳарорати ҳаво мебошад. Миқдори боришот дар Помир на фақат аз ғарб ба шарқ, балки аз шимол ба ҷануб низ кам мешавад. Агар дар шимоли ғарби Помир миқдори боришот сола ба 400 мм баробар бошад, пас дар водии Помири Шарқӣ он аз 100 мм ва дар мавзеи Қарокӯл аз 70 мм зиёд намешавад. Дар водии Помири Ғарбӣ тобистон гарм (20° – 25°) ва зимистон нисбатан хунук (-5° – 10°) аст. Дар Помири Шарқӣ тобистон салқин (10° – 13°), зимистон хунуки қаҳратун (-18° – -25°) ва тӯлонист. Дар мавзеи Булункӯл хунукӣ то ба -63° мерасад.

Вобаста ба шароити иқлим кишоварзӣ фақат дар Помири Ғарбӣ ривож ёфтааст. Помири Шарқӣ ба ҳайси чарогоҳи бузу гӯсфанд ва ғажгов (қутос) хизмат мекунад.

Дарёҳои Помир аз пирияху барф ва барфу пириях ғизо мегиранд. Қалонтарин дарёи ин ҷо – Панҷ сарҳади байни Тоҷикистон ва Афғонистон мебошад.

Шоҳобҳои ин дарё – Хингоб, Ванҷ, Язғулом, Бартанг, Ғунд дарёҳои калони Помир ба шумор мераванд. Ин дарёҳо дорои неруи бузурги барқ бошанд ҳам, чандон пурра истифода намешаванд.

Дар Помир кӯлҳо низ бисёранд. Кӯлҳои ин ноҳия асосан пайдоиши тектоникию пирияхӣ доранд. Дар Помир кӯлҳои баландтарини Осиёи Марказӣ ҷой гирифтаанд. Кӯли аз ҳама калон – Қарокӯл 238 м чуқурӣ дошта, аз қиҳати ҳаҷм ва баландӣ (3914 м) фақат аз кӯлҳои Тибети Ҷанубӣ қафо мемонаду бас. Оби кӯл шӯри талхча буда, дар он мавҷудоти зинда нест. Дар маркази Помир дар баландии 3239 м кӯли Сарез ҷой гирифтааст. Ин кӯл соли 1911 дар ҷойи деҳаҳои Сарез ва Усой пайдо шудааст (кӯҳ афтода роҳи обро банд кард). Дарозии кӯли Сарез зиёда аз 60 км, масоҳаташ 86,5 км², чуқурии бештаринаш 500 м мебошад. Ҳаҷми оби кӯл 17,3 км³ аст.

Помир якҷанд пириях дорад, ки калонтарини онҳо Гармо, Грум–Гржимайло ва Федченко (дарозияш 75 км) мебошанд.

Ин пирахҳо дорои захираи калони об буда, ба дарёҳо ғизо медиҳанд.

Бинобар гуногун будани шароити табиӣ ҳок ва набототи Помир яхела нест. Дар Помири Ғарбӣ бештар ҳоки дорчинии кӯҳӣ ва баландкӯҳӣ дучор меоянд. Наботот якчанд минтақаро ташкил медиҳад; қариб дар ҳама ҷо нимбуттаҳо мерӯянд. Водии дарёҳо тӯғайзор буда, аз дарахтори бед, сафедор, тӯс, зирк, ангат, инчунин дарахтони меваи хурӯй – себ, нок, чормағз, зардолу иборат мебошанд. Дарахтзорҳо асосан дар водии рӯдҳои Панҷ, Шохдара ва Вахон дучор меоянд. Дарахти тут низ бисёр аст. Баробари болотар баромадан дарахтзорҳо минтақаи дашт ва сипас марғзорҳои алпӣ иваз мекунанд. Дар Помири Ғарбӣ, дар Хоруғ – маркази Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон Боғи ботаникии Помир воқеъ гардидааст. Вай яке аз боғҳои баландтарини ҷаҳон (2300 м аз сатҳи баҳр) мебошад. Дар Боғи ботаникӣ доир ба шароити маҳал мутобиқ кардани рустаниҳо таҳқиқот мебаранд.

Дар Помири Шарқӣ дарахт намерӯяд. Дар ин мавзеъ бештар рустаниҳои хоси биёбонҳои баландкӯҳӣ – терескен, болиштакҳо, ғеша, баъзе рустаниҳои хӯшагӣ месабзанд. Биёбону даштҳои баландкӯҳӣ ҳамчун ҷароғоҳ аҳамияти калон доранд.

Олами ҳайвоноти Помир низ гуногун ва ғанӣ аст. Архар, ки шохҳои печутубхӯрдаи он 20–30 кг вазн дорад, яке аз ҷонварони зебои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Вай дар ҷойҳои кушод ва нисбатан ҳамвор маскан мегирад. Дар нишебии шохсорон бузи кӯҳӣ сукунат дорад. Аз ҷонварони дарранда паланги кӯҳӣ, хирси малла, гург, аз ҳояндаҳо суғур, гулмуш ба назар мерасанд. Дар водихо заргӯш, рӯбоҳ, савсор зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо мурғобии сурх, дар Яшилкӯл бошад, ғозҳои ҳиндӣ вомерхӯранд. Дар баландкӯҳҳо мурғи ҳилол, бургут, ҳумо, каргас маскан гирифтаанд. Дар кӯлу дарёҳои Помир гулмоҳӣ ва осмонмоҳӣ мавҷуданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Комплексҳои табиӣ чӣ тавр пайдо мешаванд?
2. Қисмҳои таркибии комплексҳои табииро номбар кунед?
3. Ҳудуди комплексҳои табиӣ чӣ тавр муқаррар ва ҷудо карда мешаванд?

4. Тоҷикистонро ба кадом ноҳияи табиӣ (комплексии табиӣ)-и географияи ҷудо кардан мумкин аст?
5. Минтақаҳои амудии ноҳияҳои табиӣ чумхурӣ кадомҳоянд?
6. Табиати Помири Фарбӣ аз Шарқӣ чӣ фарқ дорад?
7. Муқаррар кунед, ки кадом ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистонро ба яқдигар монанданд (чӣ гуна)?
8. Ба таври хаттӣ ё шифоҳӣ ҳар як ноҳияи табиӣ Тоҷикистонро аз рӯйи тартиби зайл мухтасар тасвир кунед: а) мавқеи география; б) релеф ва сарватҳои зеризаминӣ; в) иқлим ва гидрография; г) ҳок, наботот ва ҳайвонот (қўшед, ки ҷиҳатҳои фарқкунандаи ҳар як ноҳияро ҷудо кунед).

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ноҳияҳои табиӣ чӣ тавр ташаккул меёбанд?
2. Барои чӣ тағйир ёфтани як унсурҳои табиӣ (комплексии табиӣ) сабаби таназзул ёфтани дигар унсурҳои он мегардад?
3. Ноҳиябандӣ чӣ аҳамияти амалӣ дорад?

§ 18. ИСТИЛОҲОТИ МАТНИ ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

1. **География** – калимаи юнонӣ («гео» – замин, «графо» – менависам) буда, маънояш «тавсифи Замин» мебошад. Вай аз маҷмӯи илмҳои бо ҳам алоқамандии табиӣ – географияи табиӣ ва ҷамъиятӣ – географияи иқтисодӣ иборат аст.
2. **Географияи табиӣ** қонуниятҳои сохт ва таркиби сатҳи Замин, қабатҳои поёнии атмосфера, гидросфера, ҳок, олами наботот ва ҳайвоноти сатҳи Заминро меомӯзад.
3. **Географияи иқтисодӣ аҳоли**, захираҳои меҳнатӣ, ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ, шароит, хусусиятҳои соҳаҳои алоҳида ва инкишофи онро дар миқёси ҷаҳон ва мамлакатҳои алоҳида меомӯзад.
4. **Ҳоҷагии халқ** – маҷмӯи соҳаҳои истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолиро ташкил менамояд.
5. **Мавқеи география** – ин ҷойгиршавии ин ва ё он маҳал ва қаламрав нисбат ба ҷойгиршавии дигар маҳал ва қаламрав мебошад.

6. **Худуд** фазоест, ки қаламрави як мамлакатро аз дигар мамлакатҳо дар асоси шартнома чудо мекунад.
7. **Вақти маҳалӣ.** Ҳама нуктаҳое, ки ҳангоми даврзании Замин дар атрофи меҳвари худ дар як меридиан воқеъ гардидаанд, вақти якхелаи шабонарӯзиро ҳосил мекунанд, ки онро вақти маҳаллӣ мегӯянд. Вақти маҳаллӣ аз рӯйи тӯл дар нуктаҳои наздик хеле кам фарқ мекунад, аммо баробари дар сатҳи Замин афзудани масофаи байни нуктаҳо вақти маҳаллӣ якчанд соат фарқ мекунад. Аз ин ҷо истифодаи вақти маҳаллӣ дар зиндагӣ ва ғаёлияти хоҷагидорӣ инсон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф кардани ин душворӣ дар ҳама мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавӣ қабул карданд.
8. **Вақти минтақавӣ.** Барои муқаррар намудани он сатҳи Заминро мувофиқи меридиан ба 24 минтақаи соатӣ (тӯли ҳар як минтақа ба ҳисоби миёна 15°) чудо намуданд. Минтақаи соатиеро, ки аз байни он меридиани 0° (Гринвич) мегузарад, ба ҳайси минтақаи ибтидоӣ қабул намуданд, ки аз рӯйи он вақти дигар минтақаҳоро ҳисоб менамоянд. Дар ин сурат вақти як минтақа аз минтақаи ҳамсоя як соат фарқ мекунад.
9. **Вақти декретӣ.** Барои пурратар истифода намудани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон аз соли 1930 инҷониб вақти декретӣ (фармонӣ) қабул карда шудааст. Мувофиқи он дар қаламравии Тоҷикистон вақти минтақавӣ як соат пеш карда шудааст.
10. **Таксимоти маъмурӣ.** Таксимоти қаламрави мамлакат ба воҳидҳои хурди маъмурӣ: вилояти худмухтор, вилояти маъмурӣ, ноҳияи маъмурӣ, шӯрои маҳаллӣ, ки дар Сарқонуни ҷумҳурӣ пешбинӣ карда шудааст.
11. **Топография** аз забони юнонӣ гирифта шудааст: топос – ҷой ва графо – менависам. Як соҳаи геодезия, ки ба чен кардан, ба нақша ва ё харита гирифтани сатҳи Замин машғул мебошад.
12. **Проексия** – аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънои ба пеш партофтани дорад. Дар картография, нақшаи гео-

метрии ягон чиз дар сатҳ ва ё аксест, ки дар экран (парда) бо ёрии афзорҳои оптикӣ акс ёфтааст.

13. Таҳриф – хато ва вайроншавӣ.

14. Шабакаи картографӣ – акси географии меридиан ва параллелҳо дар сатҳи ҳамвор. Ҳангоми сохтани харитаи географӣ шабакаи географиро ҳамчун заминаи ҷойгир намудани акси картографӣ истифода мебаранд. Дар рафти истифодаи харита шабакаи картографӣ барои муайян намудани координат, самти азимут ва дараҷаи таҳрифи проексияҳои картографӣ (дар қисмҳои гуногуни харита) имконият медиҳад.

15. Бергштрих – дар харита бо хатҳои кӯтоҳ ишора намудани самти нишебии маҳал.

16. Профил – нақшае, ки буриши тарвоза (кӯндаланг)-и маҳалро нишон медиҳад. Он аз ҷое гузаронида мешавад, ки хусусияти ҳоси ҳодиса ва объектҳои муайян менамояд.

17. Вақти геологӣ маҷмӯи ҷинсҳои кӯҳиро дар назар дорад, ки дар вақти муайян ҳосил шуданд. Синну сол ва пайдарҳам дар сатҳи Замин ҳама рафтани ҷинсҳои кӯҳиро ифода менамояд.

18. Тафта (магма) – ҳамираи гудохтае, ки дар мантияи боло ҳосил мешавад ва тавассути шикаста ва танӯраи вулқонҳо ҳаракат карда, ба сатҳи замин ҷорӣ мешавад. Ҳангоми хунук шудан ба ҷинси кӯҳии магматикӣ табдил меёбад.

19. Гудоза (лава) – ҳамираи гудохтае, ки дар вақти оташфшонии вулқон ҳаракат карда, дар сатҳи замин ҷорӣ мешавад. Аз тафта бо он фарқ мекунад.

20. Литосфера калимаи юнонӣ буда, аз лито ва сфера ҳосил шудааст, ки маънои қураи ифода мекунад. Вай қабати болои қураи Замин мебошад.

21. Геосинклинал аз калимаи юнонии аз гео – замин ва синклинал манъшавӣ таркиб ёфтааст. Минтақаи ба дарозӣ кашолёфта ва босуръат фуруравандаи қишри Замин, ки дар муҳити оби баҳр қабати ғафси таҳшинҳо ва ҷинсҳои вулқонӣ ҳосил шудаанд.

22. Платформа – калимаи фаронсавӣ буда, аз плат – ҳамвор ва форме – шакл ташаккул ёфтааст. Платформа бар ҳи-

лофи геосинклинал қисми бузурги нисбатан устувори қишри замин мебошад. Дар он ҷо вулқон ва заминчунбӣ рӯй намедихад.

23. **Ландшафт** – калимаи олмонӣ буда, манзара ва намуди умумии зоҳирии маҳалро ифода менамояд. Мисол, минтақаи биёбон, дашт, беша ва ғайра.
24. **Тектоника** – калимаи юнонӣ буда, маънояш маҳорати бинокорӣ аст. Он як шохаи илми геология буда, сохти қишри замин, мароми ҳаракат, тағйирот ва дигар ҳодисаҳои онро меомӯзад.
25. **Харитаи тектоникӣ** таърихи ҳаракатҳои тектоникӣ ва сохти қишри заминро инъикос менамояд.
26. **Харитаи геологӣ** сохти геологии маҳалро меомӯзад. Дар он чинсҳои кӯҳии таҳшонӣ, магматикӣ аз нигоҳи синну сол, пайдоиш ва таркиб инъикос ёфтаанд.
27. **Чинсҳои кӯҳии интрузивӣ** — чинси кӯҳии магматикие, ки дар натиҷаи дар чуқурии қишри замин оҳиста-оҳиста хунук шудани магма ҳосил шудаанд.

БОБИ II

ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. АҲОЛӢ ВА ЗАХИРАҲОИ ҚОРӢ

Ба хотир оваред, ки «мигрантсия», «агломератсия» ва «урбанизатсияи аҳоли» чист? Мафҳуми «захираҳои меҳнатӣ» чиро ифода мекунад?

Аҳоли, шумора ва афзоиши аҳоли. Тоҷикистон ҷумҳурии сермиллат аст. Дар он зиёда аз 30 миллату халқҳои забон, маданият ва урфу одаташон гуногун умр ба сар мебаранд. Мувофиқи рӯйхатгирии аҳоли (20 январи 2000) шумораи аҳолии ҷумҳурӣ 6127,5 ҳазор нафар мебошад, ки ин нисбати соли 1989 12 дарсад зиёд аст. Соли 2013 бошад, аҳолии ҷумҳурӣ қариб ба 8,0 млн нафар расид. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҷойи 8-умро соҳиб шуда, аз Молдавия, Арманистон, ҷумҳуриҳои Наздибалтика ва Осиёи Миёна (ғайр аз Ўзбекистон) бештар аҳоли дорад.

Ҳар сол аҳолии Тоҷикистон тақрибан 100 ҳазор нафар зиёд мешавад. Афзоиши табиӣи аҳоли ба ҳар ҳазор нафар 24,4 кас мебошад. Ин дар байни дигар ҷумҳуриҳои ИДМ нишондиҳандаи баландтарин аст.

Зиёд шудани шумораи аҳоли то ҷанги шаҳрвандии соли 1992 на фақат ба афзоиши табиӣ, балки ба кӯчида омадани мардум аз дигар ноҳияҳо (вобаста ба сохта шудани корхонаҳои калони саноатӣ, аз ҷумла Заводи алюминии тоҷик, комбинати электрохимиявии Ёвон, неругоҳҳои барқии оби Норак ва Роғун) низ вобаста буд.

Сокиншавӣ ва зичии аҳоли. Бинобар кӯҳсор будани қисми зиёди Тоҷикистон ва гуногунии шароити табиӣи иқтисодӣ аҳоли набаробар ҷойгир шудааст.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ, ки ноҳияҳои нисбатан тараққикарда мебошанд, зиёда аз 85 дарсади аҳоли сокин шудааст. Дар ҷумҳурӣ зичии миёнаи аҳоли дар як км² 56,0 нафарро ташкил медиҳад. Ҷойҳои нисбатан сераҳоли водӣҳои Тоҷикистони Шимолӣ (дар 1 км² 93,2 нафар), Ноҳияҳои Тобеи Марказ (дар 1 км² 64,1 нафар) ва Вахш (дар 1

км² 115,1 нафар) мебошанд. Зичии аҳоли дар ноҳияҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Ҷунончи, зичии аҳоли дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба 1 км² 3,3 нафар рост меояд.

Аҳолии шаҳр ва деҳот. Рушди соҳаҳои асосии хоҷагии халқ, саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, инчунин пешрафти фарҳанг, маориф ва тандурустӣ дар афзош, шумора ва ҳаёати аҳолии шаҳру деҳоти ҷумҳурӣ тағйироти калон ба амал оварданд.

То Инқилоби Октябр дар Тоҷикистон саноат амалан набуд. Қариб ҳамаи аҳоли дар деҳот сукунат дошт. Соли 1879 вазни қиёсии аҳолии шаҳрҳои Тоҷикистон ҳамагӣ 7 дарсад ва соли 1913 – 9 дарсадро тақшил мекард.

Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ шумораи аҳолии шаҳр тақрибан 70 дарсад ва вазни қиёсии он аз 9 то 35 дарсад афзуд. Соли 2013 аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ 2106,5 ҳазор нафар ва аҳолии деҳот 5880,9 ҳазор нафарро ташкил меод. Вазни ҳоси аҳолии шаҳр дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Ҳисор аз ҳама зиёд (зиёда аз 35 дарсад) ва дар ноҳияҳои кӯҳсори Тоҷикистони Марказӣ ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон аз ҳама кам (тақрибан 10 дарсад) аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ 17 шаҳр ва 57 шаҳрак вуҷуд дорад. Дар ин шаҳрҳо биноҳои серошёна ба зилзила тобовар месозанд. Душанбе (764,3 ҳазор нафар) ва Хуҷанд (165 ҳазор нафар) шаҳрҳои нисбатан калони Тоҷикистон мебошанд.

Аксари аҳолии ҷумҳурӣ дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таносуби аҳолии деҳот дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи аҳолии деҳоти ИДМ 1,8 бор зиёд аст. Ҳангоми тадриҷан кам шудани миқдори умумии деҳаҳо ҳаҷми онҳо меафзояд. Агар солҳои 60-ум ба як деҳа андаряк 275 нафар одам рост омада бошад, пас ҳоло ин рақам қариб 780 нафарро ташкил медиҳад. Симои деҳот низ дигаргун шудааст. Онҳо кӯчаҳои васеъ ва иморатҳои хозиразамон доранд.

Ҳаёати миллӣ ва иҷтимоии аҳоли. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистонро мардуми таҳҷой – тоҷикон ташкил медиҳанд. Ҳиссаи онҳо дар саршумори умумии аҳоли мунтазам меафзояд ва ҳоло ба 82,5 дарсад расидааст.

Тоҷикон сокинони қадимаи Осиёи Миёна мебошанд. Онҳо дорои тамаддуни ғанӣ буда, яке аз қадимтарин халқҳои Осиё ба шумор мераванд. Тоҷикон бештар дар водии дарёҳои Хин-

гоб, Сурхоб, Яхсу, дар болооб ва миёнаоби дарёи Зарафшон, Помири Ғарбӣ, водихои Вахшу Ҳисор ва Тоҷикистони Шимолӣ маскун мебошанд.

Тоҷикон ғайр аз Тоҷикистон дар Ёзбекистон (қариб 7,0 млн нафар), Қирғизистон (зиёда 200 ҳазор нафар), Қазоқистон (қариб 80 ҳазор нафар), Русия (тақрибан 700 ҳазор нафар) зиндагӣ мекунад. Дар дигар мамлакатҳои ҷаҳон тоҷикон асосан дар Афғонистон, Эрон, Чин ва мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна зиндагӣ мекунад.

Соли 1989 Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Қонуни забон»-ро қабул кард, ки мувофиқи он забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ гирифт.

Дар ҷумҳурӣ аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷойи дуюмро Ёзбекон (15,1 дарсад) мегиранд. Онҳо дар водихои қисми ғарбӣ ва шимолӣ ҷумҳурӣ сокин мебошанд (ноҳияҳои Турсунзода, Шаҳритӯс, Ҷаббор Расулов, Спитамен). Ҷойи сеюмро русҳо мегиранд. Онҳо 0,4 дарсадро ташкил дода, дар шаҳру шаҳракҳои саноатӣ умр ба сар мебаранд. Дар шаҳрҳои Душанбе, Норақ, Конибодом ва Ҷкаловск русҳо нисбатан бештаранд.

Қирғизҳо дар Помири Шарқӣ (ноҳияи Мурғоб) ва ноҳияи Ҷирғатол, ки ҳамсарҳади Қирғизистон мебошанд, сукунат доранд. Дар Тоҷикистон татарҳо, немисҳо, қазоқҳо, яҳудиён, туркманҳо, кореягӣҳо, осетинҳо, мордвагӣҳо ва намояндагони дигар халқияту миллатҳо низ зиндагӣ мекунад.

Конститутсияи ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии шаҳрвандони Тоҷикистонро новобаста аз наҷоду миллат, чинс, мазҳаб, пайдоиши иҷтимоӣ, сарват дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ, давлатӣ, фарҳангӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ ҳифз мекунад. Ҳамаи миллату халқиятҳои сокини ҷумҳурии мо дӯстона ва баробарҳуқуқ зиндагӣ менамоянд.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳайати аҳолии ҷумҳурӣ яқбора тағйир ёфт. Алҳол аҳолии Тоҷикистон бештар аз коргарон, деҳқонон ва зиёиён иборат аст. Шумораи коргарону хизматчиён дар хоҷагии халқ, инчунин мутахассисони маълумоташон олӣ ва миёнаи махсус мунтазам меафзояд. Ин аз ҳисоби захираҳои меҳнатие, ки дар натиҷаи интенсификации меҳнат дар кишоварзӣ озод мегарданд, ба вуқӯъ меояд.

Захираҳои корӣ. Захираҳои корӣ аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд дар бар мегиранд. Синну соли қобили меҳнат аз рӯйи қонун муайян карда мешавад. Дар айни замон синну соли қобили меҳнат чунин муқаррар карда шудааст: мардони 15–63–сола ва занони 15–57–сола. Мувофиқи рӯйхатгирии аҳоли (соли 2000) шумораи захираҳои корӣ ба 3,1 млн нафар (соли 2013 – 4,8 млн нафар) ва миқдори одамони машғули кор бошад, дар хоҷагии халқи Тоҷикистон 1,7 млн нафар (соли 2013 – 2,5 ҳазор нафар) буд. Баъди истиқлолият сохтори аҳолии машғули кор вобаста ба шаклҳои моликият хеле тағйир ёфт. Масалан, агар соли 1991 аҳолии машғули кор дар соҳаи моликияти давлатӣ 60 дарсадро ва дар хусусӣ 19 дарсадро ташкил менамуд, пас ҳоло ин нишондиҳандаҳо, баръакс, дар соҳаи моликияти давлатӣ 24,3 дарсад ва дар хусусӣ 53,7 дарсадро дар бар гирифт.

Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ ихтисос ва дониши муайян доранд. Бинобар зиёд будани таваллуд вазни қиёсии аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон нисбатан кам (тақрибан 50 дарсад) аст.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ бо мақсади бо мутахассисон таъмин намудани хоҷагии халқ мактабу омӯзишгоҳҳои касбҳои техникӣ кушода мешуд. Ғайр аз ин, барои тайёр кардани мутахассисон ҳар сол ба дигар шаҳрҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ҷавонони деҳот фиристода мешуданд. Ҳоло муҳоҷирати меҳнатӣ яке аз проблемаҳои мураккаби мамлакат аст ва ҳазорон мардикорони тоҷик дар Русия ва дигар давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ кор ва фаъолият мекунанд.

Таносуби шумораи аҳоли дар водихо ва кӯҳсор гуногун аст. Солҳои пеш аз ҷанг ва баъди он аз ноҳияҳои кӯҳӣ барои қорам кардани водии Вахш ва дашти Дилварзин ҳазорҳо одамон муҳоҷир карда шуданд. Ин тадбир дар қори пешрафти хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аҳамияти калон дошт.

Дар натиҷаи зиёдшавии аҳоли ва рушди истеҳсолоти саноатӣ кишоварзӣ дар ҷойи биёбонҳои бедолударахт шаҳру шаҳракҳои нав қомат афрохтанд, роҳ ва боғҳои нав бунёд шуданд.

Оқилона истифода бурдани захираҳои корӣ барои рушди истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии

халқ аҳмияти калон дорад. Дар Тоҷикистон ҳоло ҳиссаи одамони бекор, машғули корҳои хона ва хоҷагии шахсӣ бештар аст. Сабаб пеш аз ҳама дар серфарзандист (хусусан дар деҳот). Мавҷудияти захираҳои қувваи корӣ дар деҳот, шаҳрҳои хурд ва шаҳракҳо водор месозад, ки соҳаҳои калони хоҷагии халқро рушд дода, шабакаи муассисаҳои фарҳангӣро маиширо васеъ намояд.

Ҳоло аз миқдори умумии аҳолии машғули корҳои хоҷагии халқ 81,2 дарсад дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва 18,4 дарсад дар соҳаи ғайриистеҳсолӣ (маориф, илм, фарҳанг, тандурустӣ, хоҷагии коммуналӣ ва ғайра) банд аст.

Касбҳои нисбатан маъмул пахтакорӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, кӯҳканӣ, бофандагӣ, ресандагӣ ва ғайра мебошанд.

Яке аз масъалаҳои асосии рушди иқтисодӣ ҷумҳурии оқилона ва дуруст тақсим кардани қувваи корӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ аст. Азҳуд кардани ноҳияҳои кӯҳсор ва ривоч додани иқтисодӣ онҳо низ қорест басо муҳим. Ин имкон медеҳад, ки захираҳои меҳнатӣ дар маҳалҳо оқилона истифода бурда шаванд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аҳолии Тоҷикистонро тавсиф дода, зичӣ ва шумораи онро бо аҳолии Украина, Ёзбекистон ва Литва қиёс кунед.
2. Ҳаёти миллии аҳолии Тоҷикистонро тавсиф намоед.
3. Сабаби барзиёдӣ захираҳои корӣ ва бекорӣ дар ҷумҳурии чист ва барои оқилона истифода бурдани онҳо ҷӣ қорҳо ба субут расонда мешаванд?
4. Ҳисоби миёнаи зичии аҳолии ноҳияи маъмурии ва маҳалли худро бароред.
5. Дар ноҳия, шаҳрак ва деҳаи шумо қадони миллиатҳо зиндагӣ мекунаанд?
6. Дар Тоҷикистон захираҳои меҳнатӣ ҷӣ гуна истифода мешаванд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Афзоиши босуръати аҳолии Тоҷикистон ба нафъи кишвар аст ё не?
2. Қадом роҳҳои оқилона истифодабарии аҳоли дар ҷумҳурии вучуд дорад?
3. Оё гирифтани пеши роҳи бекорӣ дар Тоҷикистон амалӣ мегардад?
4. Бартарӣ ва зарари муқочирати мардикорони тоҷикро таҳлил қарда метавонед?

§ 20. МУШКИЛОТИ ДЕМОГРАФИ

Дар ҳама давру замон нисбати афзоиши аҳоли ақидаю эродҳои мухталиф вучуд дошт. Масалан, агар дар ибтидои солшумории милодӣ шумораи аҳолии сайёраи мо 200 млн бошад, пас ин нишондиҳанда дар миёнаи асри XIX ба 1 млрд, дар солҳои 30–юми асри XX ба 2 млрд ва ҳоло бошад, қариб ба 7 млрд нафар расидааст. Ин суръати афзоиш боиси баҳсу ташвиши зиёд гардидааст. Зеро пайвасти дар давлатҳои рӯ ба тараққи сафи бекорону камбағалон (хусусан, дар як қатор давлатҳои Осиё, Амрикои Лотинӣ ва Африқо) босуръат меафзояд. Дар аксарияти ин давлатҳо сифат ва каллориянокии хӯрок ниҳоят паст аст. Аз рӯи нишондоди илми тиб бояд ҳар кас рӯзе аз 25 то 30 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол кунад, вале қисми зиёди аҳолии Перу рӯзе 12 грамм, Шри Ланка – 9 грамм ва Ҳиндустон – то 6 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол мекунанду бас. Ҳол он ки аҳолии ИМА дар як шабонарӯз ба ҳисоби миёна 70 грамм, аҳолии Фаронса, Дания, Шветсия ва Англия аз 50 то 60 грамм ин моддаи барои организм ниҳоят муҳимро истифода мебаранд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳосилнокии меҳнати одамони нимгурусна назар ба одамони шикамсер қариб ду маротиба паст мебошад.

Тоҷикистон низ ба қатори давлатҳои қафомонда дохил буда, бештар аз 60 дарсади аҳолии он дар ҳолати камбизоатӣ умр ба сар мебарад. Ин ҳолат ба солимгардии физиологӣ кӯдакону наврасон таъсири зиёди манфӣ мерасонад. Ҳол он ки сиёсати демографияи кишвар ба он нигаронида шудааст, ки таркиби аҳолии мамлакатро бештар одамони боқуввату солим ташкил намоянд.

Солҳои ҳаштодум суръати афзоиши аҳолии Тоҷикистон хеле авҷ гирифт (3–3,5 дарсад) ва ба сари 1000 кас миқдори таваллуд ба 38,8 нафар расид. Ин нишондиҳанда нисбати дигар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ баландтарин буд. Бо вучуди он ки ҳоло суръати афзоиш хеле кам шудааст (ба сари 1000 кас миқдори таваллуд 28,7 нафар), зичии аҳоли босуръат зиёд шуда истодааст. Масалан, соли 1970 зичии аҳолии ҷумҳури дар 1 км² ҳамагӣ 20,3 нафар, соли 1979 – 26,6, соли 1989 – 35,6, соли 1999 – 42,3, соли 2000 – 42,8 буд, ҳоло бошад, зиёда аз 55 нафарро

ташкил медиҳад. Агар боз инро ба назар гирем, ки зиёда аз 55 дарсади масоҳати ҷумҳурӣ барои зисту зиндагонӣ мувофиқат намекунад, пас нишондиҳандаи зичии аҳолии нисбати қаламрави он боз ду маротиба бештар аст.

Вазъи иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон тақозо дорад, ки яке аз роҳҳои пешгирии ин мушкилот ба низом овардани ҳолати демографияи мамлакат мебошад.

Банақшагирии оила ва ба низом овардани афзоиши аҳолии ин ки дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ қафмонда, балки дар давлатҳои сатҳи зиндагии мардумашон баланд низ амал мекунад (Ҷопон, Чин, Сингапур, Тайван). Бисёр шахрвандони Тоҷикистон бо психологияи давраи шӯравӣ амал карда, барои ба низом овардани оила ва тарбияи кӯдаки солим кам аҳамият медиҳанд. Дар натиҷаи риоя накардани низоми оилавӣ бисёр кӯдакон дар деҳот носолим ба воя расида, саломатии модаронро низ зери хавф мегузоранд. Бинобар ин, дар Тоҷикистон бисёр олимону ходимони ҷамъиятию давлатӣ ба он даъват менамоянд, ки барои нигоҳ доштани ҳифзи саломатии модару кӯдак ба анъанаҳои хуби замони пеш ва имрӯза риоя намоем.

Ҳоло дар ҷумҳурӣ амалӣ гардонидани масъалаи демографӣ, пеш аз ҳама ҳарчи зудтар рушд додани соҳаҳои муҳими иқтисодиёт, таъмин кардани ҷойи кор, баланд бардоштани маърифатнокии аҳолии ва пурзӯр намудани ташвиқу тарғиб барои ҳифзи саломатии модару кӯдакони солиму бардамро талаб мекунад.

§ 21. ДАВРАҲОИ РУШДИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

**Аз фанни таърих ба хотир оред, ки давлати Сомониён кай таъсис ёфт?
Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон кай ба Русия ҳамроҳ шуда буд?**

Ҳанӯз солҳои 30–юм роҳбари экспедитсияи Тоҷику Помир академик Н.П.Горбунов навишта буд, ки «Тоҷикистон кишвари қадимтарини зироаткорӣ мебошад. Дар он ҳанӯз дар сароғози таърихи тамаддуни инсоният маданияти муҳими зироаткорӣ пайдо шудааст. Тоҷикистони қадим навъҳои зироатҳои зиёдеро офарида, такмил дода, ҳатто баъзеашонро ба дараҷаи камолот расонидааст».

Мувофиқи маълумоти бостоншиносӣ қабिलाҳои дар Тоҷикистон буда ҳанӯз дар давраи асри санг (10–5 ҳазор сол то милод) ба киштукор машғул буданд. Дар «Авесто» (асри 10–6 то милод) оид ба кишоварзӣ, боғдорӣ, обёрии заминҳо, поруандозӣ, чорводорӣ ва кишти алафҳои хӯроки чорво маълумоти нодир мавҷуданд. Дар замони империяи Кӯшониён (ҳазораи якуми то милод) зироатчигӣ на фақат водихо, балки мавзеҳои кӯҳсорро фаро гирифта буд. Дар он давра хеле зиёд будани анвои зироат (гандум, чав, зағир, кунҷит, шолӣ, чуворӣ, меваҳои гуногун ва ғайра) ҷолиби диққат аст. Ба туфайли селекцияи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навҳои серхосили зироат ва зотҳои нави чорво пайдо шуда, ба кишварҳои ҳамсоя паҳн мегардид. Чунончи, чиниҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои ин ҷо омӯхтаанд. Зоти ғӯсфанди ҳисорӣ ва аспӣ зоти хатлонӣ низ маҳсули қори селекцияи халқӣ мебошад. Сохтмони аввалин иншооти обёрӣ (каналҳо, корезҳо, ҷиғирҳои обкашӣ ва ғайра) аз ҳамон давраҳои қадим сар шудааст. Аз системаҳои обёрии қадима осори дарғоти Варағсар, ки оби рӯди Зарафшонро ба се шоха тақсим мекард ва даҳҳо каналу корезҳои ёфтшуда (Ғӯлакандоз, Тӯқсанкорез, Говкуш, Ҷӯйбор, Корез, Ҳошодӣ ва ғайра) гувоҳи медиҳанд.

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ дар қаламрави ҳозираи Тоҷикистон ҳанӯз асри XI то милод баробари зироату чорво металлургия низ вучуд дошт: аҳолии таҳҷойӣ аз қонҳо маъдан истихроҷ карда, металлҳои гуногунро мегудохт. Чор ҳазор сол пеш дар Қаромазор сурб, дар Дарвоз тилло, дар Бадахшон лаъл ва лочвард истихроҷ мекарданд. Доир ба рушди саноати маъдан дар ҳудуди Тоҷикистони қадим сайёҳон ва олимони Юнон, Рим ва Чин маълумот додаанд. Маркази қалони металлургӣ Қаромазор ба шумор мерафт. Боқимондаи қонҳои қадим дар Исфара, Истаравшан, Балҷувон, Панҷакент ёфт шудаанд. Таҳқиқотчиёни рус Н.Г.Малитский, М.С. Андреев (1896) ва М.Е.Массон (1934) ошкор сохтаанд, ки замони қадим дар ғори Конигут (ноҳияи Исфара) оҳан, сурб ва қалъагӣ, дар Контоғ (водиҳои Зарафшон) навшодир, дар Оксукон (ноҳияи Ашт) намаксанг истеҳсол мекардаанд.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ истихроҷи маъдан дар Тоҷикистон асрҳои IX–XII то замони тохтутози муғулҳо ба авҷи

аъло расида буд. Аз нукрае, ки аз Қаромазор мегирифтанд, барои ҳамаи мамлакатҳои Шарқ танга сикка зада мешуд. Та-вассути корвонҳои тоҷирон тангаҳо ба тамоми дунё паҳн ме-гаштанд. Онҳоро аз Финландия, Дания, Фаронса ва як қатор мамлакатҳои дигар пайдо кардаанд.

Муаррихони асри X Истахрӣ ва Хоқонӣ навиштаанд, ки «дар Исфара кӯҳест аз санги сиёҳ ва он санг мисли чӯб месӯзад». Мувофиқи ақидаи профессор Н.Г.Малитский (1924) «Ангишти ноҳияи Исфара ҳазорҳо сол қабл аз ин аз замонҳои чуғрофи-донҳои араб, ки ханӯз дар Аврупо оид ба хосиятҳои сӯзиши ин чинси кӯҳӣ тасаввурот надоштанд, истифода мешуд». Аз иб-тидои асри VII сар карда тоҷикон нафтро низ барои муолиҷаи бемориҳои гуногун ва ба сифати «тирҳои сӯзон» кор мефарму-данд.

Бояд гуфт, ки нишонаҳои кори маъданканҳои онвақта ҳатто геологҳои ҳозираро дар ҳайрат мегузорад. Технологияи маъ-данкани ва маъдангудозӣ хеле сода буд: маъданро бо афзорҳои сода (зоғнӯл, белу каланд, фонаҳои чӯбӣ ва ғайра) бо усули «оташкан» истихроҷ мекарданд. Қатъи назар аз он нақбҳои онҳо хеле чуқур (то 250 м) буда, боқимондаи металл дар пар-товҳо хеле кам аст.

Таҳқиқоти ҳафрийӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар баробари са-ноати кӯҳӣ то замони тохтутози муғулҳо дар Тоҷикистон ху-нармандӣ, кулолӣ, заргарӣ ва санъати тасвирий низ ривоч ёфта будааст. Ҳатто баъзе аз навъҳои касбу ҳунарҳо то ба дараҷаи олии худ ривоч ёфта, маҳсулоти онҳо берун аз қаламрави Мо-вароуннаҳр низ шуҳрат дошт. Истахрӣ менависад, ки мардуми он ҷо ба моли хориҷӣ эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳамаи чизи за-руриро худашон фаровон истеҳсол мекарданд. Баръакс, қисми зиёди моли ҳунармандон, монанди газвори ведарӣ, карбоси занданичӣ, фонуси мисини бухорӣ, зарфи қалъагидор, деги мисин ва қоғази Самарқанд, қайчиву сӯзании Шош, яроқу ас-лиҳаи фарғонагӣ берун аз ҳудуди кишвар шуҳрати калон дошт.

Нишонаҳои санъати баланди меъморию бинокории онвақта-ро дар макбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро, мадрасаи Хоҷа Машҳади ноҳияи Шаҳритуз, макбараи Саидиброҳими Карми-нагӣ (Навой), нақшу нигори чӯби масҷиди Искодар (Фалғар),

сутунҳои аз болооби Зарафшон (Сангистон, Оббурдон, Куруд) ёфтшуда дидан мумкин аст.

Садаи VIII – XII давраи нашъунамои илм ва ҳунари тоҷикон буд. Мувофиқи нишондоди таърихшиносон маҳз дар ҳамин давра ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Китобҳои илмию бадеии дар он вақт бо забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) навишташуда аҳамияти ҷаҳонӣ пайдо карда, дар таърихи тамаддуни инсоният саҳми босазо гузоштаанд. Асарҳои безаволи классикони адабиёти тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Робиаи Балхӣ ва олимони барҷаста – Абӯбакри Наршахӣ, Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Абӯрайҳони Берунӣ ва дигарон намунаи нашъунамои илму фарҳанги он-вақта мебошанд.

Мутаассифона, тохтутози муғулҳо ва сипас ҷангҳои байни феодалҳои маҳаллӣ боиси таназзули тамаддуни баланди халқи тоҷик гардид. Баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна (1868) барои амният ва тараққиёти иқтисодии ин сарзамин каме шароити мусоид фароҳам омад. Вале қатъи назар аз ин, Тоҷикистон асосан чун манбаи истеҳсоли ашёи хом ва ҳӯрокворӣ тараққӣ мекард. Бештар кишоварзӣ ва майдакосибӣ ривҷ ёфта буд ва саноат амалан вучуд надошт. Ҳамагӣ 7 корхонаи саноатӣ: чор заводи пахтадозакунӣ, як заводи равғанкашӣ, корхонаи нафти «Санто» ва кони ангишти «Шӯроб» мавҷуд буд. Нақлиёт бо мазмуни пуррааш вучуд надошт. Васоити асосии нақлиёт аспу ҳар ва ароба буд. Кӯҳистони тоҷик аз олами беруна кандашуда ҳисоб меёфт. Роҳҳои он асосан аз пайраҳаҳои борики печдарпеч ва пулҳои ларзон иборат буди ҳаёти роҳгузар чун қатраи ашк дар сари мижгон буд. «Бероҳӣ, – навиштааст устод С. Айнӣ – барои халқи асосии Тоҷикистон як «балои ногаҳонӣ» ва «қазои осмонӣ» буд. Вақте ки онҳо аз деҳе ба деҳе ё аз шаҳре ба шаҳре ҳаракат кардан меҳостанд, маҷбур буданд аз болои оврингҳои сабадӣ, ки дар камари кӯҳи сарбафалаккашида баста буданд, гузаранд. Табиист, ки дар ин гуна сафарҳо ҳар сол садҳо тоҷик аз болои он ғелида, ба қаъри оби бепоёни зерикӯҳӣ афтода, беному нишон аз дунё мерафтанд».

Давраи Ҳокимияти Шӯравӣ. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар рушди иқтисодии Тоҷикистон табадуллот ва тағйироти бузурге ба амал омад.

Дар тӯли солҳои мавҷуда Тоҷикистон дар соҳаҳои иқтисодиёт ва фарҳанг ба қомебиҳои бузург ноил гашт. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар Тоҷикистон 140 маротиба, аз ҷумла саноати сабук 97, саноати ҳӯрокворӣ 77 маротиба афзуд. Аз ҷиҳати суръати афзоиши соҳаҳои ҳоҷагии халқ Тоҷикистон аз нишондиҳандаҳои умумии мамлакат пеш буд. Дар 25 соли охир ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатӣ 5,1, кишоварзӣ 2,7, боркашонии нақлиёти автомобилӣ 5,2 маротиба зиёд шуд. Саноати Тоҷикистон зиёда аз 90 соҳа ва 400 корхонаи калони саноатиро дар бар мегирифт. Бисёр соҳаҳои асосии саноат, аз ҷумла саноати вазнин (бахусус электроэнергетика, мошинсозӣ, химия, металлургияи ранга), сабук, ҳӯрокворӣ босуръат тараққӣ мекард.

Қомебиҳои ҷумхури дар соҳаи кишоварзӣ низ назаррас буданд. Дар заминаи кооператсияи байнихоҷагӣ, интегратсияи агросанотӣ ва фаровон истифода бурдани дастовардҳои илм ва техника кишоварзии Тоҷикистон серсоҳа, интенсивӣ, махсус ва мутамарказ гашт.

Дар соҳаи илм, маорифи халқ, тандурустӣ, адабиёт, фарҳанг низ қомебиҳои калон ба даст омаданд.

Дар тӯли як сол Тоҷикистон ҳамон қадар қувваи барқ истеҳсол мекард, ки то солҳои 90-ум аз қувваи барқи Русияи подшоҳӣ 7 маротиба бештар буд. Дар ҷумхури ба ҳар сари аҳолии нисбат ба Ҳиндустон ва Покистон 10 баробар зиёдтар қувваи барқи истеҳсол карда мешуд; истеҳсоли шоҳӣ ба ҳар сари аҳолии нисбат ба ИМА 2 баробар, истеҳсоли рағғани рустани нисбат ба Фаронса 3 баробар зиёд буд. Агар то Инқилоби Октябр Тоҷикистон қариб ҳамаи маҳсулоти саноатиро аз дигар ҷой гирифта, худ фақат ашёи кишоварзӣ медод, пас ба 50 мамлакат дастгоҳҳои бофандагӣ, трансформатор, афзорҳои барқӣ, яхдон, металлҳои ранга, нахи пахта, шоҳӣ, қолин ва дигар маҳсулот мебаровард.

Тоҷикистон аз ҷиҳати масоҳат дар байни дигар ҷумхуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҷойи ҳаштум ва аз ҷиҳати аҳолии ҷойи нухумро гирад ҳам, солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати истеҳсоли пахта дар ҷойи сеюм, сурма дар ҷойи дуюм, абрешими хом дар ҷойи чорум, анҷибар дар ҷойи якум, рағғани рустани дар ҷойи панҷум меистод. Дар ҷумхури 11 дарсади пахтаи со-

биқ Иттиҳоди Шӯравӣ, 3,3, дарсади шохӣ, 3,1 дарсад равғани рустани, 1,1 дарсад консерви меваю сабзавот, 1,3 дарсади газворҳои пахтагин истеҳсол карда мешуд. Минбаъд ба афзоиши электроэнергетика, химия, мошинсозӣ, металлургияи ранга, соҳаҳои комплекси агросаноатӣ диққати зиёд дода мешуд.

Дар даштҳои Данғара, Бешкент, Дилварзин, Қародум садҳо гектар заминҳои нав азхуд карда шуданд. Хусусан, ба оқилона истифода бурдани захираҳои қорӣ ва дуруст ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ диққати тавачҷуҳи хос зоҳир мегардад.

Давраи гузариш. Ҳамин тавр, то пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисодиёти он комплекси ягонаи хоҷагиро бо истеҳсолу коркарди муҳимтарин навъҳои маҳсулот дар бар мегирифт. Ақнун вазъият тамоман тағйир ёфт. Дар заминаи давлати пошхӯрдаи Иттиҳоди Шӯравӣ мамлакатҳои нави соҳибхитӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон барпо шуданд. Дар ин маврид бисёр риштаҳои иқтисодие, ки байни шаҳру корхонаҳои мамлакат солҳои тӯлонӣ вучуд доштанд, якбора қанда шуданд ва бухрони истеҳсолот ҳамаи давлатҳои собиқ шӯравиро фаро гирифт. Ин ҳолат дар даҳсолаи охир дар Тоҷикистон низ ба пастшавии суръати афзоиши иқтисодиёт, нарасидани маҳсулоти ниёзи мардум, баланд шудани нархи наво оварда расонид. Ба зами ин ҷанги шаҳрвандӣ боиси хароб гардидани садҳо корхонаҳои саноатӣ, соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёт гардида, садҳо ҳазор одамон кишварро тарк намуданд. Зарари умумии ҷанги шаҳрвандӣ ба хоҷагии халқӣ ҷумҳурӣ ба андозаи 7 млрд доллари амрикоӣ баҳо дода мешавад.

Дар давраи аз соли 1991 то 1996 ҳаҷми маҳсулоти дохилии мамлакат (ММД) то 58,1 дарсад кам гардид. Соли 2006 бошад, ҳаҷми умумии маҳсулот ҳамагӣ 65 дарсади давраи соли 1991-ро ташкил намуд. Созишномаи умумии истикрори сулҳ ва оштии миллӣ дар Тоҷикистон (27 июни соли 1997) яке аз роҳҳои муҳими минбаъд ба низоми овардани пешрафти иқтисодӣ гардид.

Махсусан, дар ин давра ба Ватан баргаштани фирориён ва барқароркунии хоҷагии халқ асоси минбаъд таъмин намудани тарақиёти иқтисодиётро ба амал овард. Аз соли 1997 афзоиши суръати миёнаи солонаи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) дар мамлакат ба 8,5 дарсад, истеҳсолоти саноатӣ – 10,1

дарсад ва маҳсулоти кишоварзӣ, 8,8 дарсадро ташкил намуд. Ислоҳоти иқтисодӣ барои беҳтар гардидани истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои кишоварзӣ кӯмаки ҷиддӣ расонид. Дар ин давра қариб 70 дарсади корхонаҳои хурду миёна хусусӣ гардонида шуда, бо фармони Президенти мамлакат 75 ҳазор гектар замин ба деҳқонон тақсим карда шуд. Аини замон зиёда 82 дарсади корхонаҳои хусусигардонида ба кор шурӯъ намуданд ва онҳо бештар аз 200 ҳазор коргаронро бо ҷойи кор таъмин карданд. Пешрафти иқтисодиёти мамлакат солҳои охир ба дараҷаи зисту зиндагонии аҳоли таъсири мусбат расонид. Сатҳи камбизоатии аҳоли аз 81 дарсад (соли 1999) то 59 дарсад (соли 2013) паст фурумад. Ислоҳоти иқтисодӣ ба масъалаи ҷалб намудани соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ диққати асосӣ медиҳад, зеро 74 дарсади аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таҷрибаи соҳибкорӣ дар бисёр хоҷагӣҳои мамлакат натиҷаи дилхоҳ дода истодааст.

Дар давраи гузариш илму маориф ва соҳаи тандурустӣ хеле коҳиш ёфтанд. Ҳукумати Тоҷикистон барои ба низом овардани соҳаҳои муҳим ва баланд бардоштани дараҷаи донишу маърифати хонандагону донишҷӯён татбириҳои муҳим меандешад.

Таҷрибаи бисёр давлатҳои нави индустриявӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки танҳо дар сурати ба роҳ мондани пешрафти иқтисодӣ имконияти ба низом овардани на ин ки соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт, балки илму маориф ва тандурустӣ низ ба амал хоҳад омад. Яке аз комёбиҳои муҳими замони истиқлолият сохтмони шохроҳи автомобилгарди Кӯлоб – Қалъаи Хунб – Хоруғ – Мурғоб – Қўлма ва нақби Истиклол (Анзоб) мебошанд. Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги табиӣ ва корӣ мебошад. Ба кор даровардани корхонаҳои нави соҳаи коркарди маъдани кӯҳӣ, анҷом додани сохтмони неругоҳҳои барқии оби Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, роҳи автомобилгарди Душанбе – Ҷиргатол – Саритӯш, бунёди нақбҳои Шаҳристон, Шаршар, Чормағзак ва ғайра имконияти ба дараҷаи баланд тараққӣ кардани иқтисодиёти Тоҷикистон пайдо гардид.

1. Хусусиятҳои рушди хоҷагии халқи Тоҷикистонро дар давраи пеш аз инқилоб шарҳ диҳед.
2. Тараққиёти иқтисодӣ ба ҷумҳуриро дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тавсиф кунед.
3. Доир ба тараққиёти хоҷагии халқи Тоҷикистон дар замони истиқлолият нақл кунед.
4. Дар асоси маълумоти мавҷуда тараққиёти иқтисодӣ ва фарҳангии ноҳия ё шаҳри худро қайд намоед (шифоҳӣ ё хаттӣ).

§ 22. ҚОНУНИЯТ ВА САМТҲОИ ҶОЙГИРКУНИИ ИСТЕҲСОЛОТ

Географияи иқтисодию иҷтимоӣ омӯзишу таҳқиқоти худро танҳо дар ҳолати якранг будани ҳодисаю воқеаҳо маҳдуд намекунад. Вай таҳқиқи объекту ҳодисаҳоро дар ҳолати рушд, алоқамандӣ ва боҳампайвастагӣ омӯхта, истифодаи онҳоро аз нигоҳи аҳамияти онҳо барои ҷамъият баҳо дода, ҳамчунин қонуниятҳои объективии ҷойгиронӣ ва ташкили ҳудуди истеҳсолоти ҷамъиятро низ муайян менамояд.

Тамоми шаклҳои гуногуни ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолкунанда дар Тоҷикистон, ки ба таври муқаррарӣ ва ё аз рӯи нақшаи пешакӣ муайянкарда ба вукӯъ пайваस्ताаст, албатта, бо вучуд доштани сабабҳои бавосита ё бевоситаи байни ҳодисаю воқеаҳо, ки аз лиҳози таърихӣ ё дар асоси амалиёти имрӯзаи хоҷагидорӣ одамон сурат гирифтааст, қонуниятҳои объективии ҷойгиршавии истеҳсолотро дар бар мегирад.

Қонуниятҳои ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ чунин шакле ба ҳисоб меравад, ки ба қонуни умумии рушди ҷамъият ва дар айни замон ба муносибатҳои бозаргонӣ дар ҳолати гузариш бевосита алоқаманд мебошад. Аз тарафи дигар, онҳо қисми ҷудонашавандаи системаи қонунҳои иқтисодии ҷамъият ва қисмати такмилёфтае ба ҳисоб меравад, ки ҳолатҳои дигаргуншавию ҳамешагии ҷойгиршавии географияи истеҳсолотро дар қаламрави мамлакат ва ноҳияҳои он тасвир мекунад. Ин ҳолат чунин талаботро ба миён мегузорад:

- якум, алоқамандии хеле зичи ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолӣ бо муҳити географӣ ва вобаста будани баъзе навъҳои истеҳсолот аз шароитҳои махсуси табиӣ ва захираҳои он;
- дуюм, тафовути зиёди ноҳияҳои географӣ аз нигоҳи зичии аҳоли ва дараҷаи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда;
- сеюм, гуногун будани алоқамандии соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ дар сатҳи умумии мамлакат ва ноҳияҳо;
- чорум, вучуд доштани тафовути гуногуни техникию иқтисодӣ дар байни соҳаҳои истеҳсолӣ.

Тарзи истеҳсолот дар ҳама форматсияҳои ҷамъиятӣ роҳҳои гуногуни ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолотро акс менамояд, вале тафовути он дар замони сармоядорӣ, хусусан ҳангоми ба вуқӯъ пайвастании инкилоби саноатӣ, хеле авҷ гирифт. То як мавриди муайян корхонаҳои саноатӣ баҳри ба даст овардани фоида ба ягон амали қонуни дуруст ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолӣ риоя накарда, ба захираҳои табиӣ ва муҳити зист хисороти хеле зиёд оварданд. Ин тadbир ҳангоми забт намудани дигар қитъаю мамолиқҳо ниҳоят авҷ гирифт. Мустамликадорон бе дарназардошти қонунҳои ҷойгиркунии истеҳсолот ба таври стихиявӣ беҳтарин навъи сарватҳои табиатро ғорат карда, қисми зиёди заминҳоро ба макони биёбон ва пайваста авҷгирии дигар навъҳои офатҳои табиӣ табдил доданд.

Айни замон дар миқёси хоҷагии ҷаҳонӣ ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолот ва истеҳсоли маҳсулоти ҷаҳонӣ ба уҳдаи давлатҳои абарқудрат рост меояд. Масалан, ҳафт давлати бузург – ИМА, Канада, Англия, Ҷопон, Фаронса, Олмон ва Италия дар қаламрави худ қариб аз 3/4 ҳиссаи тамоми истеҳсолоти ҷаҳониро муттаҳид сохтаанд. Қисми зиёди ин мамлакатҳо корхонаҳои истеҳсолии худро аз ҳисоби манбаъҳои сарватҳои арзони табиӣ давлатҳои рӯ ба рушди Осиё, Африқо ва Амрикои Лотинӣ ба роҳ мондаанд.

Дар давлати Шӯравӣ низ бо вучуди як қатор тadbирҳо оид ба дуруст ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда на ҳама вақт он қонуниятҳо дуруст риоя карда мешуданд. Масалан, калонтарин корхонаҳои соҳаи саноати бофандагии мамлакат дар қисмати ноҳияи марказии Русия ҷойгир шуда, ашёи хом бошад, ба масофаи чандин ҳазор километр аз ноҳияи Осиёи Миёна кашонида мешуд. Тоҷикистон то пошхӯрии Иттиҳоди

Шӯравӣ 41 дарсади пахтаи маҳиннахи тамоми мамлакатро истеҳсол мекард, вале дар қаламрави ҷумҳурӣ ҳамагӣ 7 дарсади он коркард мешуду халос.

Иқтисодиёти Тоҷикистон дар замони Шӯравӣ чун дигар давлатҳои собиқи он дар асоси принципҳои ҷойгиркунии социалистии истеҳсолот ривож меёфт. Ҳоло бисёр соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ дар ҳолати бухрон буда, ба технологияи нав ва кадрҳои баландхтисос ниёз доранд, зеро маҳсулоти онҳо ба рақобати бозор тоб оварда наметавонад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ чун дигар давлатҳои рӯ ба инкишоф зарур аст, ки вобаста ба шароитҳои географию таърихӣ ва муассисаҳои истеҳсолӣ модели тараққиёти иқтисодӣ ва ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолоти ба худ хосро интихоб намояд. Чунин ҷорабинӣ яке аз роҳҳои барқарор намудани истеҳсолоти саноатӣ ва дар ин асос бо ҷойи кор таъмин намудани бекорон ва бартараф намудани қафомонӣ дар ҷумҳурӣ мегардад.

§ 23. САНОАТ

Шарҳ диҳед, ки саноат ба кадом соҳаҳо ҷудо мешавад? Маҳсусгардонӣ ва кооператсиякунонии саноат чист? Ба ҷойгиркунонии корхонаҳои саноатӣ кадом омилҳо таъсир мерасонанд?

Саноати ҳозираи Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб пурра дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ба вучуд омадааст. То ин дам дар Тоҷикистон чун як гӯшаи дурдасти Русия корхонаҳои косибии хурд бартарӣ доштанд. Ҳоло саноат соҳаи асосии хоҷагии халқ буда, қисми зиёди даромади миллии мамлакатро медиҳад.

Саноати Тоҷикистон баъди соли 1990 ба бухрони шадиди иқтисодӣ дучор омад. Сабаби асосии он канда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо дигар давлатҳои собиқ Шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷумҳуриро тарк намудани бисёр коргарону мутахассисон гардид.

Соли 1997 истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар мамлакат нисбат ба соли 1990 бештар аз 33 дарсад паст фурумад. Дар ин давра истеҳсоли соҳаҳои муҳими саноатӣ, аз он ҷумла соҳаи металлургӣ қариб 40 дарсад ва саноати сабук то 32 дарсад кам

*Ҷойгиршавӣ ва ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти
саноати Тоҷикистон (ба ҳисоби дарсад)*

	Ҷумҳурии Тоҷикистон	Душанбе	Ноҳияҳои тобеи марказ	Вилояти Сӯғд	Вилояти Хатлон	ВМКБ
Ҳамаи саноат, аз он ҷумла:	100	6,0	46,1	19,7	27,6	0,6
Электроэнергетикӣ	100	1,2	0	4,2	93,6	1,0
Сӯзишворӣ	100	–	18,0	65,5	15,9	–
Металлургияи ранга	100	0	94,5	5,0	0,5	0
Саноати химия	100	2,1	2,4	21,3	74,2	0
Мошинсозӣ	100	42,0	35,7	15,4	6,9	–
Саноати масолеҳи сохтмон	100	69,0	5,2	11,2	14,5	0,1
Саноати сабук	100	4,4	5,0	39,6	51,0	0
Саноати ҳӯрокворӣ	100	10,5	16,7	38,1	32,6	2,1
Саноати ордкашӣ	100	2,3	19,1	20,3	58,3	0

гардид. Ҳаҷми истеҳсоли қувваи барқ нисбат ба соли 1990-ум 3,6 млрд квт соат паст шуд.

Бо вучуди ин, дар солҳои истиқлолият корхонаҳои саноатии Тоҷикистон новобаста ба душвориҳои молиявӣ, таъминот ба ашёи хом, маводи сӯхт ва энергетикӣ тадбирҳоро доир ба танзиму таҷдид ва дар истеҳсолот ҷорӣ намудани технология ва таҷҳизоти нави ҳозиразамон амалӣ намуданд. Таҳлили фаъолияти истеҳсолии корхонаҳои саноатии мамлакат нишон медиҳад, ки соли 2012 ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба соли 2000-ум қариб 175 дарсад зиёд гардид.

Баъди як қатор чорабиниҳо солҳои охир рушди соҳаҳои муҳими саноатӣ ба назар мерасад. Дар ҷумҳурӣ ҳоло 1520 корхона вучуд дорад, ки ҳаҷми умумии маҳсулоти онҳо ба миллиардҳо сомонӣ мерасад баробар меояд.

Соли 1995 ҳиссаи корхонаҳои бахши ғайридавлатӣ дар истеҳсоли маҳсулоти ҷумҳурӣ ҳамагӣ 3,3 дарсадро ташкил дод ва соли 2012 ба 54,3 дарсад расид.

Дар таркиби саноати Тоҷикистон вазни хоси саноати вазнин 62,2 дарсадро ташкил мекунад.

Саноати ҷумхури қариб пурра дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ кор мекунад. Ҷойгиркунонии саноат мувофиқи нақша сурат гирад ҳам, вале аз сабаби кӯҳсор будани Тоҷикистон нобаробар аст.

Дар ду шаҳри калони ҷумхури – Душанбе ва Хучанд қариб 10 дасрасди ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда мешавад.

Айни замон аз 2/3 ҳиссаи саноати Тоҷикистон дар ҳудуди ноҳияҳои тобеи марказ ҷойгир шудаанд. Саноат дар шаҳрҳои хурду миёна: Қўрғонтеппа, Истаравшан, Исфара, Қўлоб, Конибодом, Панҷакент, Турсунзода, Норак низ босуръат тараққӣ карда истодааст.

§ 24. САНОАТИ ВАЗНИН

Саноати вазнин асоси хоҷагии халқ ва пешрафти илму техника буда, савияи тараққиёти иқтисодии ҷумхуриро нишон медиҳад. Саноати вазнини Тоҷикистон солҳои охир босуръат инкишоф ёфт ва бештар аз 48 дасрасди ҳаҷми ҳамаи маҳсулоти ҷумхуриро медиҳад. Дар оянда низ тезонидани суръати афзоиши саноати Тоҷикистон масъалаи хеле муҳим мебошад.

Алҳол соҳаҳои асосии саноати вазнини ҷумхури мошинсозӣ ва коркарди металл, сӯзишворию энергетикӣ, металлургияи ранга, электроэнергетика ва химия ба шумор мераванд. Ин соҳаҳо аз 3/4 ҳиссаи ҳаҷми маҳсулоти саноати вазнинро истеҳсол мекунанд. Саноати масолеҳи сохтмон ва коркарди ҷӯб низ инкишоф ёфтааст.

Мошинсозӣ ва коркарди металл соҳаи саноати вазнин буда, аксар дар шаҳрҳои калон ҷойгир шудаанд. Ин корхонаҳо дастгоҳи бофандагӣ, яхдон, трансформатор, таҳҷизоти равшнидиҳанда, қисмҳои эҳтиётии тракторҳо, пластаҳои газ, кабел ва дигар маҳсулот мебароранд.

Заводҳои «Тоҷиктекстилмаш», ба номи Орҷоникидзе,

«Торгмаш», яхдон (Душанбе), Гидроагрегат, заводи зарфҳои сирдор (Хучанд), заводи қисмҳои эҳтиётии автомобил (Конибодом) корхонаҳои калонтарин мебошанд.

Дар корхонаи «Тоҷиктекстилмаш» истеҳсоли қисмҳои эҳтиёӣ барои неругоҳҳои барқии обии Роғун, Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, ҚС «Ҳумо», «Ўротеппаторгмаш» ва «Хучанд-

торгмаш» истехсоли гази оксиген, брикетҳо, дегҳои хӯрокпазӣ, қисмҳои эҳтиётӣ барои Заводи алюминии Тоҷикистон ва ғайра ба роҳ монда шудааст.

Солҳои оянда рушди мошинсозӣ аз ҳисоби ҷиҳозонидани корхонаҳои мавҷуда, нав кардани техника ва самаранок истифода бурдани иқтидори онҳо амалӣ мегардад. Минбаъд ривоч додани соҳаҳои саноате, ки металлро кам талаб мекунанд (асбобсозӣ, электротехника, мошинҳои обёрӣ ва роҳсозӣ), мувофиқи мақсад аст.

Саноати сӯзишворию энергетикӣ аз дахҳо корхона иборат аст, ки бо ангишт, нафт, гази табиӣ ва қувваи об кор мекунанд.

Дар ҷумҳурӣ дахҳо кони ангишт ёфт шудааст (ба хотир оваред). Аксари онҳо дар ноҳияҳои кӯҳсори дурдаст ҷойгир шудаанд ва аз ҳамин сабаб истифода бурда намешаванд. Пеш аз кони ангишти Шӯроб соле то 500 ҳазор тонна ангишти бӯр истихроҷ мекарданд. Ангишти Шӯроб чун сӯзишвории энергетикӣ дар рӯзгор корбаст мешавад. Аз кони Фону Яғноб соле 5 ҳазор тонна ангишт мегиранд. Ин кони калонтарини ангишти аълосифати Сиёи Миёна буда, захираи саноатии он ба 840 млн тонна мерасад ва дар оянда қомилан ба истифода дода хоҳад шуд. Дар солҳои наздик истифодаи васеи кони ангишти Назарайлоқ низ дар назар дошта шудааст. Захираҳои геологӣ ин кон ба 212,5 миллион тонна расида, сифати ниҳоят баланд дорад. Дар таркиби як тонна ангишт хокистар ҳамагӣ 0,6 дарсадро ташкил медиҳад. Ҳол он ки ин нишондиҳанда дар кони Экибастуз ба 30 дарсад мерасад. Мувофиқи таҳқиқоти як қатор пажӯҳишгоҳҳои Русия сифати антрацити кони Назарайлоқ ба худ ҳамто надорад ва танҳо дар Ветнам кони Ха–Тау ба он монанд аст. Дар таркиби ангишти Назарайлоқ боз дахҳо навъи элементҳои дигари нодиру камёфт муайян карда шудаанд.

Нафт дар ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Онро каму беш дар Тоҷикистони Шимолӣ (конҳои Равот, Айритон, Ниёзбек, Маданият, Маҳрам, Конибодом) ва Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ (Кичикбел, Шамбарӣ, Бештентак, Окбошадир) истихроҷ мекунанд. Нафти Тоҷикистон қатрон ва сулфури бисёр дошта, сифаташ нисбатан паст мебошад. Он барои истехсоли битум истифода шуда, ашёи бехтарин барои мумфаршкунӣ роҳ мебошад. Нафтро дар замони Шӯравӣ ба заводҳои коркарди

нафти Ўзбекистон (Андиҷон) ва Туркманистон (Чорҷўй) мефиристонданд.

Конҳои асосии газӣ ҷумҳурии Қизилтумшук, Сулдузӣ, Ҳочасартез ва ғайра мебошанд. Солҳои охир дар Тоҷикистон ҳамагӣ 18,3 млн м³ газ ва 28,8 ҳазор тонна нафт истихроҷ шуд. Ин талаботи ҷумҳуриро қонеъ карда наметавонад, бинобар ин, тавассути қубур аз дигар давлатҳо газ гирифта мешавад. Вале аз рӯйи таҳқиқоти геологҳо захираи умумигеологии нафт ба 467 млн тонна ва газ ба 1036 млрд м³ баҳо дода мешавад.

Ҳоло дар ҳудуди Тоҷикистон зиёда аз 100 мавзеи эҳтимолии нафту газдор муайян карда шудааст, ки аксари онҳо дар қисми ҷануби ғарбии ҷумҳурии ҷойгир шудаанд.

Тавре қайд шуд, Тоҷикистон захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ дорад, ки ханӯз пурра истифода бурда намешаванд. Дар баробари неругоҳҳои барқии аловӣ дар ҷумҳурии ҷандин неругоҳҳои калони барқии обӣ мавҷуданд, ки якқоя соле тақрибан 17 млрд квт-соат қувваи барқ истеҳсол мекунанд, ки зиёда аз 90 дарсадаш ба ҳиссаи неругоҳҳои барқии обӣ рост меояд. Алҳол ҷумҳурии нисбати Латвия 2,7 баробар, Қирғизистон 1,7 баробар ва Туркманистон 1,2 баробар зиёдтар қувваи барқ истеҳсол менамояд. Ба ақидаи олимони иқтисодии потенциалии дарёҳои Тоҷикистон соле ба 527 млрд квт-соат қувваи барқ баробар мебошад (киёс кунед), ки ин барои боз ҳам инкишоф додани гидроэнергетика шароити мусоид фароҳам меорад.

Дар байни давлатҳои Осиёи Миёна Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ ҷойи аввалро мегирад (ба ҳиссаи он 54 дарсад рост меояд). Захираи об ба 1 м² дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи ИДМ 13 баробар бештар аст.

Агар дар Тоҷикистон ба ҳар як км² майдони он 2100 квт/соат гидроэнергия рост ояд, пас ин нишондиҳанда дар Қирғизистон ба 720, Ўзбекистон – 197 ва Туркманистон ба 49 квт/соат баробар аст. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар дарёҳои Тоҷикистон НБО-ҳои «Дӯстии халқҳо», Сарбанд, Марказӣ, Норақ, Бойғозӣ, қаторстансияҳои Варзоб, Вахш сохта шудаанд. Неругоҳи барқии обии Норақ асоси комплекси минтақавию территориявии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КМТТҶ) мебошад. Дар ин ҷо дар заминаи қувваи арзони барқ соҳаҳои энергия-

талаби истеҳсолот (истеҳсоли нуриҳои минералӣ, алюминий, металлҳои ранга ва нодир) рушд меёбад.

Иқтидори неруғоҳи барқии оби Роғун, ки сохтмонаш давом дорад, 3,6 млн квт-соат аст. Баландии сарбанди он 335 м мебошад. Ин аз манораи машҳури Эйфели Париж баландтар мебошад. НБО -и Роғун соле 13 млрд квт-соат (НБО-и Норак 11,2 млрд квт-соат) қувваи барқ истеҳсол хоҳад кард. Масоҳати обанбори он 160 км², чуқуриаш 300 метр аст. Ин калонтарин неруғоҳи барқии оби Осиёи Марказӣ буда, барои тезонидани суръати сохтмони он дигар давлатҳо низ ёрии амалӣ хоҳанд расонид.

Дар айни замон сохтмони НБО-и Сангтӯда-1 ба итмом расида сохтмони Сангтӯда-2 босуръат идома дорад.

Қувваи барқе, ки неруғоҳҳои барқии оби ҷумҳурии истеҳсол мекунанд, дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ истифода мешавад. Арзиши 1 квт-соат қувваи барқи қаторстансияҳои Вахш аз дигар манбаи неруғоҳи барқӣ хеле арзон мебошад. Оянда дар дарёҳои Вахш ва Панҷ истгоҳҳои барқии оби нав сохта хоҳанд шуд. Сохтмони неруғоҳи барқии оби Даштиҷум бо иқтидори 4 млн квт соат имконият медиҳад, ки Ҷумҳурии Исломии Афғонистон низ дар оянда бо қувваи барқ таъмин карда шавад.

Солҳои охир ғайри неруғоҳи барқии оби Помир-1, боз якчанд неруғоҳҳои хурди барқӣ дар дарёҳои Ванҷ, Сурхоб, Кофарниҳон, Бартанг ба кор даромаданд. Хусусияти муҳими сохтмони неруғоҳҳои барқии обӣ аз он иборат аст, ки обанборҳои онҳо ба ғайр аз истеҳсоли қувваи барқ, инчунин барои идоракунии маҷрои рӯдҳо, пешгирии обхезӣ, обёрикунии заминҳои қорам ва бо об таъмин намудани шахру деҳаҳо шароити имконият фароҳам меоранд.

Металлургияи рангаи Тоҷикистон як қатор корхонаҳои калонро дар бар мегирад, ки маъдан истихроҷ намуда, консентрат истеҳсол мекунанд. Ин корхонаҳо силсилаи коркарди пурра надоранд: маҳсулоти онҳо ба дигар ноҳияҳо фиристода мешавад (дар он ҷо аз консентрат ғайр аз металлҳои асосӣ элементҳои нодир низ мегиранд). Корхонаҳои асосии истихроҷи маъдани металлҳои ранга дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Тоҷикистони Марказӣ ҷойгир мебошанд. Конҳои металлҳои рангаи Тоҷикистон дар ҷойҳои душворгузари кӯҳ воқеъ гаштаанд

ва хусусияти комплексӣ доранд. Дар водии Зарафшон яке аз корхонаҳои калони коркарди сурмаю симоб–Комбинати Анзоб вучуд дорад ва маҳсулоти он ба шакли концентрат ба заводи металлургии Ҳайдаркон (Ҷумҳурии Қирғизистон) фириасто-да мешавад. Танҳо дар шаш кони сурмаи водии Зарафшон 80 дарсади захираи сурмаи Осиёи Марказӣ маҳфуз аст.

Корхонаи муштараки истеҳсоли тиллои «Зарафшон» (Тоҷикистон–Чин) сол то сол ҳаҷми маҳсулотро зиёд намуда истода-аст. Ин корхона дар базаи конҳои Тарроқ, Ҷилав ва Ғиждар-ва истеҳсоли тиллои холисро ба роҳ мондааст. Тоҷикистон аз рӯйи захираҳои нуқра дар ҷаҳон ҷойи сеюмро мегирад. Аз рӯйи нақшаи пешбинишуда дар базаи Кони Мансур бо дар на-зардошти талаботи бозори ҷаҳонӣ ба нуқра сохтмони корхо-наи бузург дар назар дошта шудааст.

Корхонаи асосии металлургии рангаи ҷумҳурӣ Заводи алю-минии Тоҷикистон мебошад. Завод дар шаҳри Турсунзода ҷой-гир шудааст. Соли 1975 дар завод аввалин металл ғудохта шуд. Заводи алюминий яке аз корхонаҳои калонтарини ҷаҳон буда (12 корпус дорад), баъзан ба вазъи экологии ноҳияҳои атроф таъсири манфӣ мерасонад. Бештар аз 90 дарсади маҳсулоти за-вод навъи аъло аст. Завод бо қувваи барқии арзони неругоҳи барқии оби Норақ кор мекунад. Алҳол ашёи хомро барои за-вод аз дигар кишварҳо мекашонанд. Баъди азхуд шудани кони нефелину сиенити Турпӣ (ноҳияи Рашт) завод бо ашёи хоми маҳаллӣ таъмин мегардад. Дар завод мутахассисони таҳҷойӣ мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Металлургии сӣёх дар Тоҷикистон ба талабот ҷавобгӯй нест. Он аз истеҳсолоти рехтагарӣ иборат буда, дар корхо-наҳои «Тоҷиктекстилмаш», «Торгмаш», «Тоҷикгидроагрегат» (Душанбе) ва заводи қисмҳои эҳтиётии Конибодом ба роҳ мон-да шудааст.

Дар ҳудуди Тоҷикистон якчанд кони маъдани оҳан муайян карда шудааст, ки барои ташаккули сикли пурраи металлур-гӣ (таъсиси фабрикаи маъдангудозӣ, печҳои электроплавикӣ ва ғайра) имконият медиҳад. Кони маъдани оҳани Ҷоқадам-булоқ захираи зиёд (аз рӯйи категорияи саноатӣ бештар аз 60 млн тонна) ва мавқеи мувофиқи иқтисодию географӣ дошта, начандон дуртар аз шаҳри Хучанд воқеъ гардидааст. Таҳқиқот

нишон доданд, ки Ҳангоми сохтмони корхона дар базаи кони мазкур имконият ҳаст, ки усули истеҳсоли металл бе истифода аз кокс ба роҳ монда шавад.

Саноати химия Тоҷикистон соҳаи нав аст ва он аз чандин корхонаҳо иборат мебошад. Корхонаҳои аз ҳама калонтарини ин соҳа Заводи нуриҳои азотии Вахш (Сарбанд) ва Заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Ин корхонаҳо дар асоси қувваи барқ аммиак, карбамид, хлор, содаи каустикии мебароранд. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар саноат ва соҳаҳои кишоварзии на фақат Тоҷикистон, балки давлатҳои ҳамсоя низ кор мефармоянд. Дар ҷумҳурӣ барои ривочи соҳаҳои саноати гидролизӣ (дар асоси ғӯзапоя) имкониятҳои калон мавҷуданд.

Саноати коркарди ҷӯб нисбатан суст рушд ёфтааст. Вай асосан қуттиҳои ҷӯбин, мебел, плитаҳои тахтагиро истеҳсол мекунад. Корхонаҳои ин соҳа дар Душанбе ва Хучанд ҷойгир мебошанд. Саноати коркарди ҷӯб қариб тамоман дар асоси ашёи хоми аз дигар кишварҳо овардашуда кор мекунад, зеро дар Тоҷикистон майдони ҷангал хеле кам аст.

Саноати масолеҳи сохтмон барои тезонидани суръати индустрикунонии ҷумҳурӣ, бо манзил таъмин кардани аҳоли, сохтмони шаҳрҳо, роҳ ва ғайра зарур аст. Ин соҳаи саноат ашёи хоми маҳаллӣ: гач, рег, оҳак, доломит, санг, гил ва ғайраро кор мефармоянд. Захираи ин ашё дар Тоҷикистон ниҳоят зиёд аст. Корхонаҳои ин соҳаи саноат семент, шифер, сафоли бомпӯшӣ, маснуоти оҳанубетонӣ, лӯлаҳои асбосементӣ, тахтадевор ва ғайра истеҳсол мекунанд.

Корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмон бисёр буда (заводи сементи Душанбе, комбинати масолеҳи бинокории Душанбе, заводҳои оҳанубетонии Душанбею Хучанд ва ғайра), қариб дар ҳамаи ноҳияҳо ҷойгир шудаанд. Солҳои охир сохтмони заводҳои хишт аз сари нав авҷ гирифта истодааст. Заводи сементи Душанбе солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ сохта шудааст. Иқтидори он ба 1 млн тонна семент баробар аст, вале ҳоло иқтидори он хеле паст шуда, истеҳсоли солони он зиёда аз 350 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Комбинати масолеҳи бинокории Душанбе бошад, вобаста ба талабот истеҳсоли маҳсулотро зиёд намуда истодааст. Корхонаҳои нави сементбарорӣ

дар ноҳияи Ёвон ва вилояти Суғд бо иқтидори миёна ба кор даромадаанд.

Дар ҷумҳурӣ як қатор комбинатҳои калони хонасозӣ ва заводҳои конструксияи оҳанубетонӣ таъмири худро интизоранд. Дар натиҷа кори сохтмони манзил пеш хоҳад рафт. Барои аз деворҳои яклухт сохтани бинои истиқоматие, ки 60 хуҷра дорад, як моҳ зарур аст (ҳамин навъ хонаро аз хишт дар ду моҳ месозанд).

Дар Хучанд заводи шиша мавҷуд аст, ки он бонкаҳои консерв, шишаи тиреза, блокҳои шишагин истехсол мекунад. Дар шаҳри Турсунзода чанд сол боз заводи истехсоли зарфҳои чинӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маҳсулоти он хеле беҳтар гардид.

Саноат ва муҳити зист. Пайдоиши соҳаҳои саноат дар пешрафти ҷамъияти инсонӣ нақши хеле бузург бозид. Инқилоби илмӣ–техникӣ ба ҳар восита ба рушди саноати тамоми давлатҳои дунё таъсири амалӣ расонид. Ин суръати рушд дар асри XX ба авҷи баланди худ расид. Махсусан, баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ соҳаҳои боз ҳам мураккаби саноат пайдо шуданд. Ба ин пеш аз ҳама саноати давлатҳои ИМА, Ҷопон, собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва Олмон мисол шуда метавонанд. Суръати рушди баланди саноати Ҷопон боиси ба миқдори хеле зиёд ифлос намудани муҳити атроф гардид. Аз ҳама бештар таъсири манфӣ ба муҳити зист корхонаҳои саноати металлургияи сиёҳу ранга, химия, нафту химия, энергетикӣ, коғазу селюлоза мерасонанд. Партовҳои асосии ин соҳаҳои саноатро ба атмосфераи гази карбон, ангидриди сулфур, туршии нитроген ва ғайра ташкил мекунанд. Мувофиқи ҳисоби олимони аз соли 1905 то 1965 партовҳои гази сулфур то 4 баробар афзуд ва ҳоло бошад, зиёда аз 150 млн тоннаро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор 110 млн тоннаи он (бештар аз 70 дарсади ҳаҷми умумии партовҳои гази сулфур) ба давлатҳои Аврупо, ИМА ва Канада рост меояд.

Ифлосшавии ҳавои атмосфера на ин ки ба саломатии одамон, балки ба иқтисодиёт низ зарари зиёди моддӣ меоварад. Масалан, дар фазо зиёд шудани концентрати гази сулфур боиси афзудани суръати зангзании металл, вайроншавии биноҳо, ёдгориҳои меъморӣ ва паст шудани сифати маҳсулоти саноатӣ мегардад. Муайян карда шудааст, ки дар ноҳияҳои саноатӣ

занг задани пӯлод то 20 баробар ва вайроншавии алюминий то 100 маротиба нисбати ноҳияҳои кишоварзӣ тезтар ба амал меояд.

Партовҳои корхонаҳои саноатӣ ба фазо ва об боиси дар масофаи хеле зиёд ифлоскунии муҳити зист мегардад. Масалан, муқаррар карда шудааст, ки партовҳои корхонаҳои Олмон ва Британия ба масофаи зиёда аз 1000 км то давлатҳои нимҷазираи Скандинавия ва аз ҳудуди ИМА бошад, то Канада мерасад. Ин ҳолат ҳангоми боришот яке аз сабабҳои ба амал омадани боронҳои кислотагӣ низ мегардад, ки он ба олами наботот ва зироатҳои кишоварзӣ зарари калони моддӣ меоварад. Корхонаҳои саноатӣ яке аз манбаҳои асосии ифлоскунии оби ҷӯю дарё ва баҳру уқёнусҳо низ мебошанд. Дар Аврупои Ғарбӣ дарёи Рейн маънои шаффофро дорад. Ҳоло аксар оби ин дарё ранги сиёҳтобро гирифтааст.

Чанде пеш матбуоти хориҷӣ дар бораи маҳв гардидани набототу ҳайвонот дар яке аз бехтарин ва зеботарин кӯлҳои Амрикои Шимолӣ – кӯли Эри хабар дода буданд. Маълум шуд, ки корхонаҳои саноатӣю коммуналӣ ба ин кӯл соли зиёда аз 50 млрд литр партовҳои химиявӣ мерехтаанд. Аз партовҳои нафт ва саноати қоркарди нафт бошад, бештар баҳрҳои Миёназамин, Балтика ва Баҳри Шимолӣ зарар мебинанд. Дар натиҷаи ин гуна партовҳо дар зарфи 30 соли охир захираҳои моҳии баҳри Миёназамин то 80 дарсад кам шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки 1 тонна нафт то 12 км³ оби баҳру уқёнусро ифлос мекунад.

То давраи пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ тамоми корхонаҳо дар Тоҷикистон қор мекарданд ва дараҷаи партовҳои саноатӣ ба фазо ва ҷӯю дарёҳо хеле баланд буд. Шаҳри Душанбе бошад, дар солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати ифлосии фазои атмосфера дар қатори шаҳри Нью-Йорк меистод. Айни замон қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ бо иқтидори ками худ қор мекунанд ва дараҷаи ифлоссозии обу ҳаво нисбатан паст шудааст. Бо вучуди ин, корхонаҳои саноати металлургияи ранга (Заводи алюминии шаҳри Турсунзода, комбинати кӯҳии Анзоб, корхонаҳои истихроҷи маъдани кӯҳӣ), неругоҳи аловии Душанбе, химия (Заводи электрохимиявии Ёвон, Заводи нуриҳои азотии Вахш), инчунин корхонаҳои саноати масолеҳи

бинокорӣ, хочагиҳои коммуналӣ ҳоло ҳам ба миқдори зиёд ҳавои атмосфера ва обҳои нӯшокиро бо партовҳои саноат ифлос меkunанд. Қисми зиёди ин корхонаҳо бо таҷҳизоти кухна кор карда, дар атрофи худ минтақаҳои санитарии муҳофизавӣ надоранд.

Солҳои охир зиёд шудани миқдори нақлиёти автомобилӣ боиси ташвиши ҳақиқии аҳоли гардидааст. Танҳо дар Душанбе бештар аз 83% ифлоскунии фазои атмосфера ба ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ рост меояд.

Яке аз роҳҳои муҳими беҳтаркунии фазои атмосфера ва тозагии оби кӯлу дарёҳои кишвар – ба таври кулӣ нав кардани технологияи корхонаҳои мавҷуда ва дар ҳама шаҳрҳо таъмиру аз нав сохтани иншооти обтозакуни мебошад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сабабҳои солҳои пеш нисбатан суст тараққӣ кардани саноати вазнинро дар Тоҷикистон шарҳ диҳед.
2. Кадом соҳаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ босуръат тараққӣ меkunанд ва чаро?
3. Хусусияти соҳаи электроэнергетикаи ҷумҳуриро фаҳмонед ва оид ба суръат ва дараҷаи тараққиёти соҳаҳои он маълумот диҳед.
4. Сохтори мошинсозии ҷумҳуриро шарҳ диҳед. Саноати химия ва металлургияи рангаро тавсиф кунед.
5. Фаҳмонед, ки кадом корхонаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ аҳамияти маҳаллӣ ва байналмилалӣ доранд?
6. Дар ноҳия (шаҳр)-и шумо кадом корхонаҳои саноати вазнин мавҷуданд?
7. Кадом корхонаҳо ба муҳити зист бештар таъсири манфӣ мерасонанд?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Оё сохтмони корхонаҳои саноати вазнин дар Тоҷикистон зарур аст?
2. Ба фикри шумо сохтмони кадом навъи неругоҳҳои барқӣ дар Тоҷикистон самараноканд?
3. Сохтани заводи муталлургии истехсоли сурмаю симоб дар Тоҷикистон манфиатнок аст ё не?
4. Роҳҳои аз нав ба роҳ мондани зиёд намудани истехсоли маҳсулоти сохтмон вучуд дорад?
5. Оё, роҳҳои пешгирии ифлоскунии муҳити зист дар ҷумҳурӣ вучуд доранд?

§ 25. КОМПЛЕКСИ КИШОВАРЗИЮ САНОАТ

Соҳаҳои асосии комплекси кишоварзию саноатро номбар кунед.

Вазифаи асосии комплекси кишоварзию саноат аз чӣ иборат аст ва шартҳои мавҷудияти он кадомҳоянд? Рустанипарварӣ ва чорводорӣ ба кадом соҳаҳо чудо мешаванд? Шумо оид ба маҳсусгардонии минтақавии кишоварзӣ чиро медонед? Кишоварзӣ аз саноат чӣ фарқ дорад?

Комплекси кишоварзию саноат (ККС) қисми муҳими комплекси хоҷагии халқи Тоҷикистон буда, дар соҳаҳои он аз 3/4 ҳиссаи даромади ҷумҳурӣ истеҳсол карда мешавад. Ба ин соҳаҳои муҳим қариб 15 дарсади фондҳои асосӣ, 22,7 дарсади фондҳои асосии истеҳсоли ва 60 дарсади аҳолии бевосита дар иқтисодиёти ҷумҳурӣ машғулбуда рост меояд.

Дар ҳаёати комплекси кишоварзию саноат (ККС) соҳаи истеҳсолоти моддиро чудо мекунанд:

1) Соҳаҳо, ки барои кишоварзӣ заминҳоро тайёр мекунанд (сохтмони деҳот, мошинсозии кишоварзӣ, истеҳсоли нуриҳои маъданӣ, моддаҳои заҳрдор, мелиоратсия, таъминоти моддию техники ва ғайра);

2) Соҳаҳои ниғаҳдорӣ, кашондан ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ (саноати сабук, ҳӯрокворӣ ва ҳӯроки омехтаи чорво). Ин соҳаҳои ККС вобаста ба таркиб ва дараҷаи рушд хеле гуногун мебошанд.

Дар Тоҷикистон соҳаи якуми ККС нисбатан суст тараққӣ кардааст. Талабот ба маҳсулоти ин соҳа асосан дар натиҷаи овардани маҳсулот аз дигар кишварҳо қонеъ гардонда мешавад. Корхонаҳои нисбатан калони ин соҳа инҳоянд: заводҳои нуриҳои азотии Вахш, «Душанбеселмаш», «Тоҷиксемемент», заводи таҷрибавии Спитамен ва якчанд корхонаҳои нави шахсӣ. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар дохили ҷумҳурӣ истифода бурда мешавад.

Кишоварзӣ пеш аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ соҳаи асосӣ бошад ҳам, хусусияти истеъмоли дошт. Фақат дар Тоҷикистони Шимолӣ баъзе навъҳои маҳсулот (пахта, мева) фурӯхта мешуд.

Дар тӯли солҳои минбаъда дар Тоҷикистон истеҳсолоти бузурги механиконидаи серсоҳаи кишоварзӣ ба роҳ монда шуд. Ҷиҳати хоси рушди кишоварзии ҷумҳурӣ суръатафзоӣ, мута-

марказонӣ ва махсусгардонӣ дар асоси кооператсияи байни-хоҷагӣ ва интегратсияи агросаноатӣ мебошад.

Дар соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ ҳаҷми маблағгузорӣ меафзояд, ки он боиси мустаҳкам шудани заминаи моддию техникаи кишоварзӣ мегардад. Солҳои охир ба инкишофи комплекси кишоварзӣ саноати мамлакат диққати асосӣ дода мешавад.

Шароити табию географияи Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гармидӯст ва соле рӯёнидани 2–3 ҳосил мусоид аст, вале масоҳати заминҳои кишоварзии Тоҷикистон 4,2 млн га аст ва 20 дарсади он кишт карда мешавад (дар ИДМ – 40,7 дарсад). Дар аксари ноҳияҳои Тоҷикистон боришот кам аст, бинобар ин, кишти зироат асосан обёрии сунъиро талаб мекунад.

Солҳои минбаъда дар сохтори киштзорҳои ҷумҳурӣ тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омад. Агар то давраи Ҳокимияти Шӯравӣ 88,6 дарсади киштро ғалла ва 7,5 дарсадро зироатҳои техникаӣ (пахта – 5,4 дарсад) ташкил диҳад, пас ҳоло ин рақамҳо мувофиқан 50,1 дарсад ва 27,7 (пахта 23,9 дарсад) мебошанд. Дар ин муддат ҳиссаи кишти картошка, сабзавоту зироати полизӣ ва рустаниҳои рағандор кам шуд, вале ҳӯроки чорво аз 2,7 то 10,1 дарсад афзуд (ҷад. 4). Пешбинӣ шудааст, ки дар оянда чунин соҳаҳои кишоварзӣ, аз қабилӣ боғдорӣ, тоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва ситруспарварӣ ривож дода шаванд.

Дар тараққии кишоварзӣ ирригатсия ва мелиоратсияи замин низ аҳамияти калон дорад. Мафҳуми ирригатсия ҳамаи чизҳои мансуб ба обёриро дар бар мегирад (сохтмони каналҳо, обанборҳо, гидроузелҳо, истгоҳҳои насосӣ, захбурҳо, корезҳо).

Мелиоратсия ғайр аз ирригатсия, инчунин аз тахту ҳамвор кардани замин, шӯршӯӣ, захгурезонӣ ва дигар амалиётҳо иборат аст.

Зироатҳои обёришаванда дар Тоҷикистон таърихи чандинасра доранд. Дар натиҷаи ҳафрии археологӣ каналҳои қадим – Ғӯлакандоз (ноҳияи Расулов), Булунғур ва Тӯксанкорез (ноҳияи Панҷакент), Ҷузӣ, Говкуш ва Шохмансур (водиҳои Ҳисор), Ҷӯйбор, Шаҳритӯз, Ҳошодӣ (водиҳои Вахш) муайян карда шуданд, ки аз дараҷаи баланди обёрии сунъӣ шаҳодат медиҳанд.

Солҳои минбаъда дар ҷумҳурӣ зиёда аз даҳ ҳазор иншооти гуногуни гидротехникӣ, бештар аз 30 ҳазор км канали магис-

тралӣ ва 7 ҳазор км захбур сохта шуд. Захбурҳои болопӯшида низ зиёд гаштанд. Дар ҷумҳурӣ даҳҳо стансияи обкашӣ кор мекунанд. Сохтмони обанборҳои Муъминобод, Селбур, Катасой, Қайроққум, Норак вазъи обёрии киштзорхоро хеле беҳ гардонд. Алҳол дар Тоҷикистон масоҳати заминҳои обӣ 738 ҳазор гектарро ташкил медиҳад. Дар ҷумҳурӣ барои зиёд кардани заминҳои обӣ имконият ҳаст. Масоҳати заминҳои барои кишт мувофиқ 901,1 ҳаз. гектарро ташкил медиҳад (якҷоя бо адирҳо тақрибан 1 млн га). Ба кор андохтани заминҳои нав, бахусус дар водии Бешкент, авҷ гирифтанд. Азхудкунии даштҳои Данғара, Ашт ва Қародум идома дорад.

Рушди минбаъдаи мутамарказонӣ ва маҳсусгардони истеҳсолоти кишоварзӣ, инчунин зиёд намудани иқтидори он на фақат барои афзоиши маҳсулот ва беҳтар шудани сифати он заминаи мусоид фароҳам меорад, балки боиси тағйироти иҷтимоии ҷиддии деҳот низ мегардад. Баробари тараққиёти соҳаҳои ККС дар деҳот роҳҳои нав, муассисаҳои маданӣ, корхонаҳои хизмати маишӣ ва ғайра сохта хоҳанд шуд.

Соҳаҳои асосии кишоварзии ҷумҳурӣ пахтакорӣ, боғутокдорӣ, сабзавоткорӣ, ситруспарварӣ ва парвариши рустаниҳои субтропикӣ мебошанд.

Рушди кишоварзӣ ба масоҳати киштзорҳо вобаста аст. Имконияти зиёд кардани заминҳои кишт дар ҷумҳурӣ маҳдуд аст (ба хотир оред, ки чаро). Беш аз 82 дарсади киштзорҳо обӣ ва боқимонда ҳама лалмианд. Дар заминҳои обӣ пахта, юнучка, сабзавот, зироати полизӣ, рустаниҳои ситрусӣ, инчунин дарахтони мева мепарваранд. Дар заминҳои лалмӣ асосан рустаниҳои ғалладона (гандум, чавдор) ва равшандор (кунҷит, зағир) мекоранд. Солҳои охир боғутокдории лалмӣ низ ривҷ ёфтааст. Боғутокдории лалмӣ дар ҷумҳурӣ ояндаи ғоидабахш дорад. Зироати техникӣ дар кишоварзии ҷумҳурӣ ҷойи асосиро ишғол мекунад. Аз зироати техникӣ пахта, тамоку ва рустаниҳои равшани эфирдорро мепарваранд. Дар солҳои охир кишти зироати техникӣ аз 7,5 то 27,7 дарсад афзуд. Мавзеи кишти ин зироатҳо низ тағйир ёфт (ҷадвали 4).

Пахта зироати қадимаи мардуми тоҷик аст. Дар соҳаи пахтакорӣ тоҷикон таҷрибаи ғанӣ ва фаровон доранд. Алҳол пахта

зироати асосӣ ба шумор рафта, 23,9 дарсади заминҳои обёришавандаи ҷумҳуриро ишғол мекунад.

Ҷадвали 4.

Таркиби киштзорҳои Тоҷикистон

Зироат	Солҳо					Ба ҳисоби дарсад				
	1913	1940	1997	2006	2012	1913	1940	1997	2006	2012
Ҳамаи киштзорҳо, ҳаз. га	494,3	807,1	812,3	901,1	850,4	100	100	100	100	100
Ғалла ва зироати лубиӣ	437,8	567,4	417,9	395,6	427,2	88,6	70,3	37,2	43,9	50,2
Зироати техникӣ	37,2	160,6	236	325,4	236	7,5	20,0	49,5	36,1	27,7
аз он: Пахта	26,7	106,1	218,6	288,7	204	5,4	13,1	38,4	32,0	23,9
Растаниҳои равғандор	10,4	51,1	37,2	34,6	30,1	2,1	6,3	2,1	2,5	3,5
Картош-ка ва сабзавоту растаниҳои полизӣ	5,9	23,8	52,8	70,2	102,4	1,2	2,9	5,3	6,7	12,0
Растаниҳои хӯроки чорво	13,4	55,3	107,6	109,9	86,7	2,7	6,8	10,8	12,3	10,1

Дар баъзе хоҷагиҳои пешқадами Тоҷикистон аз 1 гектар то 30–35 сентнерӣ пахта мегиранд.

Соли 2012 масоҳати киштзори пахтаи ҷумҳурӣ ба 288,6 ҳаз. гектар ва ҳосили умумӣ ба 415,7 ҳазор тонна расид; ҳосилнокии пахта бошад, то 20,6 с/га афзуд. Сабаби асосии рушди пахтакорӣ зиёд будани талабот ба он аст. Аз нахи пахта газвори пахтагин мебофанд, аз пунбадона равған, глитсерин ва маҳсулоти дигар истехсол мекунанд: реша ва пояи он ашёи пурбаҳои саноати гидролизӣ, сохтмон ва коғаз мебошад.

Пахтакорӣ дар Тоҷикистон яке аз соҳаҳои сердаромади кишоварзӣ ба шумор меравад. Аз як тонна пахта зиёда аз 3 ҳазор метр матоъ, 100 кг равған, 200–300 кг кунҷора ва ғайра меги-

ранд. Умуман, аз пахта қариб 80 навъи маҳсулот тайёр меку-
нанд.

Пахтакорӣ на фақат дар натиҷаи зиёд кардани масоҳати
киштзор ва истифодаи агротехникаи нав, балки бинобар қорӣ
намудани навъҳои серҳосили пахта низ ривоч меёбад. Рӯён-
дани навъҳои пахтаи зудрас ва ба касалии вилт тобовар им-
кон дод, ки ҳосилнокӣ зиёд карда шавад. Навъҳои мазкур дар
ноҳияҳои, ки давраи нашви зироатҳо кӯтоҳанд, ҳосили дилҳо
медиханд. Ҳоло дар хоҷагиҳои давлатию деҳқонӣ, ки асосан
дар водиҳои ҷумҳурӣ қойгир шудаанд, пахта кошта мешаванд.
Дар ин хоҷагиҳо дар баробари пахтаи миёнаҳои пахтаи маҳин-
наҳ низ мекоранд. Пахтаи маҳиннаҳ қимати баланд дошта,
асосан дар водии Вахш, ки иқлими гарм ва хушк дорад, кош-
та мешавад. Аз ҷиҳати истеҳсоли пахтаи маҳиннаҳ ҷумҳурӣ
дар ИДМ қойи намоёнро мегирад. Дар оянда низ пахта ҷун
зироати асосии ҳамаи водиҳои ҷумҳурӣ (ғайр аз водии Зараф-
шон, Рашт ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон) парва-
риш карда мешаванд. Дар қисми ҷанубии Тоҷикистон барои
пахтакорӣ заминҳои нав кушода хоханд шуд. Солҳои охир бо
мақсади бештар истеҳсол кардани меваю сабзавот баъзе хоҷа-
гиҳои ноҳияи Ваҳдат аз пахтакорӣ ба кишти сабзавот ва боғу
тоқдорӣ гузаштанд.

Анчибарпарварӣ низ дар Тоҷикистон рушд ёфтааст. Анчибар
(геран) рустании рағғани эфирдор аст. Аз ҷиҳати парвариши
анчибар Тоҷикистон дар миқёси ИДМ қойи асосиро мегирад.
Анчибарро ба Тоҷикистон бори нахуст соли 1931 аз Гурҷистон
оварданд. Ҳоло анчибар дар заминҳои оби ноҳияҳои Қумсан-
гир ва Турсунзода парвариш карда мешавад. Дар ин ноҳияҳо
солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ совхоз–заводҳои маҳсусгардони-
даи анчибарпарварӣ («Эфинонос» ва «Геран») ташкил карда
шуда буданд. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ соҳаи ачибарпарварӣ
ниҳоят хароб гардид. Соли 2012 майдони кишти анчибар қар-
иб 6 ҳазор га ташкил намуд. Дар ҷумҳурӣ стансияи маҳсуси
таҷрибагии анчибарпарварӣ (масоҳаташ 12 га) мавҷуд аст.
Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки масоҳати киштзори анчибар
дар як қатор ноҳияҳои водии Вахш зиёд карда шавад.

Аз рустаниҳои рағғандор дар Тоҷикистон инчунин зағир,
каму беш кунҷит, офтобпараст ва маъсар кишт мекунанд.

Кишти ин зироатҳо дар заминҳои лалмӣи вилояти Суғд, Хатлон, водии Ҳисор ба роҳ монда шудааст.

Тамокукорӣ дар чумхурӣ баъди солҳои сиёми асри гузашта ривож ёфт. Тамокуро асосан дар заминҳои обии ноҳияҳои Панҷакент, Айни, Рӯдакӣ ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон мекоранд. Масоҳати киштзори тамоку 1178 гектар мебошад. Аз ҳар гектар 18,8 сентнер ҳосил меғундоранд. Соли 2012 истеҳсоли тамоку ба 1500 тонна расонида шуд.

Тамоку зироати сердаромад аст. Аз ҳар гектар тамокузор дар хоҷагии пешқадам андаряк 15–16 ҳазор сомонӣ даромад гирифта мешавад. Аҳамияти тамоку барои ноҳияҳои ғайрипахтакор калон аст, вале қайи назар аз ин, бинобар ба саломатӣ зарар доштани тамоку қарор дода шудааст, ки киштзори он кам карда шавад.

Боғутокдорӣ дар Тоҷикистон таърихи хеле қадим дорад. Боғбонони моҳири тоҷик тӯли садсолаҳои зиёд бисёр навҳои нави мевачотро рӯёндаанд, ки то ҳол аҳамияти ҳудро гум накардаанд. Дар бозори ҷаҳонӣ ғўлингу мавизи Исфараву Истаравшан аз қадим шухрат доранд.

Солҳои минбаъда масоҳати боғот зиёда аз се маротиба афзуд ва соли 2012 ба 115,4 ҳазор гектар расид. Дар ҷойгиркунонӣ ва навӣи боғҳо низ тағйироти ҷолиб ба амал омад. Чунончи, соли 1940 дар боғҳои Тоҷикистон дарахтони меваи донакдор зиёда аз 80 дарсад, соли 2012 фақат 47 дарсадро ишғол карданд. Қисми зиёди боғҳо дар минтақаҳои Шимолӣ (31,0 дарсад), Ҳисор (32,4 дарсад) ва Рашт (19,5 дарсад) ҷой гирифтаанд. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 1,5 дарсади боғҳои чумхурӣ мавҷуд аст. Минтақаҳои асосии боғдорӣ на фақат аз ҷиҳати масоҳат, ҳосили умумӣ ва ҳосилнокӣ тафовут доранд, балки онҳо вобаста ба навъу таркиби нисолҳо низ фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати масоҳати боғҳо ҷойи аввалро минтақаи шимолӣ, аз ҷиҳати ҳосили умумӣ минтақаи Ҳисор ва вобаста ба ҳосилнокӣ минтақаи Рашт мегирад. Дар боғҳои минтақаи Суғд дарахтони донакдор ва дар Ҳисору Рашт дарахтони тухмдор бартарӣ доранд. Мевачоти ситрусӣ асосан дар водии Вахш парвариш карда мешаванд.

Дар оянда рушди боғдории лалмӣ, инчунин зиёд кардани боғоти меваҳои субтропикӣ (анор, анҷир, бодом, чормағз, пис-

та) ва ситрусӣ (лимӯ) пешбинӣ шудааст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лиму Тоҷикистон дар миқёси ИДМ ҷойи намоёнро мегирад.

Токпарварӣ низ тез рушд ёфта истодааст. Дар солҳои охир масоҳати умумии тоқзорҳо 6 маротиба афзуда, ба 36,5 ҳазор гектар расид. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз 100 навъи ангури маҳаллии хӯроқӣ («Чиллагӣ», «Тоифӣ», «Нимранг», «Ҳусайнӣ», «Чавз» ва ғайра) ва навъҳои шаробӣ («Ғонҷӣ», «Ҳисор», «Орзу») парвариш карда мешаванд. Хусусан, мавизи ангури навъҳои тоҷикӣ: кишмиш, обҷӯш, соягӣ пурбаҳост. Мавизи ноҳияҳои шимоли ҷумҳурӣ (Истаравшан, Ғонҷӣ, Панҷакент) хеле хушсифат аст.

*Майдонҳои кишти боғутокпарварӣ дар Тоҷикистон
(ба ҳисоби ҳазор гектар)*

Ҳамагӣ	1991	1992	1993	1994	1997	1998	2000	2006	2012
1. Замини ниҳолҳои мева ва буттамева (аз ҷумла ситрусӣ)	78,7	80,4	84,7	85,1	71,0	74,4	76,0	83,6	115,4
2. Майдони тоқзор	39,0	39,4	39,2	39,0	38,1	34,3	35,8	34,4	36,5

Токпарварӣ ҳоло қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон рушд ёфтааст. Солҳои охир хоҷагиҳои махсусгардониди боғутокдорӣ ташкил карда шудаанд, ки онҳо на фақат ба парвариши тоқ, балки ба коркард ва фурӯши ангур низ машғуланд.

Минбаъд барои рушди боғу тоқдорӣ диққати махсус дода мешавад. Агар соли 1997 дар ҷумҳурӣ истеҳсоли мева 111,5 ҳазор тоннаро ташкил медод, пас соли 2012 ба зиёда аз 265 ҳазор тонна расид. Дар вилояти Хатлон бошад, ин нишондиҳанда то 2 баробар афзуд. Роҳи муҳимми минбаъд ҳам ривоч додани боғутокдорӣ дар ҷумҳурӣ истифодаи заминҳои лалмии минтақаи Рашт, Кӯлоб, Вахш ва Ҳисор мебошад.

Сабзавот ва зироатҳои полизӣ қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон парвариш карда мешаванд. Онҳо аҳамияти калони саноатӣ доранд, зеро қисми зиёди маҳсулот дар заводҳои

консерва истифода мегарданд. Тоҷикистон дигар ноҳияҳоро низ бо сабзавоти тару тоза ва зироати полизӣ, инчунин консерв таъмин мекунад. Дар тӯли солҳои минбаъда масоҳати киштзори картошка ва сабзавоту зироати полизӣ зиёда аз се баробар афзуда, ба 102,4 ҳазор гектар расид. Сабзавоткорӣ ва парвариши зироати полизӣ асосан дар заминҳои обии атрофи шаҳрҳои калон (Душанбе, Хуҷанд) ривоч ёфтааст. Картошка зироати чандон гармидӯст нест. Бинобар ин, онро асосан дар ноҳияҳои кӯҳсор (Рашт, Ҷиргатол, Кӯҳистони Масҷох, Нуробод) мепарваранд.

Баҳри минбаъд ҳам рушд додани сабзавоткорӣ ташкил намудани хоҷагиҳои нави маҳсусгардонида ва баланд бардоштани механикони корҳои кишоварзӣ дар назар дошта шудааст.

Зироати ғалладона. Дар Тоҷикистон аз зироати ғалладона асосан гандуми тирамоҳӣ, ҷав, шолӣ, ҷуворимакка мекоранд. Дар даҳсолаҳои пеш масоҳати киштзори ғалла тақрибан се баробар кам шуд ва ҷойи онро дар заминҳои обёришаванда пахта гирифт. Ҳоло ғалларо маъмулан дар заминҳои лалмӣ мекоранд, вале, бояд қайд кард, ки дар натиҷаи якбора зиёд шудани ҳосилнокӣ ҳосили умумии ғалла хеле афзуд. Зироати ғалладонаи ҷумҳурӣ фақат дар ҳуди Тоҷикистон истифода бурда мешавад ва соли 2012 ҳамаги 1098,2 ҳазор тонна ғалла истехсол карда шуд. Ҳосилнокии зироатҳои ғалладона 23,6 сентнерро ташкил медиҳад.

Тараққиёти ғалладона дар мамлакат асосан ба ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ алоқаманд мебошад. Бо фармони Президенти ҷумҳурӣ 75 ҳазор гектар заминҳо ба деҳқонон тақсим карда шуд ва ин имкон дод, ки истехсоли ғалладона ба таври кулӣ зиёд карда шавад.

Чорводорӣ баъди пахтакорӣ соҳаи калонтарин ба шумор рафта, қариб 23 дарсади маҳсулоти соҳаи кишоварзиро ташкил медиҳад. Зиёда аз 70 дарсади заминҳоро чарогоҳҳо ташкил менамоянд, вале, қатъи назар аз ин, базаи хӯроки чорво маҳдуд аст. Аҷдоди мардуми тоҷик тӯли солҳои зиёд чандин зоти нави чорво (аз қабилҳои гӯсфанди ҳисорӣ, аспӣ хатлонӣ, ғажговҳои помирӣ ва ғайра)-ро ба вучуд оварданд, ки ҳамто надоранд.

Дар замони Ҳокимияти Шуравӣ дар рушди чорводории чумхурӣ тағйироти зиёд ба амал омад. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ба афзоиши саршумори чорвою паранда заррари зиёд расид.

То солҳои ҷанги шаҳрвандӣ истехсоли гӯшт, шир ва дигар маҳсулоти чорводорӣ хеле зиёд шуд. Дар соҳаи чорводорӣ на фақат тағйироти миқдорӣ, балки тағйироти сифатӣ низ ба вуқӯъ омад. Комплекси калони чорводорӣ, фабрикаҳои мурғпарварӣ, корхонаҳои истехсоли хӯроки чорво сохта шуданд. Ҳоло чорводорӣ дар ҳама ноҳияҳо ривоч ёфта бошад ҳам, вобаста ба захираи хӯроки баъзе ноҳияҳо ба соҳаи муайяни он махсус гардонида шудаанд. Дар водихо, ки бештар деҳқонӣ ривоч ёфтааст, чорводорӣ аҳамияти дуюмдараҷа дорад. Дар мавзёҳои кӯҳсор чорводорӣ соҳаи асосӣ ва дар Помири Шарқӣ ҳатто соҳаи аввалиндараҷа мебошад. Чорводорӣ ба соҳаҳои зерин тақсим мешавад: говпарварӣ, гӯсфандпарварӣ, бузпарварӣ, хукпарварӣ, асппарварӣ, мурғпарварӣ, кирмакпарварӣ, занбӯри асалпарварӣ, моҳипарварӣ ва ғайра.

Говпарварӣ дар Тоҷикистон барои истехсоли гӯшту шир пешбинӣ шудааст. Говпарварӣ дар ҳамаи ноҳияҳои чумхурӣ ривоч ёфтааст. Зоти гови сиёҳало, ки аз Русия ба Тоҷикистон оварда шуда буд, ба шароити маҳал нағз мутобиқ шудааст.

Хукпарварӣ асосан дар атрофи шаҳрҳои калон парвариш меёбад, вале он дар чумхурӣ ба миқдори хеле кам нигоҳ дошта шудааст. Соли 2012 дар чумхурӣ ҳамагӣ 700 сар хук мавҷуд буд.

Гӯсфандпарварӣ яке аз навъҳои чорводории анъанавӣ дар Тоҷикистон мебошад. Дар чумхурӣ аслан гӯсфандони дуруштпашми дунбаю равшандор парвариш карда мешаванд: дар ноҳияҳои баландкӯҳ – гӯсфанди дарвозӣ; дар шимол – гӯсфанди ҷойдорӣ; дар водии Вахш – гӯсфанди қароқӯлӣ ва дигар ноҳияҳо – гӯсфанди ҳисорӣ. Гӯсфанди ҳисорӣ, ки маҳсули қори селекцияи халқӣ аст, дар ҷаҳон калонтарин мебошад. Вазни як сар меши он 120–130 кг аст.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва доманакӯҳҳои чумхурӣ бузпарварӣ ривоч ёфтааст. Саршумори буз соли 2012 қариб 1724,3 ҳазор сарро ташкил намуд. Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ саршумори он ба 123,7 ҳазор сар мерасад. Парвариши буз асосан дар ноҳияҳои кӯҳсору водии Ҳисору Рашт, Бадахшон, Зарафшон хуб ба

134

роҳ монда шудааст. Бахусус парвариши бузҳои дарозпашии ангорӣ аҳамияти калон дорад.

Мурғпарварӣ соҳаи нисбатан нави чорводорист. Дар ҷумҳурӣ стансияҳои ҷўчабарорӣ ва фабрикаҳои давлатии мурғпарварӣ мавҷуданд, ки ба истеҳсоли гўшт ва тухм махсус гардонида шудаанд. Соли 2012 дар ҷумҳурӣ 4654,8 ҳазор сар мурғ мавҷуд буд.

Кирмакпарварӣ аз соҳаҳои қадимтарини кишоварзии Тоҷикистон аст. Солҳои аввали Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷумҳурии навташқил оид ба мустаҳкам намудани базаи хўрокии кирмакпарварӣ ва сохтмони заводҳои тухми кирмак дар Хучанд (1919) ва Душанбе (1929) тадбирҳои зарурӣ андешида шуданд. Фақат дар тўли даҳсолаи охир дар ҷумҳурӣ зиёда аз 36 млн бех ниҳоли тут шинонда шуд. Ниҳоли тутро дар кано-ри киштзорҳо, роҳ, ҷарӣ, ҷўйбор мешинонанд. Онҳо на фақат барои кирмак барг (хўроки кирмак аст) медиҳанд, балки кишт-зорро аз шамол ва ҳокро аз эрозия ҳифз мекунанд.

Кирмакпарварӣ соҳаи сердаромад аст. Вай мавсимӣ будани корҳои кишоварзиро то дараҷае бартараф мекунад. Мавсими кирмакдорӣ ба моҳҳои май-июн рост меояд. Дар ин вақт ба нигоҳубини пахтазор фақат механизаторону обмонҳо машғул мебошанд.

Барои 1 кг пилла ба ҳисоби миёна 18–20 кг барги тут лозим аст. Аз 1 қуттии тухми кирмак то 70–80 (баъзан 100–110) кг пилла мегиранд. Тоҷикистон аз ҷиҳати ҳосили умумии пилла дар ИДМ дар ҷойи чорум (баъди Ёзбекистон, Озарбойҷон ва Туркманистон) ва аз ҷиҳати ҳосилнокӣ дар ҷойи дуюм (баъди Ёзбекистон) аст. Ҳоло истеҳсоли умумии пилла дар мамлакат ба зиёда 3500 тонна расонида шуд.

Кирмакпарварӣ дар Тоҷикистон ояндаи самарабахш дорад. Бо ин мақсад масоҳати тутзорҳо зиёд ва аз комёбиҳои илм истифода карда мешаванд.

Занбўрпарварӣ соҳаи нисбатан нав аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ қариб 70 ҳазор оилаи занбўри асал мавҷуд аст, ки зиёда аз 75 дарсади он ба хоҷагиҳои шахсӣ мансуб мебошад. Ба занбўрпарварӣ хоҷагиҳои деҳқонӣ, хоҷагиҳои ҷангал ва садҳо нафар ҳаваскорон машғуланд. Занбўрпарварӣ махсусан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Рашт тараққӣ кардааст.

Асали рустаниҳои кӯҳии Тоҷикистон хеле болаззат буда, ба миқдори зиёд ба дигар мамалакатҳо фиристода мешавад. Бояд кайд кард, ки ханӯз имконоти занбӯрпарварӣ дар Тоҷикистон пурра истифода бурда намешаванд. Соли 2012 зиёда аз 1,5 ҳазор тонна асал гирифта шуд.

Минбаъд барои рушди ин соҳа Ҳукумати ҷумҳурӣ тавачҷуҳи хос зоҳир карда, ҳар сол дар боғи «Дӯстии халқҳо» «Иди асал» доир мекунад. Ҳадаф аз ин иқдом ривоч додани соҳаи асалпарварӣ дар ҷумҳурӣ мебошад.

Асппарварӣ. Ин соҳа дар Тоҷикистон соҳаи қадимтарин ба ҳисоб меравад. Зотҳои аспҳои кишвари мо дар пойгаҳои асптозӣ шуҳрати зиёд доштанд. Дер боз одамон аспро барои боркашӣ, ҷуфтронӣ ва бузкашию пойга истифода мебурданд. Ҳоло дар Тоҷикистон хоҷагиҳои махсуси асппарварӣ вучуд доранд. Соли 2012 саршумори асп дар мамлакат 76,5 ҳазор сарро ташкил намуд.

Моҳидорӣ аз солҳои 60-ум асри XX рӯ ба рушд ниҳодааст. Моҳиро асосан дар ҳавзҳои сунъӣ мепарваранд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ як қатор хоҷагиҳои моҳидорӣ мавҷуданд (Қайроққум, Панҷакент, Чӯбек ва Кофарниҳон). Хоҷагии моҳидории Ҳочамастони ноҳияи А. Ҷомӣ ба дигар ноҳияҳои ҷумҳурӣ ва берун аз он моҳибача низ мефиристад.

Бо мақсади раванқ додани моҳидорӣ дар оянда зиёд кардани ҳавзу кӯлҳо дар назар дошта шудааст. Дар кӯлҳои водии Вахш хоҷагиҳои нутрияпарварӣ мавҷуданд. Нутрия ба шароити Тоҷикистон нағз мутобиқ шуда, босуръат меафзояд. Ин ҳайвон аҳамияти калони саноатӣ дорад. Мӯинааш қиматбаҳост.

САНОАТИ ХҶОКВОРӢ

Саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии ҷумҳурӣ мебошад. Ҳиссаи он дар истеҳсолоти умумии саноатӣ ҷумҳурӣ зиёда аз 16 дарсадро ташкил медиҳад. Хӯрокворӣ баъди саноати сабук ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Махсусан чунин соҳаҳои саноати хӯрокворӣ: консерваи меваю сабзавот, равғанкашӣ, шаробпазӣ, маҳсулоти ширӣ ва тамоку ривоч ёфтаанд.

Саноати хӯроквории Тоҷикистон зиёда 480 корхонаи хурду миёнаро муттаҳид намудааст.

Саноати хӯроквории чумхурӣ заминаи мустаҳками ашъи хом дорад. Саноати хӯроквориро соҳаҳои кишоварзӣ, боғутокдорӣ, чорводорӣ бо ашъи таъмин мекунанд. То Ҳокимияти Шӯравӣ саноати хӯрокворӣ аз корхонаҳои хурди касибӣ иборат буд. Дар солҳои минбаъда саноати хӯроквории Тоҷикистон серсоҳа гашта, босуръат рушд ёфт. Фақат дар тӯли солҳои баъди ҷанги Бузурги Ватанӣ маҳсулоти он 15 баробар, аз ҷумла гӯшт 16, равған 76, паниру шир 310 баробар афзуд. Дар рушди маҳсулоти саноати хӯрокворӣ аҳамияти интегратсияи агросаноатӣ (вақте ки кишоварзӣ ва истеҳсолоти саноати комплекси хоҷагӣ бо ҳам алоқаманд мегарданд) калон аст.

Саноати равған аз пунбадона равған истеҳсол мекунад. Корхонаҳои равғанкашии чумхурӣ дар Конибодом, Қўрғонтеппа, Қўлоб, Душанбе ҷойгир шудаанд. Партовҳои ҳангоми софкори равған боқимондари барои истеҳсоли собуни ҷомашӯӣ кор мефармоянд. Раवғани пахтаи Тоҷикистон ба кишварҳои дигар фиристода мешавад.

Саноати консерви меваю сабзавот аз ҷумлаи соҳаҳои асосии саноати хӯрокворӣ мебошад ва аз дахҳо корхонаҳои хурду миёна иборат аст, ки соли қариб 2 дарсади консерваҳои меваю сабзавот ва бештар аз 10 дарсади меваи хушкӣ ИДМ-ро истеҳсол мекунанд. Қариб нисфи корхонаҳои консервбарорӣ дар вилояти Суғд ҷой гирифтаанд. Корхонаҳои ин соҳаи саноат зиёда аз 100 номгӯи консерваҳои меваю сабзавот, шарбати мева ва помидору ангур истеҳсол менамоянд. Дар аксари заводҳои консерва хатҳои автоматӣ ва нимаавтоматии истеҳсоли консервҳои меваю сабзавотӣ вучуд доранд. Чунин заводҳо дар Хучанд, Конибодом, Панҷакент, Чиптура мавҷуданд. Консервҳои мевагин ва хушкмеваҳои Тоҷикистон борҳо дар намоишгоҳҳои байналмилалӣ баҳои сазовор гирифтанд.

Шароббарорӣ ва обҳои нӯшокӣ низ соҳаи муҳими саноати хӯрокворӣ мебошанд. Замони Шӯравӣ ба Тоҷикистон 2 дарсади тоқзор, 2,3 дарсад ҳосили ангур ва 1,5 дарсади шароби ангур рост меомад. Замони ҷанги шаҳрвандӣ ба ин соҳа зарари хеле зиёди моддӣ расонида шуд, вале вобаста ба талабот ва афзоиши муносибатҳои бозаргонӣ соҳаи шароббарорӣ ва истеҳсоли обҳои нӯшокӣ маъданӣ хеле рушд ёфт. Танҳо дар давоми солҳои 1998–2012 истеҳсоли обҳои маъданӣ то даҳ ба-

робар афзуд. Ҳоло корхонаҳои «Оби зулол», «Шамбарӣ», «Сиёма», «Файзобод» ва ғайра бо обҳои нӯшокии маъданӣ берун аз Тоҷикистон низ шухрат пайдо намудаанд. Солҳои охир дар шаҳр Душанбе, Хучанд ва Истаравшан корхонаҳои истеҳсоли шарбати мева сохта шудаанд, ки маҳсулоти онҳо дар мамлакат ва берун аз он харидорони зиёд пайдо намудаанд.

Дар мамлакат ба мақсади барқарор намудани корхонаҳои шароббарорӣ ва беҳтар намудани сифати онҳо корҳои зиёде ба сомон расонида мешаванд. Корхонаҳои муҳими ин соҳа дар Душанбе, Шаҳринав, Истаравшан, Хучанд ва Панҷакент ҷойгир шудаанд.

Саноати равғани эфир ва тамоку соҳаи нисбатан нав мебошанд. Корхонаҳои ин соҳаи саноат дар ҷумҳурӣ чандон зиёд нестанд. Тавре дар боло қайд кардем, истеҳсол ва коркарди анҷибар (геран) дар ду совхоз – заводи ноҳияҳои Турсунзода ва Қумсангир ҷой дода шудаанд. Рағғани анҷибарро дар атриёт, қаннодӣ ва ветеринария васеъ истифода мебаранд.

Корхонаҳои тамоку дар шаҳрҳои Панҷакент (заводи ферментонии тамоку) ва Душанбе (фабрикаи тамоку) ҷойгир шудаанд. Ғайр аз ин, дар ҷумҳурӣ боз якчанд корхонаҳои хурди коркарди аввалияи тамоку вучуд доранд. Тамоку асосан дар хоҷагиҳои водии Зарафшон ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон кишт карда мешавад. Тамокуи тозаферментонидаро ба фабрикаи тамокуи Душанбе ва дигар ҷумҳуриҳо мефиристанд.

Саноати гӯшту шир дар таркиби саноати хӯрокворӣ аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулот ҷойи аввалро мегирад. Бо вучуди ин, саноати гӯшту шир аҳамияти маҳаллӣ дорад ва талаботи ҷумҳуриро пурра бо гӯшт, шир ва маҳсулоти ширӣ таъмин намекунад. Саноати гӯшту шир якчанд корхонаи гӯшт ва ширро дар бар мегирад, ки калонтарини онҳо дар Душанбе, Хучанд, Қўрғонтеппа, Исфара ва Кўлоб ҷойгир шудаанд. Дар ин корхонаҳо ҳар сол ба миқдори зиёд маҳсулоти нимтайёри гӯшт ва шир истеҳсол карда мешаванд. Тоҷикистон аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти гӯшту шир ба ҳар сари аҳоли дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳоло ҳам яке аз ҷойҳои охиринаро мегирад. Бино-

бар ин, маҳсулоти гӯшту ширӣ аксар аз дигар ноҳияҳо оварда мешавад.

Саноати орд аз корхонаҳои сершумор иборат аст, ки онҳо бештар аз 30 дарсади маҳсулоти хӯроквориро истеҳсол меkunанд. Дар ин корхонаҳо соли зиёда аз 500 ҳазор тонна гандум орд карда мешавад. Ҳоло дар бисёр деҳаҳои мамлакат осиебҳои зиёди обӣ ва бо қувваи барқ сохта шудаанд, ки талаботи дохилоро аксар таъмин меkunанд.

Саноати нон садҳо корхонаро дар бар мегирад. Заводҳои нонпазӣ ва нонвойхонаҳо қариб дар тамоми ноҳияҳои мамлакат сохта шудаанд. Корхонаҳои саноати орду нон дар ноҳияҳо вобаста ба талаботи мардум ҷой дода шудаанд. Маҳсулоти онҳо аҳамияти маҳаллӣ дорад.

Дигар соҳаҳои саноати хӯрокворӣ дар ҷумҳурӣ сол то сол тараққӣ меёбад. Муҳимтарини онҳо заводҳои намаки Ашт ва Восеъ, заводи спирти Исфара, фабрикаи каннодии «Ширин» (Душанбе) ва ғайра ба шумор мераванд.

§ 26. КИШОВАРЗӢ ВА МУҲИТИ ЗИСТ

Маҳсулнокии зироатҳои кишоварзӣ пеш аз ҳама ба вазъияти муҳити атроф (шароити иқлим, ҳосилнокии хок, об ва ғайра) вобаста мебошад. Афзоиши аҳоли бошад, сол то сол вазъикунии майдони кишт ва азхудкунии заминҳои навро талаб мекунад. Аз тарафи дигар, ба эътибор нагирифтани омилҳои экологӣ боиси талафёбии майдони зиёди заминҳои кишт ва ҷароғоҳ мегардад.

Ҷойгиршавии заминҳои киштшаванда ва барои кишоварзӣ мувофиқ дар қитъаҳои олам нобаробар аст. Масалан, дар Аврупо майдони замини кишт зиёда аз 40 дарсади замини ин қитъаро дар бар мегирад. Аз ин ҳисоб майдони бешазору ҷароғоҳ, хусусан дар Аврупои Ғарбӣ ниҳоят кам шудааст. Дар Осиё бошад, майдони заминҳои кишт бештар дар қисми ҷанубии Сибири Ғарбӣ, қисми шимолии Қазоқистон ва ноҳияҳои муссонӣ (аз Ҳиндустон то нимҷазираи Корея) паҳн гардидааст. Дар Ҳамвории Бузурги Хитой ва пастиҳои Ҳинду Ганг бошад,

майдони заминҳои киштшаванда аллакай ба 70–80% расидааст.

Истифодаи заминҳои ҳосилхез дар дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зиёд мегардад. Хусусан, барои сохтмони манзилгоҳ ва муассисаҳои саноатӣ дар тамоми мамлакатҳо қисми хеле зиёди заминҳои барои киштукор мувофиқ ва ҳосилхезро истифода кардаанд. Масалан, дар ҳудуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) дар даҳсолаи охир зиёда аз 2 млн гектар заминҳои қобили кишт барои дигар соҳаҳо истифода бурда шудаанд. Аз тарафи дигар, агар замин нодуруст кор карда шавад, ҳок, об ва олами набототу ҳайвонот зарари калон мебинанд. Хусусан, эрозияи ҳок на танҳо ба кишоварзӣ, балки ба дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зарари зиёди моддӣ меоварад. Мувофиқи ҳисоби олимон дар сад соли охир бо сабаби таъсири ҳодисаҳои эрозия 27 дарсади замини қобили кишт дар сайёраи мо аз кор баромадааст. Дар давоми мавҷудияти ҷамъияти инсонӣ бошад, аз таъсири эрозия 2 млрд гектар замин аз кор баромадааст, ки ин ба миқдори замини кишти ҳозираи ҷаҳонӣ қариб баробар аст. Хусусан, таъсири эрозияи об хеле васеъ паҳн шудааст, ки аз он на танҳо бисёр гору ғурӯҳамиҳо пайдо мешаванд, балки қабати ҳосилхези ҳокро шуста мебарад. Аз рӯи ҳисоби мавҷуда танҳо дар ҳудуди ИДМ соле ба ҳисоби миёна то 500 млн тонна қабати ҳосилхези ҳок аз ҳисоби эрозия шуста мешавад. Бо ин роҳ соле дар ИДМ зиёда 9 млн тонна нуриҳои минералӣ талаф меёбад.

Дар Тоҷикистон қариб 68 дарсади заминҳои соҳаи кишоварзӣ ба навъҳои ҳархелаи эрозия гирифта мебошанд. Бо таъсири эрозия ҳосилнокии зироат аз 30–40 дарсад то 2 баробар кам мешавад. Дар заминҳои лалмӣ кишти зироатҳои ғалладона бошад, аз таъсири эрозия ҳосилнокӣ то 3 баробар кам шудааст. Аз ҷама бештар эрозияи об паҳн гардидааст, ки ин навъи эрозия қариб 6 млн гектар ва ё 41 дарсади масоҳати Тоҷикистонро ишғол менамояд.

Авҷ гирифтани ҳодисаҳои эрозионӣ пеш аз ҷама ба нобудкунии дарахту бешазор зич алоқаманд аст. Солҳои охир бо сабабҳои хурӯҷ намудани бӯҳрони сӯзишворию энергетикӣ соле 6–7 ҳазор гектар дарахту бешазор нобуд карда шуд. Танҳо дар

20 соли охир зиёда аз 130 ҳазор гектар дарахту бешазор несту нобуд шудааст (ин дар якҷоягӣ ба майдони қариб се мамнуъгоҳи «Бешаи палангон» рост меояд).

Яке аз роҳҳои асосии пешгирии эрозия дар Тоҷикистон ин ба таври васеъ дар ҳамаи минтақаҳо барқарор намудани дарахту бешазор ва гирифтани пеши роҳи нобудкунии дарахтзор мебошад. Дар ин кор саҳми омӯзгорону мактаббачагон хеле бузург аст. Яке аз масъалаҳои хеле муҳими ҳифзи муҳит ин ба ҳисоб гирифтани аз меъёри муқаррарӣ зиёд истифодабарии нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо дар кишоварзӣ мебошад. Пӯшида нест, ки нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ дар баланд бардоштани ҳосилнокии зироат ва нобудкунии ҳашароти зараррасон аҳамияти калон доранд. Масалан, дар Аврупо то истифодабарии нуриҳои минералӣ аз ҳар гектар ҳамагӣ 12–15 сентнерӣ ғалладона мегирифтанд. Ҳоло бошад, ҳосилнокии ин зироатҳо 2–3 баробар афзудааст. Дар заминҳои лалмӣ Тоҷикистон ҳосилнокии зироатҳои ғалладона бе истифодаи нуриҳои минералӣ ҳамагӣ 5–6 сентнерро аз 1 гектар ташкил медиҳад. Ҳол он ки дар давлатҳои пешқадам бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ аз ҳар гектар 60–70 сентнерӣ ҳосил мегиранд, дар заминҳои обии Тоҷикистон низ (бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо) ҳосилнокии гандум аз як гектар то 50 сентнерро ташкил мекунад.

Мувофиқи ҳисоби олимони ҳашароту ҳояндаҳо ва дигар бемориҳои зироатҳои кишоварзӣ соли то 20–25 дарсади тамоми ҳосилро нобуд месозанд. Самаранокии иқтисодии муборизаи химиявӣ дар амал санчида шудааст, ки мувофиқи он ҳар як доллари дар ин роҳ сарфшуда то 8–10 доллар фоидаи иловагӣ меорад.

Вале набояд фаромӯш кард, ки заҳрхимикатҳо дар баробари самаранокии баланди иқтисодӣ ҳангоми аз меъёр зиёд ва нодуруст истифода бурдан боиси нохушиҳо низ мегарданд. Онҳо таъсири баланди заҳрӣ дошта, на танҳо ҳашароту микроб ва алафҳои бегонаро нобуд мекунанд, балки ба табиати зинда ва инсон низ хавфи ҷиддӣ меоваранд. Бисёр навъҳои устувори доруҳои химиявӣ, монанди гексохлоран, ДДТ ва ғайра дар лаҳзаҳои гуногун ба қабатҳои хок дохил гардида, дар як ҷо

чамъ мешаванд ва як қисмати онҳо аз қабатҳои хок ба воситаи обҳои зеризаминӣ ба обанбору дарёҳо расида, боиси захролудшавии мавҷудоти зиндаи онҳо мешаванд. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи пайвастагиҳои хлордор боз аз он иборат аст, ки ба ҳарорат, намӣ ва таъсири нурҳои офтоб ниҳоят тобоваранд. Масалан, моддаи ДДТ метавонад дар ҳарорати 115–120° то муддати 15 соат тоб оварад. Дар қабати хок он аз 10 то 15 сол ҳолати худро пурра нигоҳ медорад. Дар зарфи 25 соли, ки моддаи ДДТ истифода шудааст, дар қабатҳои болоии яхӣ қитъаи Антарктида дар мағзи барф 2,5 ҳазор тонна чамъ шудааст. Аз рӯйи таҳқиқот ин моддаи захрнокӣ химиявӣ дар таркиби рағани тюлен, хирси сафед ва пингвинҳо ёфт шуд. Ҳоло он ки ба Арктика ва Антарктида ин моддаи захрнокро касе набурдааст ва дар он ҷо ба ин модда эҳтиёҷе ҳам нест.

Оё барои беҳбудии минбаъдаи рушди ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ ғайр аз истифодабарии моддаҳои захрнокӣ химиявӣ илоҷи дигар нест? Бо вучуди мушкилӣ илми ҳозира як қатор чораҳои комплексии муборизаи зидди ҳашароти зараррасонро кор карда баромадааст: муҳимтарини онҳо муборизаи агротехникӣ, биологӣ ва ғайра мебошанд. Ҳоло як қатор навъҳои рустаниҳои ба беморию ҳашарот тобовар низ пайдо карда шудаанд. Ҳоло дар хоҷагии кишоварзӣ аз ҳама бештар усули муборизаи биологӣ васеъ паҳн гардида, самаранокии он афзуда истодааст (нигаред ба сах. 60. «Муҳофизати табиат ва масъалаҳои экологӣ»).

Дар Тоҷикистон ба масъалаҳои ҳарчи васеъ ҷорӣ намудани усулҳои муборизаи биологӣ диққати махсус дода мешаванд, ки ин яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи муҳит ба шумор меравад. Дар ояндаи наздик бояд биофабрикаҳои парвариши ҳашароти ғайдаовар (трихограмма, энтомофагҳо ва ғайра) ба кор дароянд. Як биофабрика иқтидори дар як шабонарӯз истеҳсол кардани бештар аз як млн. трихограммаро дорад. Ин миқдор ҳашарот имкон медиҳад, ки зиёда аз 260 ҳазор гектар кишти зироатҳои гуногун аз ҳашароти зараррасон пурра муҳофизат карда шаванд. Барои пурра безаргардонии як гектар майдони кишт ба ҳисоби миёна 30 ҳазор ва барои як гектар боғи мевадор ҳамагӣ то 100 ҳазор трихограмма кифоя аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Соҳаҳои асосии кишоварзии Тоҷикистонро номбар кунед. Ҳар як соҳаро тавсиф намоед ва гуед, ки аз рӯи кадом соҳаҳо ҷумҳурӣ дар ИДМ ҷойи намоёнро мегирад.
2. Заминҳои обӣ ва лалмӣи Тоҷикистон чӣ гуна истифода мешаванд?
3. Аз харита ноҳияҳои боғутокпарварӣ, парвариши анҷибар, тамокуро нишон диҳед.
4. Хусусияти ҷорводорӣи ҷумҳурӣ дар чист?
5. Саноати ҳӯрокворӣи Тоҷикистон дар заминаи кадом ашёи хом кор мекунад?
6. Кадом соҳаҳои саноати ҳӯрокворӣ соҳаи таъсисёфта мебошад?
7. Аҳамияти ташкил додани комплекси кишоварзӣю саноатиро қайд карда, бо мисолҳо фаҳмонед.
8. Комплекси кишоварзӣю саноатии ноҳияи (шаҳри) худро аз рӯи нақшаи зерин тавсиф кунед: а) соҳаҳое, ки ба ККС мансубанд; б) соҳаҳои асосии кишоварзӣ ва саноат оид ба коркарди маҳсулоти онҳо; в) корхонаҳои калонтарин ва робитаи онҳо вобаста ба ашёи хом ва фурӯши маҳсулоти тайёр; г) пешомадҳои тараққиёти комплекси кишоварзӣю саноатӣ.
9. Истифодаи заҳрхимикатҳо чӣ гуна ба муҳит таъсир мерасонад?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Оё соҳаи кишоварзӣ дар оянда метавонад, ки талаботи аҳолиро пурра таъмин кунад?
2. Тоҷикистон имконияти ба давлатҳои дигар баровардани меваи тару сабзавотро дорад?
3. Вобаста ба шароитҳои табиӣю иқлимӣ кадом соҳаҳои ҷорводориро дар ноҳияҳо рушд додан мумкин аст?
4. Оё соҳаи мурғпарварӣ метавонад дар ҳама ноҳияҳо самаранок бошад?
5. Кадом роҳҳои ҳифзи муҳитро аз истифодаи бенизومی заҳрхимикатҳо мебинед?

§ 27. ИСТЕҲСОЛИ МОЛҲОИ ИСТЕЪМОЛИ ХАЛҚ ВА СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Саноати сабук аз кадом соҳаҳо иборат аст? Ашёи хом дар корхонаи бофандагӣ кадом даврахони технологиро аз сар мегузаронад?

Ҳангоми ҷойгиркунии корхонаҳои саноати сабук кадом омилҳо ба назар гирифта мешаванд?

Саноати сабуки Тоҷикистон соҳаи асосӣ буда, зиёда аз 30 дарсади ҳаҷми маҳсулоти саноатиро медиҳад. Он аз корхонаҳои калону миёна иборат аст ва зиёда аз 300 номгӯй маҳсулот истеҳсол мекунад. Ба соҳаҳои асосии саноати сабук, ки аҳамияти содиротӣ доранд, пахтатозакунӣ, абрешим, пашм, пахта дохил мешаванд. Қисми зиёди маҳсулоти онҳо ба хориҷа бароварда мешавад.

Дар корхонаҳои саноати сабук ашёи хом чанд давраи коркарди технологиро аз сар мегузаронад (масалан, тайёр кардан, тоза намудан, ресидану бофтан, рангубор додан ва ғайра). Солҳои охир корхонаҳои саноати сабук бештар дар шаҳрҳои хурд ва миёна, ки қувваи корӣ барзиёд аст, сохта мешаванд.

Солҳои охир гузаронидани ислоҳот дар идоракунии, таъмини саноат бо ашёи хом, ҷалб намудани мутахассисони маҳаллӣ, ҳавасмандгардонии коргарон, боиси пешрафти соҳаҳои саноати сабок гардид.

Таркиби истеҳсоли молҳои ниёзи мардум, ки ба саноати сабук мансуб аст, дорои фарқи муҳими минтақавӣ мебошад, ки ба хусусиятҳои табиӣ, иқтимоӣ-иқтисодӣ ва демографии ноҳияҳои алоҳидаи мамлакат мебошад, алоқаманд аст. Саноати сабук соҳаи тахассусии ҷумҳурӣ буда, шумораи корхонаҳои он аз 63 адади соли 1991 дар соли 2012 ба 169 адад расонида шуд. Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ низ афзуд. Агар соли 1991 (бо нархҳои ҷорӣ) ҳаҷми маҳсулоти умумии саноати сабук 58,2 ҳазор сомони ро ташкил медод, пас ҳоло ин нишондиҳанда ба 705,3 млн сомонӣ расид.

Саноати пахтатозакунӣ бештар аз 70 корхонаи калону миёна иборат аст. Онҳо дар маркази ноҳияҳои пахтакори ҷумҳурӣ ҷойгир мебошанд. Заводҳои пахтатозакунӣ бо корхонаҳои бофандагӣ, равшанкашӣ, химия, мошинсозӣ ва энергетика робитаи ногустастанӣ доранд (ба хотир оваред, ки чӣ гуна робита?)

Солҳои пеш дар Тоҷикистон ҳамагӣ 4 заводи пахтатозакунӣ вучуд дошт, ки онҳо корхонаҳои камиқтидори нимкосибӣ ба шумор мерафтанд. Алҳол дар корхонаҳои саноати пахтатозакунӣ соли 142,6 ҳазор тонна нахи пахтаи соф истеҳсол карда мешавад. Нахи пахтаро аксар ба хориҷа мефиристанд (ва қисми ниҳоят ками он дар маҳал истифода мешавад. Иқтидорҳои истеҳсоли коркарди нахи пахта аз 32 ҳазор тонна дар соли 1991 то 74,5 ҳазор тонна дар айни замон афзоиш ёфт.

Саноати абрешим. Бухрони иқтисодӣ ба ин соҳа, ки бо давлатҳои ИДМ зич алоқаманд буд, таъсири манфӣ расонид. Истеҳсоли маҳсулоти шохиворӣ аз 64,7 млн м² дар соли 1991 ба 0,1 млн м² дар соли 2012 расид, ки ин нишондиҳандаи пасттарини ин соҳа мебошад. Аз 4/5 ҳиссаи маҳсулоти ин соҳа дар Хучанд тайёр карда мешавад. Корхонаҳои дигари ин соҳа дар Душанбе ва Конибодом ҷойгир шудаанд. Пешрафти минбаъдаи саноати абрешими ҷумҳурӣ ба афзоиши ашъи хом зич алоқаманд аст. Коркарди пилла ва истеҳсоли нахи абрешим ҳоло нисбат ба соли 2000 қариб 1,8 маротиба афзоиш ёфт.

Саноати қолинбофӣ аз корхонаи қолинбофии шаҳри Қайроққум ва 4 корхонаи хурд, ки дар шимол ва ҷануби ҷумҳурӣ ҷой дода шудаанд, иборат мебошад. Дар мамлакат соли зиёда 0,5 млн м² қолин ва маснуоти қолинӣ истеҳсол карда мешавад, ки бештари онро ба хориҷи ҷумҳурӣ мефиристанд.

Корхонаҳои калонтарини саноати матоъҳои пахтагӣ дар шаҳрҳои Душанбе ва Конибодом ҷойгир мебошанд. Дар онҳо 1/3 ҳиссаи нахи пахтаи дар ҷумҳурӣ истеҳсолшаванда кор карда мешавад. Ба мақсади сарфакорона истифода бурдани ашъи хом ва захираҳои меҳнатӣ корхонаҳои ин соҳаро дар шаҳрҳои хурд, ки ба ноҳияҳои пахтакорӣ наздиканд, ҷойгир намудан лозим аст.

Саноати кешбофӣ яке аз соҳаи ҷавони мамлакат буда, корхонаҳои он дар як қатор шаҳру ноҳияҳои шимол ва ҷануби мамлакат ҷойгир кунанда шудаанд. Нахи пахтаро қисман дар фабрикаҳои кешбофӣ (Истаравшан, Душанбе), чуроббофӣ (Душанбе) истифода мекунанд.

Талаботи зиёд ба маҳсулоти бофандагӣ, мавҷудияти ашъи хом ва қувваи корӣ тақозо мекунад, ки саноати бофандагӣ минбаъд ҳам рушд дода шавад. Бинобар ин, дар назар дошта шу-

дааст, ки дар шаҳрҳои хурду миёнаи Тоҷикистон корхонаҳои нав сохта шаванд. Дар асоси истеҳсоли маснуоти бофандагӣ соҳаҳои дӯзандагӣ ва кешбофӣ ривоч меёбанд. Дар Душанбе ва Хучанд фабрикаҳои калони дӯзандагӣ, дар Истаравшан калонтарин фабрикаи кешбофӣ мавҷуданд.

Корхонаҳои саноати чарму пойафзор дар Душанбе ва Хучанд ва Қўрғонтеппа ҷой дода шудаанд. Ин корхонаҳо солҳои охир фаъолияти худро хеле суст намудаанд.

Соли 1991 дар мамлакат 3965 ҳазор ҷуфт пойафзор истеҳсол мешуд ва ҳоло бошад, ҳамагӣ 2,5 ҳазор бароварда мешавад. Ин ҳолат андешидани ҷораҳои ҷиддиро дар ин соҳа талаб мекунад.

Чинибарорӣ ва кулолгарӣ. Дар шаҳри Турсунзода фабрикаи чинибарорӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маснуоти он хеле беҳтар гардид. Ҳоло маҳсулоти корхона ба беруни мамлакат содир карда мешавад. Дар як қатор шаҳрҳои ҷумҳурии корхонаҳои кулолгарӣ ва ҳунарҳои бадеӣ раванқ ёфтаанд ва ба маҳсулоти онҳо талабот зиёд аст.

§ 28. СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Соҳаи хизматрасонӣ корхонаҳои ғайриистеҳсолиро дар бар мегирад: воситаҳои алоқа, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, савдо, хӯроки умумӣ, тандурустӣ, муассисаҳои илмӣ ва фарҳангию маърифатӣ.

Воситаҳои алоқа қисми асосии соҳаи ғайриистеҳсоли мебошанд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ва минбаъд миқдори корхонаҳои алоқа хеле зиёд гардида, тӯли хатсайри почта ва барориши якдафъаинаи рӯзномаҳо дахҳо ва садҳо маротиба афзуд. Бо ҳамаи ноҳияи Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои бародар системаи алоқаи телефону телеграф ва почтаи электронӣ вучуд дорад. Дар назар дошта шудааст, ки воситаҳои алоқа минбаъд ҳам рушд дода шаванд. Шабакаи муассисаҳои алоқа дар шаҳр ва деҳот васеъ хоҳад шуд. Айни замон шабакаҳои мобилӣ қариб дар ҳама шаҳру ноҳияҳои кишвар фаъолият мекунанд.

Сохтмон дар тараққиёти иқтисодиёти Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Суръати пешрафти техникӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ ба дараҷаи рушди сохтмон саҳт робита дорад. Сохтмон дар ҷумҳурӣ босуръат пеш меравад. Дар ҷумҳурӣ масолеҳи гуногуни сохтмон истеҳсол карда мешаванд: семент, хишт, аглопорит, конструкцияҳои оҳанубетонии яклухт, масолеҳи пардоз ва ғайра. Барои инкишофи минбаъдаи сохтмон дар мамлакат захираи калони ашёи хом – гил, оҳак, гач, хоро-санг, мрамр, рег ва дигар масолеҳ вучуд доранд.

Ҳоҷагии манзил. Корхонаҳои он таъминоти гармӣ, таъминоти об ва канализатсия, ободонии маҳаллаҳои мардумнишин, сабзгардонӣ, нақлиёти шаҳрро дар бар мегирад. Дар солҳои минбаъда хоҷагии манзил хеле пеш рафт. Солҳои қабл дар Тоҷикистон деҳаҳои хурди хонахоёшон поҳсагин вучуд доштанд: тамоми аҳоли аз чароғҳои карасинӣ истифода мебуд. Ҳоло маҳалҳои мардумнишин хеле калон шудаанд. Бисёр шаҳру ноҳияҳо бо об, иншооти софкорӣ ва газ таъмин мебошанд. Дар ҷойи хонаҳои яқошёна иморатҳои 9–12-ошёна қомат рост мекунад. Ба сарсабзгардонии шаҳрҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Фақат баъди истиқлолият дар шаҳру шаҳракҳои ҷумҳурӣ миллионҳо дарахту бутта шинонда шуд. Рушди хоҷагии коммуналӣ чун омили беҳгардонии ҳаёти халқ дар баланд бардоштани самарои истеҳсолоти ҷамъиятӣ аҳамияти калон дорад.

Савдо ва хӯроки умумӣ. Дар Тоҷикистон мисли дигар ҷумҳуриҳо якҷанд шакли савдо мавҷуд аст: давлатӣ, кооперативӣ, колхозӣ ва шахсӣ. Солҳои аввал шабакаи савдои ҷумҳурӣ аз мағоза ва ошхонаҳои хурд иборат буд. Алҳол шабакаи савдои Тоҷикистон аз мағозаҳо, ошхонаҳо, бар ва тарабхонаҳо қаҳвахонаҳо иборат аст ва миқдори умумиашон аз сад ҳазор зиёд мебошад. Онҳо дорои таҷҳизоти нав буда, мисли равшани пешрафти иқтисодиёт, фарҳанг ва некуаҳволии мардум мебошанд.

Ба соҳаи хӯроки умумӣ хӯроки комплексӣ ва парҳезӣ низ дохил мешаванд. Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки миқдори мағозаҳо зиёд карда, анборҳои нави сабзавот, мевачот, картошка, яхдонҳо сохта шаванд.

Тандурустӣ. Дар Тоҷикистон солҳои пеш муассисаҳои табобатӣ, дорухона ва мутахассисони тиб кам буданд. Фақат чандин дармонгоҳи хурд вучуд дошт, ки ба беморон ёрии амбулаторӣ мерасонданд.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ шабакаи муассисаҳои табобатӣ ва пешгирии бемориҳо васеъ шуд, заминаи моддию техникии онҳо мустаҳкам гардид. Микдори катҳои беморон 1500 бор зиёд шуд. Агар соли 1913 ба ҳар 10 ҳазор нафар аҳолии Тоҷикистон 0,2 духтур ва 0,4 кат рост меомад, пас ҳоло 19,2 духтур ва 40,6 кат рост меояд. Микдори духтурон дар ҷумҳурӣ қариб ба 14 ҳазор нафар расидааст. Алҳол системаи тандурустии ҷумҳурӣ дорои садҳо муассиса аст, ки ба аҳоли кӯмаки тиббӣ мерасонанд.

Зиёд гаштани микдори муассисаҳои тиббӣ боиси кам шудани фавт гардид. Дар Тоҷикистон ба ҳар ҳазор нафар аҳоли 27,3 кӯдаки навзод рост меояд. Ба зиёд кардани дорухонаҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Варзиш ва сайёҳӣ. Ба рушду пешрафти ин соҳа Ҳукумати Тоҷикистон ҳамеша эътибори ҷиддӣ медиҳад. Бозӣ ва машқҳои гуногуни ҷисмонӣ (гуштигирӣ, камонварӣ, аспасаворӣ, човандозӣ) аз қадим маълум аст. Ба рушди соҳаи варзиш, бахусус дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ диққати ҷиддӣ дода шуд. Дар пешрафти варзиш Техникуми тарбияи ҷисмонии Душанбе ва Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон саҳми калон доранд. Варзишгарони ҷумҳурӣ дар тамоми мусобиқаҳои байналмилалӣ ширкат меварзанд.

Дар ҷумҳурӣ барои рушди сайёҳӣ ва кӯҳнавардӣ имкониятҳо хеле калон аст. Тоҷикистон бо кӯҳҳои сарбафалак, дараҳои зебо, дарёҳои пуртуғён, ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии худ шуҳрат дорад. Дар ҷумҳурӣ ба микдори зиёд сексияҳои туристӣ мавҷуданд, ки дар онҳо садҳо сайёҳон машқ мекунанд.

Солҳои охир Сафедорак (ҳавзаи рӯди Варзоб) ба маркази муҳимтарини лижаронӣ ва тайёр намудани варзишгарони ин соҳа табдил ёфтааст.

Маорифи халқ. Ниёгони тоҷик ҳанӯз то давраи футуҳот ва густариши ислом хат ва фарҳанги худро доштанд, вале тарзи таълим қуҳна буд, бинобар ин, шумораи ками хонандагон саводи кофӣ мебароварданд.

Ҳокимияти Шӯравӣ барои рушди маорифи халқ заминаи му-соид фароҳам овард. Солҳои аввали пас аз Инқилоби Октябр дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 15 мактаб мавҷуд буд, китобу дафтар ва муаллимон намерасиданд. Ба ин нигоҳ накарда бесаводӣ дар Тоҷикистон пурра барҳам дода шуд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 3791 мактаби рӯзона ва шабонаи маълумоти умумӣ, 90 омӯзишгоҳи миёнаи касбҳои техникӣ ва тақрибан 40 мактаби олӣ вучуд до-ранд. Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон, донишгоҳҳои тиббӣ, кишоварзӣ, техникӣ, омӯзгорӣ ва ғайра аз ҷумлаи мак-табҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар дахҳо пажӯҳишгоҳҳои илмӣ Академияи илмҳои Тоҷи-кистон оид ба соҳаҳои иқтисодиёт, химия, физика, энергетика, география, биология, таърих, фалсафа, филология, бостонши-носӣ, мардумшиносӣ таҳқиқот мебаранд.

Пеш дар Тоҷикистон муассисаҳои маданӣ – маърифатӣ зиёд набуданд. Қисми зиёди аҳоли аз осори гузаштагон баҳравар шуда наметавонист. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 1353 китобхона (захи-раи ин китобхонаҳо ба 12 млн. 429 ҳазор нусха мерасад), 890 клуб, 44 осорхона, 16 театри касбӣ ва 24 театри халқӣ мавҷуд аст. Ҳар сол 0,5 млн нусха китоб нашр мешавад. Дар ҷумҳурӣ 106 рӯзнома ва 37 маҷалла ба таъби мерасанд.

Китобхонаи миллии Тоҷикистон, ки ба наздикӣ кушода шуд, боиси ифтихори мардуми ҷумҳурӣ гардид, ки он бузург-тарин муассисаи фарҳангӣ дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб ме-равад.

Халқи тоҷик аз қадим бо суруду мусикӣ, рақс, санъати те-атрии худ ифтихор дорад. Асари мусиқии «Шашмақом» дар тӯли асрҳо бехтарин намунаи осори мусиқии классикии тоҷик ба шумор мерафт. Устодони бузурги «Шашмақом» Ҳочӣ Аб-дулазиз, Содирхон, Бобокул Файзуллоев, Шохназар Соҳибов, Фазлиддин Шаҳобов дар тарғибу тақмили ин асари бузург хиз-мати зиёд кардаанд. Солҳои минбаъда дар пешрафти мусиқии халқию классикӣ устодон: Акашариф Ҷӯраев, Одина Ҳошим, Зафар Нозим, Ҷӯрабек Муродов саҳми босазо гузоштанд. Ҳоло дар саҳнаи театрҳо бисёр намоишҳо, операҳо, балетҳо гузошта, дар консертҳо баробари асарҳои мураккаби созию овозӣ (мақомхонҳо) асарҳои композиторони муосири тоҷик –

Ф.Солиев, Я.Сабзанов, З.Шаҳидӣ Ф.Шаҳобов, Х.Абдуллоев, Д. Дӯстмуҳаммадов ва дигарон иҷро карда мешаванд.

Комёбиҳои студияи «Тоҷикфилм» низ назаррас мебошанд. Ҳоло кинои тоҷик ҳаводорони зиёд дорад. Бисёр асарҳои кинорежиссёрони тоҷик Борис Кимёгаров, Давлат Худоназаров, Баҳтиёр Худойназаров, Ҷамшед Усмонов сазовори ҷоизаҳои байналмилалӣ гардидаанд.

Пеш дар Тоҷикистон косибӣ (кандакорӣ, кулолӣ, бофандагӣ ва ғайра) хеле ривоч ёфта буд ва аз насл ба насл мегузашт. Ҳоло дар баробари рушди санъати тасвирӣ, графика, мучас-самасозӣ касбу ҳунароҳои қадима – кулолӣ, кандакорӣ низ эҳё шуда истодаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом соҳаҳои саноати сабуки Тоҷикистон аҳамияти содиротӣ доранд? Корхонаҳои калонтарини онҳоро номбар кунед?
2. Ба соҳаҳои хизматрасонӣ чиҳо мансубанд?
3. Оид ба рушди соҳаҳои хизматрасонии ҷумҳурӣ ва ноҳияи (шаҳри) худ мисолҳо оваред.
4. Шумо кадом варзишгарон ва ходимони машҳури санъати Тоҷикистонро медонед?
5. Ноҳияи (шаҳри) шумо бо номи кадом одамони машҳур шуҳрат ёфтааст.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Дар кадом ноҳияҳо рушди саноати сабук самаранок аст?
2. Кадом роҳҳои беҳтарини дар шароити иқтисоди бозаргонӣ тараққи додани саноати сабук вучуд доранд?
3. Оё вазъи мактабу маориф дар ҷумҳурӣ ба талаботи замон ҷавобгӯй аст?
4. Боз кадом ходимони илму санъати тоҷик шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудаанд?

§ 29. НАҚЛИЁТ

Навъҳои асосии нақлиётро номбар кунед. Дар тӯли солҳои истиқлолият дар ҳудуди мамлакат кадом роҳҳои нави оҳан ва автомобилгард сохта шудаанд?

Дар Тоҷикистон аҳамияти нақлиётҳои роҳи оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ калон аст. Тавассути роҳи оҳан алоқаҳои иқтисодии дохилӣ ва берунии ҷумҳурӣ амалӣ мегарданд. Нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳани камбар бештар барои робитаҳои дохили ҷумҳурӣ пешбинӣ шудаанд.

Пеш дар қаламрави Тоҷикистон як роҳи оҳан (Хавос – Хучанд) вучуд дошт, ки соли 1897 сохта шуда буд. Роҳи оҳани нахустин дар ҷануби ҷумҳурӣ (Тирмиз – Душанбе) солҳои 1926–29 сохта шудааст. Дар панҷсолаҳои пеш аз ҷанг дар Тоҷикистон чанд роҳи камбар, инчунин роҳҳои асосии автомобилгарди Душанбе – Хучанд, Ёш – Хоруғ, баътар Душанбе – Фарм ва Душанбе – Хоруғ сохта шудаанд. Аввалин роҳи ҳавоӣ – Душанбе – Тошканд соли 1924 кушода шуд.

Дар Тоҷикистон саҳми нақлиёт дар боркашонӣ ва расонида-ни он ба манзил хеле калон аст. Бо ёрии он алоқаҳои дохилию соҳавӣ, байналмилалӣ ва байнидавлатӣ ба амал бароварда мешаванд.

Ҷадвали 6.

Боркашонӣ аз рӯйи навъҳои нақлиёт дар Тоҷикистон

Номгӯӣ	1991	1998	1999	2003	2006	2012
Ҳамаи нақлиёт	303055,0	34585,7	27742,7	32605,4	38594,0	61656,6
аз он ҷумла: роҳи оҳан	6432,0	12705,6	11637,7	11720,5	12114	9256,7
автомо- билӣ	73388,0	3802,0	2815,0	2256,1	2879	7208,2
ҳавоӣ	11,0	4,0	2,0	3,8	3,7	2,6

Дар солҳои минбаъда Тоҷикистон аз кишваре, ки дар он пайраҳаҳои кӯҳӣ ва роҳҳои корвонгард бартарӣ доштанд, ба сарзамини дорои шоҳроҳу роҳҳои ҳавоӣ табдил ёфт.

Нақлиёти автомобилӣ дар шароити кӯҳсор аҳамияти ниҳоят калон дорад. Тақрибан 90 дарсади боркашонии ҷумҳурӣ ба нақлиёти автомобилӣ рост меояд. Сохтани роҳ дар кӯҳҳо ниҳоят душвор, серхарочот ва ҳатто дар баъзе ҷойҳо ғайриимкон аст.

Ҳоло қисми зиёди роҳҳои мошингард дар ҷумҳурӣ мумфарш шудаанд. Нақлиёти автомобилӣ деҳаҳои дурдасти ҷумҳуриро ба марказҳои саноатӣ ва истгоҳҳои роҳи оҳан мепайвандад, барои зуд ва беталаф ба корхонаҳои саноатӣ кашонидани маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат мекунад. Соли 2012 нисбат ба соли 1960 тавассути нақлиёти автомобилӣ 45 маротиба бештар бор ва 28 маротиба бештар мусофир кашонда шуд. Ҳаҷми умумии боркашонӣ ба воситаи нақлиёти автомобилӣ соли 2012-ум 7205,2 ҳаз. тоннаро ташкил кард. Дар ҷумҳурӣ хоҷагиҳои автомобилҳои калон ташкил карда шудаанд. Аз пойтахт – шаҳри Душанбе қариб ба ҳамаи шаҳру ноҳияҳои автобусҳои мусофиркаш равуо мекунад. Бинобар аз кӯҳҳои баланд гузаштан, роҳҳои автомобилгарди Душанбе–Хучанд ва Душанбе–Хоруғ мавсимӣ буданд ва зимистон баста мешуданд. Барои осон намудани мушкили роҳ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгирии мутахассисони Эрон соли 2006 аз ҷониби ағбаи Анзоб бо дарозии қариб 5 км нақби Уштурро бунёд кард, ки масофаи роҳ то 30 км кӯтоҳ шуда, тамоми сол равобитаи ноҳияҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон доимӣ гардид. Чанде пеш роҳи нави Кӯлоб – Қалъаихумб – Хоруғ сохта шуд, ки тамоми сол кушода хоҳад буд. Сохтмони ин роҳ масъалаи нақлиётро дар қисми шарқии Тоҷикистон ҳал карда, боркашониро ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон осонтар мегардонад. Соли 1999 ба истиқболи 1100–солагии давлати Сомониён ба воситаи ағбаи Қулма роҳи нав ба шохроҳи байналмилалӣ Қароқорум оғоз ёфт ва он 24 майи соли 2004 кушода шуд. Роҳи автомобилгарди Душанбе – Фарм – Ҷиргатол – Саритош навсозӣ гардида, ба нақбҳои Шаршар, Чормағзак ва Шаҳристон бунёд карда шуданд.

Нақлиёти роҳи оҳан дар дохили ҷумҳурӣ нақши дуумдараҷа мебозад, вале аҳамияти он дар робитаҳои беруни калон аст. Ғайр аз роҳҳои оҳани нисбатан кӯҳна (Хавос – Исфара, Тирмиз – Душанбе) дар охири соли 70-ум роҳи нави Тирмиз

– Қўрғонтеппа – Ёвон сохта шуд, ки тўлаш 265 км мебошад. Бо ин роҳҳо нахи пахта, масолеҳи сохтмон, молҳои саноатӣ ва хӯрокворӣ кашонда, аз дигар ноҳияҳо мошин, ғалла, чўб, сў-зишворӣ оварда мешаванд.

Вобаста ба рушди минбаъдаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ талабот ба нақлиёти роҳи оҳан низ меафзояд. Бинобар ин, дар баъзе роҳҳои оҳан сохтани роҳҳои дуҷумин (бо мақсади бештар бор кашондан) пешбинӣ шудааст. Сохтмони роҳи оҳани Қўрғонтеппа – Кўлоб ба охир расид ва дар оянда бунёди роҳи оҳани Ёвон – Вахдат Вахдат – Файзобод, Панҷакент – Самарқанд, ки барои инкишофи минбаъда ва азхуд кардани сарватҳои ин ноҳияҳо зарур аст, дар назар дошта шудааст.

Нақлиёти ҳавоӣ дар шароити ҷумҳурии кўҳсори мо ниҳоят аҳамияти калон дорад. Тавассути нақлиёти ҳавоӣ мусофир, почта ва баъзе борҳоро мекашонанд. Авиатсия дар кишоварзӣ ва рушди геология низ истифода мешавад. Бо кўмаки тайёраҳо ба киштзор нуриҳои минералӣ мепошанд. Зараррасонҳои зиёрат ва алафҳои бегонаро маҳв мекунанд.

Нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ мунтазам такмил ёфта, бо тайёраҳои нав пурра мегардад. Ҳоло Душанбе қариб бо пойтахти ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шўравӣ ва бисёр шаҳрҳои калони ИДМ ва хориҷи кишвар робитаи ҳавоӣ дорад. Дар солҳои минбаъда тўли роҳҳои ҳавоии Тоҷикистон зиёда аз 2 маротиба ва ҳаҷми мусофиркашонӣ то 1,5 маротиба афзуд.

Бо сабаби солҳои охир ба дараҷаи баланд афзудани сафи муҳоҷирони меҳнатӣ хатсайрҳои иловагӣ: Душанбе – Екатеринбург, Душанбе – Красноярск, Душанбе – Иркутск, Хучанд – Волгоград, Кўлоб – Москва, Кўлоб – Перм, Кўлоб – Екатеринбург кушода шуд.

Нақлиёти обӣ ва лўлаві дар ҷумҳурӣ суст рушд ёфтааст (ба хотир оваред, ки чаро?). Киштигардӣ қисман дар поёноби рӯди Панҷ ва Ому вучуд дорад. Тавассути лўла (кубур) ноҳияҳои шимолӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон аз Бухоро ва ноҳияҳои ҷанубии Хатлон – аз Колхозобод (кони Қизилтумшук) ва кони Хочасартез газ мегиранд.

Нақлиёт ва муҳити зист. Навъҳои нақлиёт низ яке аз манбаъҳои асосии ифлоскунии ҳавои атмосфера, ҳок ва обу наботот буда, зиёдшавии миқдори он боиси ташвишу хавотири одамон

гардидааст. Мувофиқи ҳисоби олимон танҳо нақлиёти автомобилӣ соле қариб 2 млрд тонна сӯзишвории нафӣ сарф менамояд, ки аз ин бештар аз 77 дарсади он ба фазо дар шакли захрҳои хавфнок барои муҳит сар дода мешавад. Агар суъати ифлосшавии фазо назар ба солҳои 80-уми асри XX бештар аз 3 баробар афзуда бошад, пас дар ин ҳода ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ хеле калон аст. Ҳоло дар сайёраи мо зиёда аз 300 млн автомобил вучуд дорад, ки онҳо дар якҷоягӣ ба фазо соле бештар аз 250 млн тонна гази туршии ангишт ва 50–80 млн тонна гази карбон сар медиҳанд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳангоми парвоз аз Амрико ба Аврупо самолёти реактивии мусофиркашонӣ дар муддати 8 соати парвоз зиёда аз 35 тонна оксигенро истифода мекунад, ки ин ба кори 25 ҳазор гектар бешазор дар ҳамин муҳлат рост меояд. Дар Русия танҳо нақлиёти автомобилӣ ба ҳисоби миёна рӯзе то 16 млн тонна газҳои ҳархелаи захрнок ба фазо сар медиҳад. Аз рӯи мушоҳидаи мутахассисон 30 дарсади бемории шаҳрвандони Русия аз ҳисоби партовҳои гази автомобилӣ ба амал меояд. Мӯйаян карда шудааст, ки автомобилҳои ҳозиразамон ҳангоми тай намудани масофаи 900 км ба миқдоре оксиген истифода мекунад, ки онро ҳуди ронанда дар муддати як сол нафас мегирад.

Дар Тоҷикистони мо соле ба фазои атмосфера зиёда аз 30 ҳазор тонна газҳои захрнок сар дода мешаванд, ки қариб 90% ба нақлиёт рост меояд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳазор автомобил дар як соат ба фазо аз 4500 то 5000 метри мукааб гази карбон сар медиҳанд. Аз кӯчаҳои Душанбе, Хучанд ва Қӯрғонтеппа бошад, рӯзе ҳазорҳо автомобил мегузаранд. Бо газҳои захролуди автомобилӣ ифлоскунии фазои шаҳрҳо қариб дар тамоми хоҷагиҳои нақлиётӣ ба назар мерасад. Сол то сол зиёд шудани миқдори автомобилҳо водор мекунад, ки дар ҳама роҳҳои муҳими автомобилгард нуктаҳои санҷиши экологӣ барпо карда шаванд.

Дар як қатор кӯчаҳои марказии Душанбе, Қӯрғонтеппа, Хучанд, Ваҳдат ва ғайра ҳаракати автомобилҳои боркаш манъ карда шудааст, вале ин кам аст, зеро дар бисёр кӯчаҳои калони шаҳрҳо автомобилҳои вазнини боркаш бо садои баланди моторҳо ҳаракат мекунад, ки дар ин кӯчаҳо аксар боғчаю яслӣ ва беморхонаю мактабҳо воқеъ гаштаанд. Яке аз роҳҳои беҳта-

рини кам шудани миқдори газҳои автомобилӣ дар шаҳрҳои чумхурӣ сохтани роҳҳои берунишаҳрӣ ва аз дохили шаҳр берун баровардани хочагиҳои автомобилӣ (автобазаҳо) аст. Ин дар навбати худ барои хеле кам шудани садои ғалоғулаи моторҳо имконият медиҳад.

Солҳои охир дар шаҳрҳои чумхурӣ ба ҷойи бензин истифодаи газ зиёд шуда истодааст. Дар сурати риояи техникаи беҳатарӣ истифодаи газ нисбат ба бензин 2–3 баробар арзон ва ифлоскунии фазои атроф низ то 3–4 баробар кам мешавад. Роҳи дигари тоза нигоҳ доштани ҳавои шаҳр ҳарчи зиёд намулдани миқдори троллейбусҳо ва дар Душанбе дар қатори троллейбус барпо намудани хатҳои трамвайҳои тезҳаракаткунанда мебошад.

Барои тоза нигоҳ доштани фазои шаҳрҳои чумхурӣ ва ҳифзи саломатии шаҳрвандон сабзгардониҳои хиёбону кӯчаҳо хеле муҳим аст. Ҳисоб карда шудааст, ки дар кӯчаҳои ниҳоят сермошин партовҳои бензин, ки дар таркибашон пайвастагии барои саломатӣ захрнокӣ сурб доранд, метавонанд то радиуси 400 метр фазоро ифлос кунанд, вале ҳангоми вучуд доштани дарахту буттаҳои сарсабз миқёси таъсири ифлоскунии муҳит аз 20–30 метр зиёд намешавад. Бинобар ин, дар шароити иқлими гарми кишвар афзун намудани кабудизор дар атрофи кӯчаҳои калони автомобилгард баҳри нигоҳ доштани салқинӣ ва тозагии доимии муҳити атроф ниҳоят зарур мебошад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар Тоҷикистон кадом навъҳои нақлиёт инкишоф ёфтаанд?
2. Аҳамияти нақлиёти автомобилӣ дар чумхурӣ чӣ гуна аст?
3. Хусусиятҳои нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳанро мухтасар тавсиф кунед ва шохроҳҳои онро номбар намоед.
4. Чаро дар чумхурӣ нақлиёти обӣ ва лӯлавӣ (кубурӣ) суст инкишоф ёфтааст?
5. Аҳамияти нақлиёти ҳавоӣ дар Тоҷикистон аз чӣ иборат аст?
6. Таъсири нақлиётро ба муҳити зист шарҳ диҳед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Чаро нақлиёти автомобилӣ дар дараҷаи аввал меистад?
2. Кадом роҳи нави автомобилӣ имконияти таракқӣ додани ноҳияҳои марказии Тоҷикистонро дорад?

3. Ба фикри шумо роҳи нави автомобилӣ тавассути Афғонистон ба-рои Тоҷикистон аҳамият дорад?
4. Дар шароити кӯҳсор боз кадом навъи нақлиёт метавонад тараққӣ ёбад?

§ 30. ТАРАҚҚИЁТИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ ДАР ОЯНДА

Кадам навъи сарватҳои табиӣи Тоҷикистон хеле самаранок мебошанд? Ба фикри шумо кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ дар оянда босуръат меафзоянд?

Дар шароити ҳозира яке аз вазифаҳои аввалини хоҷагии халқи ҷумҳурӣ гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дар марҳалаи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ, ба зинаи нав бардоштани сатҳи қувваҳои истеҳсолкунандаи он мебошад. Ҳалли ин масъала омили муҳимми беҳтар намудани дараҷаи некӯаҳволии халқ ва дараҷаи иштироки ҷумҳурӣ дар тақсимои географии меҳнат мебошад. Дар иҷрои он минбаъд самаранокӯ оқилона истифода кардани ашёи хом, захираҳои меҳнатӣ, инкишоф додани интенсификатсия (суръатнокӣ)-и истеҳсолот ва бозёфтҳои нави илму техника саҳми хеле калон доранд. Ғайр аз ин, ба рушди мутаносиби соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва ғайриистеҳсолӣ ва пеш аз ҳама, ба рушди минбаъдаи саноат ва кишоварзӣ диққати ҷиддӣ додан лозим аст.

Барои Тоҷикистон хусусан, рушди истеҳсоли қувваи барқ аҳамияти калон дорад. Иқтидори гидроэнергетикии ҷумҳурӣ асосан дар ду дарё – Вахш ва Панҷ зиёд аст. Самаранок истифода бурдани он аз сохтмони неругоҳҳои барқии обӣ, дарғот ва обанборҳо вобастагӣ дорад. Ин иншоот боиси дар обанборҳо ғун шудани қисми зиёди оби дарё мегарданд, ки барои ҳосил кардан ҷараёни барқ ва обёрии заминҳои ташналаби Тоҷикистон, инчунин Туркманистону Ўзбекистон муҳим мебошанд. Ғайр аз НБО-и Роғун (3,6 млн. квт), Сангтӯда-1 ва Сангтӯда-2 боз НБО-и Даштиҷум (4 млн. квт) ва барои бо қувваи барқ таъмин кардани Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар рӯди Ғунд қаторстансияҳо бунёд карда мешаванд. Ба қарибӣ дар рӯди Ғунд НБО-и Помир-1 ба кор да-

ромад ва дар солҳои наздик сохтмони неругоҳи барқии обии Помир—2 ба охир мерасад.

Ғайр аз электроэнергетика дар Тоҷикистон металлургияи ранга, мошинсозӣ, саноати химия ривоч хоҳад ёфт. Иқтидорҳои нави заводи алюминии Тоҷикистон ва заводи электрохимиявии Ёвон пурра ба кор дароварда мешаванд. Ин корхонаҳои ҷумҳурӣ пуриқтидор буда, маҳсулоти хушсифат медиҳанд. Дар баробари ин, дар мавзеи ҷойгиршавии ин заводҳо андешидани тадбирҳои хифзи табиат низ дар назар дошта шудааст.

Рушди мошинсозӣ ва саноати сабук маблағи нисбатан кам талаб карда, барои ба кор ҷалб кардани қисми зиёди одамон шароити мусоид фароҳам меорад. Заводҳои трансформатори Қўрғонтеппа ва «Гидроагрегат» васеъ шуда, заводи нави таъмири муҳаррикҳои барқӣ сохта мешавад. Дар соҳаи саноати сабук ба роҳ мондани истеҳсолоти калони коркарди пахта, инчунин, корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти химия дар назар дошта шудааст.

Рушди самараноки истеҳсолот ба оқилона ҷойгир намудани корхонаҳо зич вобаста аст. Дар ин бобат ҷойгиронии корхонаҳои нави саноатиро зимни баҳисобгирии манбаи ашёи хом, об, захираҳои корӣ, нақлиёт, робитаҳои иқтисодии берунӣ ва ғайра ба амал овардан лозим аст.

Корхонаҳои нав асосан ҳамчун қисми таркибии сиклҳои истеҳсолии амалкунанда бунёд гардида, зинаҳои номукаммали онҳоро пурра менамоянд. Дар натиҷа ашёи хом ва партови корхонаҳо то ҳадди имкон пурра истифода шуда, ба маҳсулоти хушсифат табдил мегардад. Ин тарзи ташкили истеҳсолот маҳсулнокии меҳнатро афзун намуда, барои беҳтар намудани вазъи экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли имконият фароҳам меоварад. Дар соҳаи кишоварзӣ ҷойгиркунии зироат, боғу тоқзор, навъҳои гуногуни чорво зимни баҳисобгирии шароити ҳоку иқлим ва тахассуси ноҳияҳои иқтисодӣ ба амал оварда мешавад. Он боиси афзудани ҳосилнокии истеҳсолоти кишоварзӣ гардида, дараҷаи таъмини аҳолиро бо озуқа ва корхонаҳои агросаноатиро бо ашёи хоми босифат беҳтар менамояд.

Рушди комплекси кишоварзию саноатӣ (ККС) барои иҷрои барномаи озуқа мусоидат мекунад. Дар комплекси кишовар-

зию саноатии Тоҷикистон пахтакорӣ қойи асосиро мегирад, хусусан, ба парвариши пахтаи маҳиннах диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Бо ин мақсад даштҳои Данғара ва Бешкент пурра ба қор андохта мешаванд. Парвариши картошка ва сабзавот низ рушд хоҳад ёфт, хусусан, васеъ намудани хоҷагиҳои сабзавоткории гирду атрофи шаҳр муҳим аст. Дар ноҳияҳои доманакӯҳию кӯҳии ҷумҳурӣ (хусусан, водии Рашт ва болооби Зарафшон) инкишоф додани картошкапарварӣ аҳамияти калон дошта, имкон медиҳад, ки аз дигар ноҳияҳо овардани картошка қатъ карда шавад.

Боғутокдорӣ ва ситруспарварӣ низ ривоч хоҳад ёфт. Ҳоло дар вилояти Хатлон ва водии Рашт хоҷагиҳои калони боғутокпарварӣ ташкил карда шудаанд, бахусус тоқдории лалмӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Зиёд шудани истеҳсоли меваҷот имкон медиҳад, ки қисми зиёди он ба дигар ҷумҳуриҳо фурӯхта шавад.

Дар сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ ситруспарварӣ (истеҳсоли лимӯ) қойи махсусро ишғол мекунад. Дар оянда дар водии Вахш ва вилояти Суғд хоҷагиҳои нави ситруспарварӣ ташкил карда мешаванд.

Рушди боғутокдорӣ ва ситруспарварӣ, инчунин, бунёди муассисаҳои қоркарди маҳсулоти онҳо имкон медиҳад, ки масъалаи бо қор таъмин қардани аҳолии деҳот ҳал гардад.

Дар баробари рушди саноат ва кишоварзӣ ба тараққиёти минбаъдаи нақлиёт низ диққат дода шудааст. Роҳи нави автомобилгарди Душанбе – Кӯлоб – Қалъаи Хунб – Мурғоб, роҳи охани Қӯрғонтеппа – Кӯлоб ва нақби Истиклол дар ағбаи Анзоб, нақбҳои Чормағзак, Шаршар ва Шаҳристон ба истифода дода шуд.

Дар баробари рушди соҳаҳои асосии хоҷагии халқ соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ низ тараққӣ меёбанд, хусусан, ба рушди соҳаҳои хизматрасонии аҳоли эътибори махсус додан лозим аст.

Қойигиркунии оқилонаи қорхонаҳо боиси такмилёбии ташкили минтақавии хоҷагии халқ мегардад. Ҳангоми оқилона ва бо навбат истифодабарии сарватҳои табиӣ ва захираҳои қорӣ ҳар як ноҳияи иқтисодӣ дараҷаи рушди хоҷагии ноҳияҳои

сусттараққикардаро бо ноҳияҳои пешқадам (то ҳадди имкон) наздик кардан мумкин аст. Дар ин сураат ҳар як ноҳияи иқтисодӣ метавонад дар пешрафти иқтисодиёти ҷумҳурии мустақилу соҳибхӯиёри мо саҳми арзанда гузорад.

Дар оянда баробари ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист диққати ҷиддӣ дода мешавад. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, барои беҳтар ва устувор намудани вазъи экологӣ, аз ҷумла муҳофизат ва истифодаи самараноки манбаъҳои об ва бо обтаъминкунии истеҳсолоту аҳоли ҷорабиниҳои мушаххас андешида мешаванд. Ғайр аз ин, азнавбарқароркунии заминҳои азкорбаромада, ташкили зинаҳои муҳофизати хок дар ҷойҳои сершамол, такмил додани технологияи (тарзи коркард) корхонаҳои саноатӣ ва кишоварзӣ, коркарди партовҳои хочагӣ ва ғайра хеле муҳим мебошанд. Ҳалли оқилонаи ин масъалаҳо барои беҳтар намудани рушди устувори иқтисодӣ ва вазъи экологии ҷумҳурий мусоидат менамояд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар марҳалаи ҳозира масъалаи аввалиндараҷаи ҷумҳурий аз чӣ иборат аст?
2. Дар рушди минбаъдаи соҳаҳои истеҳсолӣ ба кадом масъалаҳо диққат дода мешавад?
3. Дар ҷойгир намудани корхонаҳои нав ба кадом омилҳо диққат додан лозим аст?
4. Барои беҳтар намудани вазъи экологӣ чӣ гуна ҷорабиниҳо андешида мешаванд?

АЗ НИГОҶИ ШУМО

1. Дар оянда кадом самтҳои тараққиёти ҷумҳурий нисбатан муҳим мебошанд?
2. Кадом соҳаҳо ба қувваи барқ бештар ниёз доранд?
3. Дар оянда рушди кадом соҳаҳои саноатӣ самараноканд?
4. Саҳми соҳаи агросаноатӣ дар пешрафти иқтисодиёт чӣ гуна хоҳад шуд?

БОБИ III

ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

§ 31. НОҲИЯБАНДИИ ИҚТИСОДӢ ВА СИКЛҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ

Тақсимои маъмури Тоҷикистонро ба хотир оред. Дар ҷумҳури кадом ноҳияҳои табиӣ – географиро медонед? Ноҳияи иқтисодӣ – географӣ оё аз ноҳияи табиӣ – географӣ фарқ дорад?

Ноҳиябандии иқтисодӣ яке аз фишангҳои асосии тақмил додани ташкили ҳудуди истеҳсолот мебошад. Бинобар он ба ин масъала дар ҳамаи мавридҳои ислоҳоту рушди иқтисодӣ аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад, зеро ҷудо намудани ҳудуди ҷумҳури ба ноҳияҳои иқтисодӣ барои ҳал намудани масъалаҳои оқилона ҷойгир намудани қувваҳои истеҳсолкунанда, самаранок истифода бурдани сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнатӣ равона карда шудааст. Дар ин сурат ҳар як ноҳияи иқтисодӣ зимни дуруст истифода бурдани шароити табиӣ ва иқтисодӣ ба истеҳсоли як ё якчанд навъи маҳсулот махсус ғардонидани мешавад. Одатан, як қисми маҳсулот ба дигар ноҳияҳо ва берун аз ҳудуди ҷумҳури бароварда, ба ивази он маҳсулоти зарурӣ оварда мешавад.

Чунин шакли мубодилаи иқтисодиро тақсимои географӣ, ё ки ҳудудӣ меноманд, ки дар махсусғардонии ноҳияҳои иқтисодии алоҳида зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ натиҷаи тақсимои меҳнат мебошад, ки он пайдоиши таърихӣ дорад. Баробари рушд ёфтани тақсимои ҳудудии меҳнат ноҳияҳои иқтисодӣ ташаккул меёбанд. Ҳар яки онҳо махсусғардонии алоҳидаро инъикос намуда, қисми таркибии комплекси хоҷагии халқ ба ҳисоб мераванд. Одатан, ноҳияҳои иқтисодӣ бо соҳаҳои махсусғардида ва тараққиёти комплекси худ аз якдигар фарқ мекунанд. Ин ба он маъно, ки дар ноҳияҳои иқтисодӣ на фақат соҳаҳои махсусғардида, инчунин, соҳаҳои ёрирасон ва хизматрасон бо ҳам алоқаманд амал мекунанд. Ҳар яки ин соҳаҳо дар тараққиёти комплекси хоҷагии вазифаи хосро иҷро менамоянд. Ба соҳаҳои махсусғардида дар миқёси ҷумҳури ҳамон соҳаҳо дохил мешаванд, ки маҳсулоти

онҳо барои қонеъ гардонидани талаботи дигар ноҳияҳои иқтисодӣ ва содирот нигаронида шудааст, чунончи, дар Тоҷикистон истеҳсоли алюминий, пахта ва ғайра. Соҳаҳои ғирасон ҳамон соҳаҳоеро мегӯянд, ки тараққиёти мунтазами соҳаҳои махсусгардонидаро таъмин менамоянд. Масалан, истеҳсоли лӯлаҳо (қубурҳо), новаҳо барои обёрии пахтазор, корхонаҳои абрешим дар истеҳсоли матои шохӣ, истеҳсоли зарфҳои шишагӣ барои саноати консерв ва винобарорӣ. Ба соҳаҳои хизматрасон он соҳаҳо мансуб мебошанд, ки аҳолиро бо хӯрокворӣ, пойафзор, либос, маҳсулоти кешбофӣ ва дигар ашёи зарурии рӯзгор таъмин менамоянд. Бояд гуфт, ки ин се гурӯҳи соҳаҳои истеҳсолот ҳамон вақт мунтазам ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд, ки дар ҳар ноҳияи иқтисодӣ оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ, табиӣ, силсилаи васеи хатҳои барқ ва нақлиёти маҳаллӣ оқилона ба роҳ монда шавад. Аз ин рӯ, ноҳияҳои иқтисодӣ дар системаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ на танҳо бо таҳассуси хоҷагӣ, комплекси хоси соҳаҳои истеҳсолӣ ва дараҷаи рушди худ фарқ мекунанд, балки воҳиди томи истеҳсолию ҳудудӣ ҳисоб меёбанд.

Дараҷаи рушди ноҳияҳои иқтисодиро на танҳо пешрафти умумии иқтисодӣ, балки дараҷаи ташаккулёбии комплекси ҳудудию истеҳсолӣ (КҲИ) низ муайян менамояд. Комплексиҳои истеҳсолӣ бошанд, аз ҷиҳати ташаккулёбӣ ва сатҳи рушд дар зинаҳои гуногун меистанд. Танҳо он комплексҳоро рушдёфта меноманд, ки сиклҳои пурраи истеҳсолӣ дошта бошанд. яъне дар онҳо истеҳсоли ашёи хом, коркарди он, истифодаи пурраи партовҳои истеҳсолӣ, муҳофизат ва барқарор намудани сарватҳои табиӣ дар якҷоягӣ ба амал ояд. Аз ин рӯ, ташаккулёбӣ ва дараҷаи рушди комплексиҳои истеҳсолӣ дар ҳамаи ноҳияҳои иқтисодӣ як хел нест.

Ҳамин тариқ, ноҳияҳои иқтисодӣ ҳудуди махсусгардидае мебошанд, ки аз дигар ноҳияҳои иқтисодӣ на танҳо бо мавқеи географӣ, захираҳои корӣ, табиӣ, таҳсиси умумиҷумҳурӣ, балки бо вақти ташаккулёбӣ, сатҳи рушди комплексиҳои ҳудудию истеҳсолии худ фарқ мекунанд. Инро мавриди омӯхтани ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ дарк кардан мумкин аст.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки таҳассуси ноҳияро ифода мекунанд, аз инҳо иборатанд: нисбат ба талабот бештар истеҳсол

кардани маҳсулот, арзон будани маҳсулот, мавҷудияти заминаи калони ашёи хоми ин маҳсулот.

Дар асоси ин қонуниятҳо, инчунин, нишондиҳандаҳои таҳассус, ки аз рӯйи формулаи $K = \frac{P}{H}$ ҳосил карда шудааст, метавон гуфт, ки муҳимтарин соҳаҳои таҳассуси хоҷагии халқи Тоҷикистон инҳоянд: қувваи барқ, металлургияи ранга, саноатҳои химия, абрешим, пашм, газворҳои пахтагӣ, меваю сабзавот ва консерва, шаробпазӣ, ки манбаи ашёи хом ба шумор мераванд. Рушди хоҷагии халқ дар ҳар қисми ҷумҳурӣ ҳар хел аст. Масалан, металлургияи ранга асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷанубӣ, абрешим ва пашм дар шимол, газворҳои пахтагӣ ва равшанкашӣ дар ҷануб тараққӣ кардаанд.

Сиклҳои истеҳсоли. Дар шароити ҳозира соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, аз ҷумла саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра натанҳо чун соҳаҳои алоҳида амал мекунанд, балки бо ҳам вобаста тараққӣ меёбанд. Ин ду ҷиҳати хоси соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ (соҳавӣ ва бо ҳам алоқаманд рушдбӣ) водор менамоянд, ки онҳоро бо методи соҳавӣ ва сиклҳои истеҳсоли таҳлил намоем. Бо методи соҳавӣ он корхонаҳое омӯхта мешаванд, ки маҳсулоти якхела (мисол, саноати хӯрокворӣ) истеҳсол мекунанд ва вобаста ба он ба ин ё он соҳа мансуб доништа мешаванд. Асоси онҳоро ашёи хом, технология ва истеҳсоли маҳсулоти якхела ташкил менамоянд. Аз ин лиҳоз, методи соҳавӣ ҳамаи он алоқамандиҳои печдарпечу мураккабро, ки дар ҷараёни истеҳсолот амал мекунанд, пурра ба ҳисоб гирифта наметавонад. Аз ҷумла методи соҳавӣ вобастагии технологияи байни корхонаҳое, ки як хел ашёи хомро истифода мебаранд (мисол, истеҳсоли пахта, нахи он, ресандагӣ, бофандагӣ, рангуборкунӣ, равшанкашӣ, собунпазӣ ва кунҷора), дар ҳудуди ҷудогона ҷойгир шудаанд ва ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, ба инобат мегирад. Ҳол он ки корхонаҳое, ки як навъи ашёи хомро истифода мебаранду ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, бо якдигар на танҳо алоқаи умумииктисодӣ, балки истеҳсолию технологӣ низ доранд. Чунин ҷараёнҳои муштараку омехтаи истеҳсолиеро, ки дар байни соҳаҳои гуногуни саноат зимни коркарди пурраи ашёи хом ва партови он сурат мегиранд, фақат тавассути методи сиклҳои истеҳсоли омӯхтан мумкин аст.

Методи сиклҳои истеҳсолиро бори аввал Н. Н. Колосовский пешниҳод кардааст. Мувофиқи ақидаҳои ӯ робитаҳои устувори истеҳсолии бо ҳам алоқаманд, ки дар атрофи як истеҳсолоти асосӣ рушди меёбанд, сикли истеҳсолӣ номида мешаванд. Сиклҳои истеҳсолӣ асоси комплексҳои ноҳияҳои иқтисодиро ташкил менамоянд. Вобаста ба омилҳои иқтисодӣ ва технологӣ сиклҳои истеҳсолӣ дар ҳудудҳои муайян як хел рушд намеёбанд. Қисми онҳо тамоми зинаҳои технологӣ, яъне аз истеҳсоли ашёи хом, коркарди ибтидоии он то истеҳсоли маҳсулоти тайёру истифодаи партовҳоро дар бар мегиранд. Онҳо ро сиклҳои истеҳсолии пурра меноманд. Сиклҳое, ки тамоми зинаҳои технологию истеҳсолиро дар бар намегиранд, сиклҳои нопурра номида мешаванд.

Мувофиқи методи сиклҳои истеҳсолӣ дар ҳудуди ҷумҳурӣ сиклҳои зерини ҳудудию истеҳсолӣ инкишоф ёфтаанд: сикли истеҳсолии металлургияи ранга, газоенергохимиявӣ, гидроэлектрометаллургӣ, электрохимиявӣ, аграрию саноатӣ, индустрию сохтмон ва ғайра.

Сикли истеҳсолии металлургияи ранга нопурра буда, истихроҷи маъдани металлҳои ранга, нармакунӣ ва коркарди онро дар бар мегирад. Корхонаҳои ин сикл дар шаҳракҳои Адрасмон, Консой, Табошар, Чорукдарон, Майхӯра, Анзоб ҷойгир шудаанд. Маҳсулоти сикл аз концентрати (ҳокаи металл) руҳ, сурб, симоб, сурма, волфрам ва ғайра иборат аст. Аз сабаби набудани корхонаи металлгудозӣ он концентратҳо берун аз ҷумҳурӣ ба фурӯш бароварда мешаванд.

Сикли истеҳсолии газоенергохимиявӣ ҳамагӣ як корхона дорад, ки дар шаҳри Сарбанд воқеъ гардидааст. Дар ин корхона дар асоси гази табиӣ ва ашёи хоми кашонидаоварда нуриҳои минералии азотӣ истеҳсол мекунанд, ки дар кишоварзӣ васеъ истифода мебаранд. Як қисми он ба мамлакатҳои Осиёи Марказӣ бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии электрохимиявӣ дар асоси қувваи барқи НБО-и Норақ, намаки ошӣ ва оҳаксанги маҳаллӣ ташаккул ёфтааст. Корхонаҳои ин сиклро қонҳои истихроҷи намак, оҳаксанг ва Заводи электрохимиявии Ёвон ташкил мекунанд. Мувофиқи нақшаи инкишофи минбаъда сикли мазкур масолеҳи синтези хлороорганикӣ, содаи каустикӣ, нурии минералӣ,

воситаҳои химиявии муҳофизати зироатҳо, масолеҳи полимерӣ истеҳсол мекунад. Маҳсулоти онро асосан дар ҷумҳурӣ истифода мебаранд. Боқимондаи он ба дигар давлатҳо бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии гидроэлектрометаллургӣ нопурра мебошад. Вай дар асоси қувваи барқи маҳаллӣ ва ашёи хоми кашонида кор мекунад. Корхонаи асосии сикл Заводи алюминии Тоҷикистон (ш.Турсунзода) мебошад. Дар завод аз гилҳок алюминий истеҳсол мекунанд. Аз партови заводи мазкур зарфҳои чинӣ месозанд. Барои муҳофизати муҳити атроф завод бо таҷҳизотҳои газ, ҷангу ғубортозакунанда ҷиҳозонида шудааст.

Сикли истеҳсолии аграрию саноатӣ яке аз сиклҳои асосӣ буда, бо сершохагии худ фарқ мекунад. Асосан аз ду шохаи калон иборат аст: саноатӣ – аграрӣ ва индустриявӣ – агрогидромелиоративӣ. Умумияти ин шохаҳо дар он аст, ки онҳо дар асоси оқилона истифода бурдани захираҳои обу замин, малакаи аҳоли ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ кор мекунанд. Дар баробари ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам мекунанд. Ҷиҳати хоси шохаи агрогидромелиоративӣ обёрии механикӣ мебошад. Бинобар ин шоха ғайр аз истеҳсоли пахта, маҳсулоти боғутоқдорӣ, кирмакпарварӣ ва коркарди онҳо, инчунин корхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмон, каналу иншооти гидротехникӣ, мошину механизмҳои обёрикунанда, лӯла ва рӯпӯшҳои оҳанубетониро дар бар мегирад. Ҳар ду шохаи сикли кишоварзӣ – саноатӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд, зеро тамоми маҳсулоте, ки ин шохаҳо истеҳсол мекунанд, дар корхонаҳои саноатӣ бо технологияи яхела (вобаста ба навъи маҳсулот) кор карда мешаванд. Зинаҳои гуногуни онҳо дар шаҳрак ва шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ ҷойгир шудаанд. Корхонаҳои калонтарини сикл дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Истаравшан, Исфара, Панҷакент, Қўрғонтеппа, Конибодом, Кўлоб ва ғайра воқеъ гардидаанд. Аксар вақт онҳо дорои сикли пурраи истеҳсоли мебошанд.

Сикли индустриалӣ–сохтмонӣ истихроҷи оҳаксанг, мергел, гил, сангмайда, озокерит, хокаи сурх, конгломерат (чинсҳои кӯҳии боҳамчаспида), мрамор, санги хоро, истеҳсоли маснуоти сохтмон (семент, гач, керамзит, хишт, оҳак, ранг, муму бетон), таҷҳизоти оҳанубетонӣ, болохонаҳо, тахтабетони деворӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Зинаи охиринаи сиклро сохтмон ташкил менамояд. Хусусиятҳои хоси сикл аз он иборат аст, ки ҳангоми тайёр кардани маснуоти сохтмон миқдори зиёди ашёи хом, об ва энергияро сӯзишворӣ сарф мешавад. Корхонаҳои ин сикл дар Исфара, Хучанд, Қайроқум, Панҷакент, Истаравшан, Душанбе, Ваҳдат, Кӯлоб, Қӯрғонтеппа ва Ёвон ҷойгир шудаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Моҳияти ноҳиябандии иқтисодӣ дар чист?
2. Махсусгардонии ноҳияи иқтисодиро чӣ тавр маънидод кардан мумкин аст? Хоҷагии ноҳияҳоро чӣ гуна ба таври комплексӣ рушд додан мумкин аст?
3. Дарачаи рушди ноҳияҳои иқтисодиро чӣ тавр муайян мекунанд?
4. Методи соҳавӣ ва сиклии омӯзиши истеҳсолот аз ҳам чӣ фарқ доранд?
5. Сикли истеҳсоли чист?
6. Сикли пурра ва нопурра аз ҳам чӣ фарқ доранд?
7. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кадом сиклҳои пурра ва нопурраи истеҳсоли рушд ёфтаанд.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Магар ноҳиябандии иқтисодӣ зарур аст?
2. Ба ақидаи Шумо дар шароити Тоҷикистон махсусгардонӣ самаранок аст?
3. Ба таври комплексӣ тараққӣ додани ноҳияҳо чӣ манфиат дорад?
4. Оё дар Тоҷикистон сиклҳои пурра вучуд доранд?

§ 32. КОМПЛЕКСИ ҲУДУДИЮ ИСТЕҲСОЛИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБӢ (КҲИТҶ)

Комплекси хоҷагии халқ гуфта чиро мефаҳмед?
Кадам комплексҳои соҳавӣ ва байнисоҳавиро медонед?
Моҳияти комплексҳои истеҳсоли дар чист?

Қисми зиёди ҳудуди ҷумҳурӣ (ғайр аз ноҳияҳои иқтисодии Суғд ва Бадахшон) ба комплекси ҳудудиву истеҳсоли Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҲИТҶ) мансуб аст. Дар комплекси ҳудудиву истеҳсоли Тоҷикистони Ҷанубӣ аксари корхонаҳо ба якдигар алоқаманд мебошанд, бинобар ин, ҳосилнокии меҳнат

меафзояд. Қомплекси мазкур нуқтаи асосии хоҷагии халқи тамоми ҷумҳури мебошад.

КҲИТЧ дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистон ҷойгир буда, ноҳияҳои иқтисодии Ҳисор, Рашт, Қўрғонтеппа ва Кўлобро дар бар мегирад. Масоҳаташ 53,2 ҳаз. км² (зиёда 37 дарсади қаламрави ҷумҳури) буда, дар он зиёда аз 60 дарсади аҳолии Тоҷикистон зиндагӣ мекунад. Ба ташаккули комплекс мавҷудияти захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ, ашёи хом, қувваи корӣ, замини ҳосилхез ва шароити иқлим мусоидат кардааст. Аз ҳудуди комплекс қариб нисфи дарёҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна мегузаранд. Иқтидори гидроэнергетикӣ дарёҳои қалон ва миёнаи КҲИТЧ дар ҷумҳури 65,4% ва дар Осиёи Миёна 35%-ро ташкил медиҳад. Фақат рӯдҳои Вахш ва Панҷ метавонанд дар як соат 144 млрд квт қувваи барқ истеҳсол кунанд.

Азҳудкунии захираҳои гидроэнергетикӣ комплекс хусусияти муштарак дорад. Дар баробари истеҳсоли қувваи барқ масъалаи қорам қардани заминҳои нав низ ҳал шуда истодааст. Обанбори Норак имкон дод, ки даҳҳо ҳазор гектар замини водии Ёвону Обиқиик обёрӣ карда шаванд. Дар солҳои наздик НБО-и Роғун ба истифода дода хоҳад шуд. Ҳоло дар дарёи Вахш ғайр аз НБО-ҳои Норак ва Бойғозӣ, инчунин НБО-ҳои Сарбанд, Марказӣ ва Шаршар, Сангтӯда-1, Сангтӯда-2 низ қор мекунанд. Дар оянда боз НБО-и Шӯроб сохта мешавад.

Истеъмолкунандагони асосии қувваи барқ дар комплекси мазкур Заводи алюминии Тоҷикистон ва Заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Дар ҳудуди комплекс зиёда аз 100 қони сарватҳои зеризаминӣ ёфт шудаанд (нафт, газ, ангишт, волфрам, шпати саҳроӣ, намаки ош, оби минералӣ ва ғайра). Аз ҷиҳати захираи намак, стронсий ва ашёи хоми қарбонатӣ барои саноати химия комплекс на фақат дар ҷумҳури, балки дар Осиёи Миёна низ мавқеи ҳосро ишғол мекунад.

Дар ин комплекс ба вучуд омадани марказҳои нави саноатӣ сабаби тез афзудани аҳолии шаҳр гардид. Вазни қиёсии аҳолии шаҳр аз 31,5 дарсад ба 35,3 дарсад (2012) расид. Аҳолии комплекс дар оянда низ хеле зиёд хоҳад шуд. Бо мақсади оқилона истифода бурдани қувваи корӣ ва ба қор таъмин қардани аҳолии қобили меҳнат зарур аст, ки соҳаҳои ҳурду миёнаи саноат

на танҳо дар шаҳрҳои бузург, балки дар шаҳрҳои хурду миёна низ инкишоф дода шаванд.

Дар КҲИТЧ вазни қиёсии саноати сабук (зиёда аз 40 дарсади маҳсулоти умумӣ) ва ҳӯрокворӣ (22,5 дарсад) калон аст. Дар комплекс, хусусан, электроэнергетика, металлургияи ранга, мошинсозӣ ва саноати химия бештар рушд ёфтаанд. Энергетика соҳаи асосии комплекс буда, дар атрофи он дигар соҳаҳои саноат ташаккул меёбанд. Саноати сабук дар оянда ҳам яке аз соҳаҳои тахассусии комплекс хоҳад буд. Дар баробари саноати пахтаозакунӣ соҳаҳои саноати матоъҳои пахтагин низ ривоч меёбанд.

Барои рушди комплекси кишоварзӣ саноати дар худуди КҲИТЧ ҳама гуна шароит мавҷуд аст. Дар комплекс ҷойи асосиро пахтакорӣ ишғол мекунад. Дар зиёда аз 40 дарсади киштзорҳо пахта мекоранд.

Ғайр аз пахтакорӣ дар комплекс соҳаҳои заҳматталаби истеҳсолоти кишоварзӣ, пеш аз ҳама, тоқдорӣ ва сабзавоткорӣ инкишоф ёфтаанд. Солҳои охир ситруспарварӣ низ дар авҷ аст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лимӯ КҲИТЧ, хусусан водии Вахш, дар ИДМ ҷойи якумро мегирад. Дар заминҳои лалмӣ тоқпарварӣ ривоч ёфтааст. Дар баъзе хоҷагиҳои Фахробод аз як гектар тоқзори лалмӣ 180–200 сентнер ангур меғундоранд. Меваҷоти дар КҲИТЧ истеҳсолшуда имкон медиҳад, ки талаботи аҳоли пурра қонеъ карда, қисми маҳсулот ба дигар ҷумҳуриҳо фиристода шавад. Барои бо меваю сабзавот ва зироати полизӣ таъмин кардани шаҳру ноҳияҳо зарур аст, ки киштзори онҳо зиёд ва анбору яхдонҳои нав сохта шаванд.

Баъди пурра азхуд кардани даштҳои Данғараю Бешкент дар назар дошта шудааст, ки дар зиёда аз 100 ҳазор гектар замини нав хоҷагиҳои пахтакорӣ ташкил карда шаванд. Хоҷагиҳои сабзавоткорӣ ва боғутоқпарварӣ низ ташкил карда хоҳанд шуд.

Аз соҳаҳои чорводорӣ дар комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ ғусфандпарварӣ ва говпарварӣ рушд ёфтааст. Хоҷагиҳои комплекс аз ҷиҳати истеҳсоли пӯсти қароқӯлӣ ва пашм дар ҷумҳури ҷойи асосиро ишғол мекунанд. Ба рушди мурғпарварӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Қаламрави комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ бо нақлиёт нағз таъмин аст. Дарозии роҳи оҳан тақри-

бан ба 350 км (қариб 70 дарсади ҳамаи роҳи чумхурӣ) мерасад. Нақлиёти автомобилӣ низ ривоч ёфтааст. Тақрибан 65 дарсади роҳҳои автомобилгарди комплекс мумфарш мебошанд. Нақлиёти лӯлавӣ (қубурӣ) вобаста ба дараҷаи талаботи ба газ доштаи Тоҷикистони Ҷанубӣ инкишоф меёбад.

Барои тақсимои географияи меҳнат сатҳи гирифтани чумхурӣ тезонидани рушди қувваҳои истеҳсолкунандаи комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аҳамияти калон дорад. Қисмҳои алоҳидаи комплекс на танҳо аз рӯйи масоҳат, шумораи аҳоли ва шароити табиӣ иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати таркиб ва тахассуси истеҳсолӣ низ тафовут доранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Комплекси ҳудудию истеҳсолӣ чист ва чӣ афзалият дорад?
2. Заминаҳои табиӣ ва иқтисодии КҶИТЧ-ро номбар кунед.
3. Кадом соҳаҳои асосии саноат ва ҳоҷагии кишоварзии КҶИТЧ-ро медонед?
4. Равияҳои инкишофи минбаъдаи КҶИТЧ-ро шарҳ диҳед.

АЗ НИГОҶИ ШУМО

1. Оё зарурати таҳсиси чунин комплекс мавҷуд аст?
2. Бо дарназардошти кадом сарватҳои ин комплекс қомат афрохт?
3. Заминаи ба қор таъмин намудани аҳоли вучуд дорад?
4. Ба фикри шумо кадом навъи нақлиёт метавонад самаранок бошад?

§ 33. НОҲИЯҲОИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оред: ноҳияи иқтисодӣ чист ва кадом қонуниятҳои ноҳиябандиро медонед? Комплекси ҳоҷагии халқи ноҳияҳои иқтисодӣ аз кадом гурӯҳи соҳаҳо ташаққул меёбад?

Дар асоси ба инобат гирифтани қонуниятҳои ноҳиябандӣ ва самти тахассуси ҳоҷагӣ дар Тоҷикистон 6 ноҳияи иқтисодиро ҷудо кардан мумкин аст: Суғд, Ҳисор, Вахш, Кӯлоб, Рашт ва Бадахшон. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон аз дигар ноҳияҳо бо он фарқ мекунанд, ки дар байни худ сарҳадҳои табиӣ низ доранд (қаторкӯҳҳо, бахшгоҳҳо). Ноҳияҳои иқтисодии чумхурӣ аз ҳамдигар бо мавқеи географӣ, шароити табиӣ ва сарватҳо,

аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, соҳаҳои махсусгардонидашуда ва имкониятҳои тараққиёти ояндаи хоҷагӣ фарқ мекунад.

Дар поён тавсифи мухтасари ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ аз рӯи нақшаи зерин оварда мешавад: тақсимоти маъмури ва мавқеи географӣ, шароити табиӣ ва сарватҳо, аҳоли, хоҷагӣ (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт), робитаҳои иқтисодӣ ва инкишофи хоҷагӣ дар оянда.

Ноҳияи иқтисодии Суғд шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара, Табашар, Қайроққум, Истаравшан, Панҷакент, Шӯроб, Љкаловск, ноҳияҳои маъмурии Ашт, Гонҷӣ, Зафаробод, Исфара, Конибодом, Шаҳристон, Спитамен, Мастҷоҳ, Ғафуров, Расулов, Хучанд, Истаравшан, Кӯҳистони Мастҷоҳ, Панҷакент ва Айниро дар бар мегирад. Масоҳати умумиаш 25,4 ҳаз. км², аҳолиаш зиёда млн. нафар аст.

Ноҳияи иқтисодии Суғд дар қисми шимоли ҷумҳурӣ ҷойгир буда, водии дарёи Сир ва доманакӯҳҳои атрофи онро дар бар мегирад. Иқлими ноҳия хушк ва континентӣ буда, вобаста ба дараҷаи баландии маҳал тағйир меёбад. Олами набототаш гуногун аст: аз набототи биёбонӣ (дар поён) то марғзорҳои алпию субалпӣ, ки дар баландии зиёда аз 2500 м ҷойгиранд (чун ҷароғоҳ истифода мешаванд).

Ноҳияи иқтисодии Суғд аз нафт, ангишти бўр, полиметаллҳо, висмут, оҳак, намак, молибден, масолеҳи сохтмон ва ғайра ғанӣ аст (ба хотир оваред, ки кадом конҳо), аҳолии ноҳия зич ҷойгир буда, бо қувваи корӣ таъмин мебошад, бахусус аҳолии шаҳр босуръат меафзояд (дар даҳсолаи охир 28,5 дарсад зиёд шуд).

Хоҷагӣ. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар хоҷагии халқи ноҳияи Суғд тағйироти кулӣ ба амал омад. Яке аз чунин тағйирот сохтани НБО-и Қайроққум дар дарёи Сир буд. Ин неруғоҳи барқии обӣ «Дӯстии халқҳо» ном дорад, зеро дар сохтмони он намояндагони 37 миллат иштирок кардаанд. Иқтидори неруғоҳ 126 ҳаз. кВт буда, соле 700 млн. кВт соат қувваи барқ истеҳсол мекунад.

Дар ноҳияи иқтисодии Суғд соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ тараққӣ кардаанд. Илова бар ин, дар ноҳия чунин соҳаҳои саноат, аз қабili мошинсозӣ, коркарди металл, маъдан, масолеҳи сохтмон ривоч ёфтаанд. Дар заминаи сарватҳои

зеризаминӣ комбинатҳои маъдани Адрасмон ва Анзоб кор мекунанд. Дар ноҳия истихрочи ангишт (Шӯроб), нафт (Нафтобод, Айритон), намак (Қамишқӯрғон) ва масолеҳи бинокорӣ ба роҳ монда шудааст. Корхонаҳои саноати сабук (комбинатҳои абрешим ва қолинбофӣ) ва хӯрокворӣ (пахтатозакунӣ, равғанкашӣ, консерваи мева) ҷойгир шудаанд. Чанд сол боз корхонаи муштараки Тоҷикистону Чин «Зарафшон» (истехсоли тилло) фаъолият дорад.

Кишоварзӣ аз соҳаҳои зерин иборат аст: пахтакорӣ, боғдорӣ, тамокукорӣ ва чорводорӣ. Инкишофи пахтакорӣ ва боғдорӣ ба обёрӣ ниҳоят марбут аст. Заминҳо асосан аз дарёҳои кӯҳӣ (Оқсу, Хочабоқирғон, Исфара) тавассути канал ва стансияҳо обёрӣ карда мешаванд. Дар боғоти ин ноҳияи иқтисодӣ зардолу, шафтолу, себ, нок парвариш меёбанд. Яке аз соҳаҳои асосии зироат тоқдорӣ аст (асосан навъҳои ангури мавизбоб ва хӯрокӣ). Кишмиши сиёҳ ва сафеди Истаравшан шуҳрати беандоза дорад. Дар водии Зарафшон қисми зиёди боғхоро зардолузорҳо ишғол мекунанд. Навъҳои зардолуи маҳаллии фалгарӣ, мирсанҷалӣ, моҳтобии ноҳияи иқтисодии Суғд дар натиҷаи қорам шудани даштҳои Ашти калон, Дилварзин, Маҳрам ва ғайра зиёд шуда истодааст. Баҳри рушди минбаъдаи кишоварзӣ беҳтар намудани ҳолати милиоративии замин ва таъмину таҷдиди иншооти обёрӣ аҳамияти калон дорад.

Шароити табиӣ иқтисодии ноҳия (фаровон будани об, чашмаҳои минералӣ, лойқаҳои шифобахш) барои минбаъд зиёд намудани шумораи истироҳатгоҳу шифохонаҳо мусоид аст. Дар ноҳия дармонгоҳҳои «Ҳавотог» ва «Зумрад» мавҷуданд, ки беморони аз дигар ҷумҳуриҳо омадаро низ қабул мекунанд.

Шаҳри Хучанд маркази калони саноату фарҳанги ноҳия ба шумор меравад. Шаҳри Хучанд таърихи қадим дорад. Соли 1986-ум 2500-солагии Хучанд ҷашн гирифта шуд. Хучанд, ки дар ҷорроҳаи асосии тичорат ҷойгир буд, дар тамоми солҳои мавҷудияташ яке аз калонтарин марказҳои иқтисодию сиёсии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Таърихи шаҳр бо номи шоирони машҳур – Камоли Хучандӣ, Маҳастии Хучандӣ, Тошхоҷа Асирӣ, Содирхони Ҳофиз ва олими маъруф Ҳоҷӣ Юсуф саҳт алоқаманд аст.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ симои фарҳангии шаҳр хеле дигаргун шуд. Дар Хучанд зиёда аз чор ҳиссаи ҳамаи корхонаҳои калон ҷойгир мебошанд. Дар тараққиёти саноати шаҳр аҳамияти комбинатҳои абрешим ва консервбарорӣ, заводҳои шиша ва пахтадозакунӣ, корхонаҳои коркарди металл калон аст. Заводи пахтадозакунӣ шаҳр аз нав сохта ва бо технологияи нав ҷиҳозонида шудааст. Аз соҳаҳои саноати хӯрокворӣ комбинати консерви Хучанд, ки консервҳои меваҳои сабзавотӣ, меваи хушк, шарбату афшураҳои гуногун истеҳсол мекунад, аҳамияти калон дорад. Маҳсулоти комбинат дар дигар ноҳияи шаҳрҳо талабгори зиёд дорад. Дар шаҳр корхонаҳои коркарди металл ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд.

Хучанд маркази асосии маърифатии шимолӣ ҷумҳурӣ аст. Дар ин ҷо донишгоҳҳои омӯзгорӣ, технологӣ омӯзишгоҳҳои тиббӣ, мусиқӣ ва бадеӣ мавҷуданд. Театри вилоятӣ мусиқию драма ва музей таърихӣ кишваршиносӣ шуҳрати калон доранд. Дар Боғи ботаникии шаҳр зиёда аз 600 нави дарахтҳои буттаҳои Осиёи Миёна, баҳри Миёназамин, Осиёи Шарқӣ, Амрикои Шимолӣ парвариш карда мешаванд. Боғи ботаникӣ қариб ба тамоми боғҳои ботаникии ҷаҳон робитаи илмӣ дорад.

Дар шарқтари Хучанд шаҳри **Конибодом** ҷой гирифтааст, ки дар гузашта шаҳрчаи хурд буда, ҳамагӣ чанд дукони бофандагӣ дошт. Ҳоло Конибодом маркази калони саноатӣ буда, дорои корхонаҳои консервбарорӣ, пахтадозакунӣ, равшанкашӣ, рехтагарии механикӣ, фабрикаи ресандагӣ, заводи «Автозапчасти» мебошад. Дар Конибодом техникуми технологӣ ва театри драма мавҷуд аст.

Шаҳри **Исфара** дар соҳили рӯди Исфара воқеъ аст. Шаҳр зуд васеъ шуда, дар оянда ба маркази муҳими саноатӣ табдил хоҳад ёфт. Комбинати консерви Исфара аз ҷиҳати бузургӣ дар ноҳияи иқтисодии Хучанд ҷойи сеюмро мегирад. Дар Исфара чанд корхонаи хурд низ мавҷуданд, ки рангҳои минералӣ, масолеҳи саноат, бофандагӣ истеҳсол мекунад. Исфара яке аз ғушаҳои зебоманзараи ҷумҳурӣ аст. Дар канори шаҳр дармонгоҳи «Зумрад» воқеъ аст, ки аҳамияти минтақавӣ дорад.

Истаравшан аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини Тоҷикистон аст. То замони Шӯравӣ дар шаҳр устоҳои кандакор, гачкор,

зардӯзҳо, заргарон бисёр буданд. Ҳоло Истаравшан шаҳри саноатӣ аст. Дар он соҳаҳои саноати сабук ва ҳӯрокворӣ рушд ёфта истодаанд. Заводи консерви Истаравшан кишмиш, меваи хушк, консерв, шарбат истеҳсол мекунад. Дар Истаравшан фабрикаҳои калонтарини кешбофии чумхурӣ чой гирифтааст. Саноати маҳаллии шаҳр низ тараққӣ дорад. Истаравшан чун пойтахти Истаравшани қадим барои муаррихон, бостоншиносон ва сайёҳон мароқангез аст. Дар Истаравшан аз ёдгориҳои таърихӣ меъмории Масҷиди Кӯкунбаз (асри XVI), мақбараҳои Боботағо (охири асри XVI), Абдулқодири Гелонӣ (асри XVI), Чоргунбаз (асри XVIII) боқӣ мондаанд.

Панҷакент калонтарин маҳалли аҳолинишин ва маркази саноатии водии Зарафшон мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини саноатӣ заводҳои консерв, хишт ва тамоку ба шумор мераванд. Дар шаҳр осорхонаҳои чумхуриявии таърихӣ кишваршиносӣ ташкил карда шудааст. Шаҳр дорои донишқадаҳои олий, омӯзишгоҳи кадрҳои омӯзгорӣ, касбҳои техникӣ ва хонаи маданият мебошад. Аз ёдгориҳои меъмории масҷиди Олим-додхон (асри XVIII) шоян таваҷҷуҳ аст.

Панҷакент аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини ҷаҳон мебошад. Дар ин ҷо қовишҳои димнаи Панҷакент, ки яке аз марказҳои давлати Суғд буд, идома дорад. Панҷакенти қадим ва ҳафриёти Саразм (давраи биринҷӣ) барои тавсифи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва тамаддуни он давр маълумоти аҷиб медиҳанд. Дар наздикии Панҷакент (деҳаи Панҷрӯд) мақбараи сардафтери адабиёти классикии форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ чой гирифтааст.

Бо шарофати сохтмони НБО-и Қайроққум дар соҳили «Баҳри тоҷик» шаҳри нави замонавӣ – **Қайроққум** қомат афрохт. Дар шаҳр яке аз калонтарин муассисаҳои саноати сабук – комбинати қолинбофӣ, комбинати ордқашӣ ва хонасозӣ чойгир мебошанд. Дар соҳили баҳр чойҳои фароғат ва истироҳатгоҳ сохта шудаанд. Дар ноҳияи иқтисодии Суғд бинобар кашф шудани қони сарватҳои зеризаминӣ шаҳрҳои нави ба вучуд омаданд, масалан, Нафтобод (шаҳри нафтчиҳо), Шӯроб (шаҳри ангиштканҳо), Адрасмон, Зарафшон (шаҳри нақбканон).

Ноҳияи иқтисодии Ҳисор шаҳрҳои Душанбе, Ваҳдат, Турсунзода ва ноҳияҳои маъмурии Ҳисор, Турсунзода, Рӯдакӣ,

Варзоб, Шахринав ва Файзободро дар бар мегирад. Масоҳаташ 11,9 ҳаз. км², аҳолиаш бештар 1,5 млн. нафар аст.

Ноҳия водии Ҳисор ва кӯҳҳои назди онро фаро гирифта, ноҳияи аз ҳама сараҳои ҷумҳурӣ аст. Дар ноҳия, хусусан аҳолии шаҳр, босуръат афзоиш меёбад.

Пеш аз давраи Ҳокимияти Шӯравӣ шӯғли асосии мардуми ноҳияи иқтисодии Ҳисор ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Косибӣ аҳамияти маҳаллӣ дошт. Ҳоло дар ноҳия ҷойи асосиро соҳаҳои саноати вазнин (мошинсозӣ, металлургияи ранга, электро– энергетика), инчунин саноатҳои сабук ва ҳӯрокворӣ мегиранд. Пахтакорӣ, боғдорӣ, тоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва чорводорӣ соҳаҳои асосии кишоварзии ноҳия мебошанд.

Маркази металлургияи рангаи ноҳия ва ҷумҳурӣ заводи алюминии Тоҷикистон (шаҳри Турсунзода) аст. Корхонаҳои мошинсозӣ, масолеҳи сохтмон, саноати ҳӯрокворӣ ва сабук низ мавҷуданд.

Шароити табиӣ ва иқлими ноҳияи иқтисодии Ҳисор барои рушди кишоварзӣ, ки ба парвариши пахта, сабзавот, тоқ, инчунин боғдорӣю чорводорӣ махсус гардонида шудааст, хеле мусоид мебошад. Ситруспарварӣ ва анҷибарпарварӣ низ ривҷ меёбад.

Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор мамнуъгоҳи «Ро-мит» ҷойгир шудааст. Мамнуъгоҳ соли 1959 таъсис ёфта, масоҳати он зиёда аз 16,0 ҳаз. гектар мебошад. Дар мамнуъгоҳ ҳайвоноте, ки саршуморашон кам мондааст (охуи холгул, хирси малла, морхӯр ва ғайра) муҳофизат карда мешаванд.

Дар ноҳия мамнуъгоҳи таърихӣ Ҳисор мавҷуд аст. Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор истироҳатгоҳи Хоҷаоби-гарм ва дармонгоҳи Шамбарӣ воқеъ гардидаанд.

Марказҳои калонтарини саноатӣ ва фарҳангии ноҳия шаҳрҳои Душанбе, Турсунзода, Норақ ва Ваҳдат мебошанд.

Душанбе пойтахти ҷумҳурӣ буда, дар қисми зебоманзара ва ҳосилхези водии Ҳисор (дар баландии 750–930 метр аз сатҳи баҳр) воқеъ гаштааст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон Душанбе таърихи зиёда аз 2000–сола дорад. Дар ҳудуди он бозёфтҳои давраи Юнону Бохтар (асри II то милод) мавҷуданд.

Душанбе баҳусус, дар давраи ҳукмронии Кӯшонӣён тараққӣ карда буд. Ба ин ҳафриёти маҳалҳои аҳолинишини аввали

асрҳои миёна (асрҳои XI–XII) шаҳодат медиҳад (димнаҳои Шишахона, Арки Мир, Теппаи Искандар, Теппаи Испечак ва ғайра). Номҳои Душанбе дар маъхазҳои хаттӣ аз ибтидои асри XVIII ёдрас мешавад. То барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ин шаҳр се деҳа – Шоҳмансур, Сариосиё ва Душанбе мавҷуд буданд. Соли 1924 маркази РАСС Тоҷикистон шуд ва соли 1925 мақоми шаҳр гирифт. Соли 1926 дар Душанбе нахустин корхонаи саноатӣ ба кор даромад. Ба Душанбе поезди аввалин соли 1929 омадааст.

Аҳолии шаҳри Душанбе босуръат меафзояд. Соли 1926 шаҳр 5,6 ҳаз. ва соли 1979 501 ҳаз. нафар аҳоли дошт. Ҳоло дар Душанбе зиёда аз 700 ҳаз. нафар аҳоли зиндагӣ мекунад. Душанбе маркази калони саноатӣ буда, дорои даҳҳо корхонаҳои калон аст. Дар шаҳр корхонаҳои саноати сабук (бофандагӣ, абрешим, пойафзордӯзӣ, кешбофӣ ва ғайра) ва хӯрокворӣ (равғанкашӣ, гӯшту шир ва ғайра) фаъолият доранд. Аз корхонаҳои мошинсозӣ ва коркарди металл – заводҳои арматураи ба номи Орҷоникидзе, «Тоҷикагрегат», «Тоҷиккабел», «Тоҷиктекстилмаш», «Торгмаш», заводи яхдонбарорӣ аҳамияти калон доранд. Маҳсулоти ин заводҳо – яхдон, кабел, дастгоҳи бофандагӣ ва ғайра ба дигар ҷумҳуриҳои низ ғирифта мешаванд. Ба тараққиёти шаҳр рушди соҳаҳои калони саноати бинокорӣ ва масолеҳи сохтмон (заводи семент, корхонаи коркарди ҷӯб, фабрикаи меҳел, заводи маснуоти бетонӣ) таъсири мусбат расонданд.

Душанбе маркази калони илму фарҳанги Тоҷикистон мебошад. Дар ин ҷо Иттифоқи нависандагон ва академияи илмҳои Тоҷикистон бо институтҳои илмӣ–таҳқиқотии худ ҷойгир мебошанд. Дар Душанбе 9 мактаби олии (Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи славянии Тоҷикистон ва Русия, Донишгоҳи омӯзгорӣ ба номи Садриддин Айни, Донишгоҳи тиббии ба номи Абӯалӣ ибни Сино, техникаӣ, аграрӣ, донишқадаҳои тарбияи ҷисмонӣ, санъат ва забонҳо, консерватория), даҳҳо театр, музей ва китобхонаҳо мавҷуданд. Бахшида ба 1100-солагии давлати Сомониён дар Душанбе муҷассамии Исмоили Сомонӣ кушода шуд.

Дар боғи ботаникӣ садҳо навъи буттаю дарахтон аз китъаҳои гуногуни олам гирд оварда шудаанд.

Душанбе узви Федератсияи байналмилалии бародаршахрҳо мебошад ва бо шаҳрҳои Монастир (Тунис), Санъо (Ҷумҳурии Ямани Араб), Лусака (Замбия), Лохур (Покистон), Клагенфурт (Австрия), Болдер (ШМА) бародаршаҳр аст.

Дар қисми ғарбии ноҳияи Ҳисор шаҳри Турсунзода воқеъ гардидааст, ки бо роҳи автомобилгард ба шаҳри Душанбе пайваст мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини шаҳр: заводи алюминии тоҷик ва заводи зарфҳои чинӣ.

Шаҳри **Ваҳдат** дар ҷойи деҳаи Янгибозор сохта шудааст. Номӣ қадимааш Андигон мебошад. Аҳолиаш зиёда аз 50 ҳаз. нафар мебошад. Дар шаҳр комбинатҳои ордкашӣ, хонасозӣ, заводи пахтадозакунӣ мавҷуданд.

Ноҳияи иқтисодии Рашт шаҳри Роғун, шаҳракҳои Фарм, Навобод ва ноҳияҳои маъмурии Рашт, Тоҷикобод, Тавилдара, Нуробод ва Ҷиргатолро дар бар мегирад. Масоҳаташ 17,1 ҳаз. км², аҳолиаш 280 ҳаз. нафар мебошад.

Ноҳияи иқтисодии Рашт дар водие воқеъ аст, ки бо қаторкӯхҳои сарбафалак ҷудо шудаанд. Дурӣ ва ҷудой аз марказҳои саноатӣ дар гузашта боиси суст рушд ёфтани иқтисодиёти ин ноҳияи кӯхистон гашта буд. То замони Ҳокимияти Шӯравӣ таваассути пайроҳаҳои кӯҳии танг алоқаҳои иқтисодӣ барқарор мегашт. Дар ноҳия асосан ғаллакорӣ ва чорводорӣ вучуд дошт.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ, баъди сохтмони роҳи автомобилгард, иқтисодиёти ноҳия босуръат боло рафт. Солҳои 40 ва 50-ум як қисми сокинони ин ноҳияро ба водӣҳои пахтакор муҳоҷир карданд. Аз водӣҳои Хингоб, Сурхоб, Камароб даҳҳо ҳазор хоҷагӣ ба водӣҳои Вахшу Ҳисор кӯчонида шуданд. Соҳаи асосии иқтисодиёти ноҳия кишоварзӣ аст. Аҳоли асосан ба деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул мебошад. Шароити табиӣ ва иқлим, инчунин мавҷудияти қувваи қудратӣ ба рушди картошкапарварӣ (ҳосилнокиаш 300 с/га), боғдорӣ ва ғаллакории лалмӣ мусоидат мекунад. Ҳоло ноҳияи иқтисодии Рашт дар ҷумҳурӣ яке аз истеҳсолкунандагони асосии картошка мебошад.

Солҳои охир дар ноҳия ба боғдорӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Мевачоти ин ҷо хеле хуштамъ аст (хусусан себу нок).

Барои боғдорӣ заминҳои нишебиашон 15°–16° мусоид аст. Дар заминҳои нишебиашон зиёд суфаҳо месозанд ва сипас боғ бунёд мекунанд. Дар хоҷагии ба номи «50-солагии Тоҷикис-

тон»-и ноҳияи Рашт дар 800 га нишебии талу теппахо зинабоғ бунёд карда шудааст. Ҳосилнокии боғҳои нав 180–200 с/га-ро ташкил медиҳад. Дар нишебии кӯҳ ва водиҳо дарахтони ху-дрӯй: себ, бодом, чормағз, олуҷа низ вомехӯранд.

Аз соҳаҳои чорводорӣ бештар говпарварӣ ва гӯсфандпар-варӣ ривоч ёфтааст. Говро барои ширу гӯшт ва гӯсфандонро барои гӯшту пашм мепарваранд. Солҳои охир кирмакпарварӣ низ ба соҳаи пешқадам табдил ёфтааст. Ҳоҷагиҳои ноҳия аз кирмак даромади калон мегиранд.

Саноати ноҳияро корхонаҳои хурди сабуку ҳӯрокворӣ таш-кил мекунанд.

Маркази ноҳияи иқтисодӣ шаҳраки Фарм мебошад. Дар шаҳрак хонаи фарҳанги ба номи Ҳочӣ Абдулазиз, осорхонаи таъриху кишваршиносӣ ва театри халқӣ вучуд доранд. На чан-дон дуртар аз нуругоҳи барқии Роғун шаҳри Роғун бунёд ёф-тааст, ки дорои хиёбону биноҳои зебои замонавӣ буда, онро шаҳри энергетикҳо низ меноманд.

Дар соҳили рости дарёи Сурхоб, 30 км дуртар аз Фарм шаҳра-ки Навобод ҷойгир шудааст. То соли 1955 шаҳраки Навобод маркази вилояти Фарм ва дорои бисёр муассисаҳои фарҳангию омӯзгорӣ буд.

Ҷойҳои муҳимтарини диққатҷалбкунандаи ноҳия мавзеи Чилдухтарон, дараи Камароб, қалъаи Саричар (асрҳои VII–VIII), мақбараи ҳазрати Бурх (асрҳои VII–XII), димнаи Чоргул (асрҳои X– XII) мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Вахш шаҳри Қўргонтеппа, ноҳияҳои маъмурии Вахш, Ҷалолиддини Румӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сарбанд, Қумсангир, Панҷ, Ҷилликӯл, Шаҳритус, Ёвон, Хуро-сонро дар бар мегирад. Ноҳия дар қисми ҷанубу ғарбии Тоҷи-кистон воқеъ гаштааст. Масоҳаташ 12,6 ҳаз. км². аҳолии ноҳия 1360 ҳаз. нафар мебошад.

Релефи ноҳия мураккаб нест. Водии Вахш аз се тараф бо кӯҳҳои паст иҳота шудааст. Баландиаш аз сатҳи баҳр 350–500 метр мебошад.

Иқлими ноҳия континентии хушки субтропикист. Ҳарорати зимистон ба ҳисоби миёна -1° -3° , тобистон $+30^{\circ}$; моҳи июл баъзан ҳарорат ба 45° мерасад. Тобистон, одатан, бориш наме-шавад, бинобар ин, ба киштзор об мемонанд.

То замони Ҳокимияти Шӯравӣ дар водии Вахш ғалла ва каму беш пахта кишт карда мешуд. Пахтаро ба заводи пахта-тозакунии Тирмиз мефиристонданд. Ноҳия баъди азхуд карда шудани заминҳои водии Вахш рӯ ба рушд ниҳод. Дар миёнаи солҳои 30–юм «Вахшстрой» яке аз сохтмонҳои зарбдори Иттиҳоди Шӯравӣ ҳисоб мешуд. Дар тӯли се сол дар ин ҷо канал (дарозияш зиёда аз 100 км) сохта шуд. Бо мақсади қорам кардани водӣ аҳолии ноҳияҳои кӯҳсор ба Вахш муҳоҷир карда шуданд.

Дар иқтисодиёти ноҳия аҳамияти электроэнергетика қалон аст. Дар дарёи Вахш НБО-ҳои Сарбанд, Шаршар ва Марказӣ қор мекунанд.

Саноати химия (Заводи нуриҳои азотии Вахш ва Заводи электрохимиявии Ёвон), мошинсозӣ (заводи трансформатори Қўрғонтеппа ва заводи таъмири механикӣ), сабук (заводҳои пахтатозакунӣ, хўрокворӣ), комбинати гӯшт, заводи равшан ривоч меёбад.

Ноҳияи иқтисодии Вахш дар мамлакат яке аз ноҳияҳои асосии истеҳсоли пахтаи маҳиннах аст. Солҳои охир барои зиёд кардани замини пахта чанд системаи обёрии қалон сохта шуда буд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти системаи обёрии Ёвону Обиқиқ қалон аст. Алҳол қорҳои азхуд кардани даштҳои Бешкент ва Қародум идома доранд.

Дар ноҳия стансияи субтропикҳои хушк мавҷуд аст, ки дар он навъҳои беҳтарини растаниҳои субтропикӣ гирд оварда шудаанд (анҷир, хурмои японӣ, лимӯ ва ғайра). Баъзе навъҳои рустаниҳоро чанд сол дар хандаку палантатсияҳо санҷида, сипас дар замини хоҷагиро парвариш мекунанд (масалан: анҷир, лимӯ).

Мамнуъгоҳи «Бешаи палангон», мавзеи «Чилучорчашма», димнаи Тахти Сангин, Тахти Қубод, Қалъаи Мир, Хоҷа Машҳад, Хоҷа Дурбод, Ачинатеппа, Сафедмазор, Теппаи Шоҳ (асри III) аз ҷумлаи ҷойҳои ҷолиби диққати ноҳия аст. Қубодиён зодгоҳи Носири Хусрав – шоир, файласуф ва сайёҳи асри XI мебошад.

Шаҳри Қўрғонтеппа маркази аз ҳама қалони саноатӣ ва фарҳангии ноҳияи мазкур аст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон шаҳр ҳанӯз қабл аз Осиёи Миёнаро истило карда-

ни арабҳо (асрҳои V–VII) бунёд шудааст. Дар маркази шаҳри Қўрғонтеппа, дар теппаи баланде боқимондаи қалъаи қадим вучуд дорад.

Дар тӯли солҳои минбаъда Қўрғонтеппа ба шаҳри саноатии калон табдил ёфт. Дар шаҳр заводҳои трансформатор, механикӣ, пахтатозакунӣ, комбинати гӯшт, заводи равған, комбинати консерв, Донишгоҳи энергетикӣ, омӯзишгоҳҳои тиббию педагогӣ, Донишгоҳи омӯзгорӣ, театри давлатии муסיқию мазҳакавӣ, мактаби муסיқии кўдакона, музеи таъриху кишваршиносӣ мавҷуданд. Чанд сол қабл роҳи оҳани Қўрғонтеппа – Қўлоб ба қор даромад.

Ноҳияи иқтисодии Қўлоб шаҳрҳои Қўлоб, Норақ ва ноҳияҳои маъмурии Шўробод, Муъминобод, Восеъ, Қўлоб, Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, Темурмалик, Фархор, Данғара ва Ховалингро дар бар мегирад.

Аҳолии ноҳия зиёда аз 800 ҳаз. нафар ва масоҳаташ 12,0 ҳаз. км² аст. Дар солҳои Ҳокимияти Шўравӣ бинобар тараққиёти саноат аҳолии шаҳр афзуд.

Пеш асоси иқтисодиёти ноҳия ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шўравӣ ноҳияи иқтисодии Қўлоб ба сарзамини ғании кишоварзӣ ва саноатӣ табдил ёфт. Дар Қўлоб, Фархор, Москва (Ҳамадонӣ) чанд заводи пахтатозакунӣ сохта шуданд. Дар Қўлоб заводи таҷрибавии таҷҳизоти технологӣ мавҷуд аст. Корхонаҳои саноати хӯрокворӣ (комбинати гӯшт, заводҳои равған, намак) ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон барои эҳтиёҷоти мардум маҳсулот мебароранд.

Дар иқтисодиёти ноҳияи Қўлоб кишоварзӣ мақоми хосса дорад. Соҳаҳои асосии он пахтакорӣ, ғаллакорӣ, чорводорӣ ва қирмақпарварӣ мебошанд. Солҳои охир тоқдорӣ ва шолікорӣ низ ривож ёфт. Бо мақсади рушди кишоварзӣ дар ноҳия обанборҳои Балчувон ва Селбур сохта шуданд. Аз обанбори Норақ нақб сохта шудааст. Ин имкон медиҳад, ки зиёда аз 100 ҳаз. га замини дашти Данғара обёрӣ карда шавад. Дар Данғара хочагҳои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд.

Норақро (аҳолиаш зиёда аз 25 ҳаз.нафар) шаҳри энергетикҳо, шаҳри ҷавонон меноманд. Шаҳр дорои мактаб, техникум, кинотеатр, китобхона, музей ва ғайра мебошад.

Чойгиркунонии зироат дар ноҳия ба хусусияти табиии қисмҳои гуногуни он вобастагии саҳт дорад. Дар минтақаи доманакӯҳӣ лалмикорӣ ривоч ёфтааст. Солҳои охир дар заминҳои лалмӣ тоқзорҳо низ бунёд шуда истодаанд. Совхозии тоқдорӣ ба номи Мичурини ноҳия аз заминҳои лалмӣ ҳосили фаровон мерӯёнад.

Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб базаи муҳими қорводорӣ қумхурӣ мебошад.

Шаҳри Кӯлоб маркази калони саноатӣ ва фарҳангии ноҳия аст. Таҳқиқотҳои илмӣ ва қовишҳои бостоншиносӣ нишон додаанд, ки Кӯлоб яке аз шаҳрҳои қадими Осиёи Марказӣ мебошад. Соли 2006 бо қарори Юнеско 2700-солагии Кӯлоб қашн гирифта шуд. Аз Кӯлоб роҳҳои қорвонгард гузашта, Бухорою Самарқандро бо Бадахшон меқайвастанд. Дар ҳайати Бухорои Шарқӣ шаҳри Кӯлоб ноҳияи тичоратӣ ва қосибӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ Кӯлоб ба шаҳри пешрафтаи дорои муассисаҳои саноатӣ ва фарҳангӣ табдил ёфт. Ба наздиқӣ дар шаҳри Кӯлоб қурудгоҳи байналмилалӣ қушода шуд.

Шаҳр зиёда аз 80 ҳаз.нафар аҳоли дорад. Дар шаҳр заводи ҳишт ва як қатор қорхонаҳои ҳӯроқворӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ ва педагогӣ, театри музикӣ драмавӣ, музей таъриху кишваршиносӣ мавҷуданд. Мамнуъгоҳи «Даштиқум», парваришгоҳи Сарихосор, мақбараи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (асри XVI), димнаи Хулбук (IX–XI, пойтахти мулки Хутталон) қойҳои қолиби ноҳия мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Бадахшон шаҳри Хоруғ, инчунин ноҳияҳои маъмурии Ванҷ, Дарвоз, Рӯшон, Шугнон, Ишкошим, Роштқалъа ва Марғоб, яъне тамоми қаламрави Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшонро дар бар мегирад. Масоҳати ноҳия 63,7 ҳаз. км² (зиёда аз 44 дарсади қумхурӣ) ва аҳолиаш 215 ҳаз. нафар мебошад. Зичии аҳоли дар 1 км² ба ҳисоби миёна 3,3 нафар аст.

Бадахшон дар гузашта мавзеи нисбатан душворгузари Осиёи Миёна буд. Роҳи автомобилгарди Ўш – Хоруғ аввали солҳои 30-юм ба истифода дода шуд. Дар иқтисодиёти Бадахшон қойи асосиро кишоварзӣ мегирад. Дар қисми ғарбии ноҳия дар баробари деҳқонӣ қорводорӣ низ ривоч ёфтааст:

дар қисми шарқӣ фақат чорво мепарваранд. Зироатҳои асосӣ гандум, чав, нахӯд мебошанд; заминҳои ноҳия обианд. Солҳои охир картошкапарварӣ ва боғдорӣ (зардолу, себ, нок, шафтолу) ба роҳ монда шудааст. Соли 1931 дар наздикии Хоруғ Боғи ботаникӣ ташкил карда шуд, ки баландтарин дар Осиёи Марказӣ мебошад. Дар ин боғ ходимони Пажӯҳишгоҳи биологии Помири Академияи илмҳои Тоҷикистон имкониятҳои афзоиш ва беҳтар намудани навъҳои мевачотро дар шароити баландкӯҳ меомӯзанд.

Кормандони Боғи ботаникӣ зиёда аз 200 навъи рустаниро тавсиф карда, тақрибан 20 навъи растаниҳои дорувориро ба қайд гирифтаанд (ин рустаниҳоро дар ноҳия бомуваффақият парвариш кардан мумкин аст). Дар ду хоҷагии ноҳияҳои Рӯшон ва Шуғнон дар масоҳати 50 гектар бобуна, нардсунбул ва дигар рустаниҳои доруворӣ парвариш карда мешаванд. Парвариши рустаниҳои доруворӣ соҳаи сердаромад буда, дар оянда метавонад тамокукориро иваз намояд. Аз соҳаҳои чорводорӣ гӯсфандпарварӣ, дар қисми шарқи ноҳия бошад, ғажговпарварӣ бартарӣ дорад.

Саноати ноҳия суғустараққӣ кардааст. Солҳои охир энергетика (НБО-ҳои Хоруғ, Қалъаихумб, Ванҷ, Намадгут) инкишоф меёбад. Дар дарёи Ғунд қаторстансияҳо сохта хоҳанд шуд. Соли 2006 НБО-и Помир-1 бо тамоми иқтидораш ба кор даромад (28 ҳаз.квт/соат).

Дар Хоруғ корхонаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ (заводи нон, комбинати гӯшт, заводи шир) мавҷуданд, дар баъзе маҳалҳо косибӣ ривоч ёфтааст (бахусус, чуробҳои помирӣ машхур мебошанд).

Истеҳсоли армуғон ва зару зевар (аз сангҳои қиматбаҳо дар Поршнев) тараққӣ мекунад.

Маркази асосии маъмурий ва иқтисодии ноҳия шаҳри Хоруғ аст. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷойи ду деҳа шаҳр қомат афрохт, саноати маҳаллӣ ба вучуд омад. Солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ барои рушди саноат ва сохтмони манзил дар Хоруғ заводи маснуоти оҳанубетонӣ ба истифода дода шуд. Дар шаҳр Донишгоҳи давлатӣ, омӯзишгоҳҳои педагогӣ, тиббӣ, техникӣ, театри мусиқию драмавӣ ба номи Рӯдакӣ, хонаи эҷодиёти халқ, музей таърихиву кишваршиносӣ мавҷуд аст.

Дар наздикии Хоруғ стансияи «Орбита» сохта шудааст, ки та-
вассути он барномаҳои телевизиони Русия ва барномаҳои те-
левизиони Тоҷикистон намоиш дода мешаванд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Тоҷикистон ба кадом ноҳияҳои иқтисодӣ чудо мешавад?
2. Таҳассуси асосии ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ кадомҳоянд? Шарҳ диҳед, ки таҳассуси ноҳияҳои ҷудогоноро чӣ тавр муайян меку-
нанд?
3. Иқтисодиёти водии Ҳисор ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадах-
шон чӣ гуна тафовут доранд? Дар бораи тараққиёти хоҷагии ин
ноҳияҳои иқтисодӣ ҳикоя кунед;
4. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистонро аз рӯи нишонаҳои зерин тав-
сия кунед;
а) мавқеи географӣ;
б) шароити табиӣю географӣ; в) тараққиёти соҳаҳои саноат;
г) рушди соҳаҳои кишоварзӣ;
д) нақлиёт;
е) робитаҳои иқтисодӣ.

АЗ НИГОҶИ ШУМО

1. Оё ноҳиябандии иқтисодии ҷумҳурӣ ба талаботи имрӯза ҷавобгӯй
аст?
2. Таҳассус ҳар ноҳияи иқтисодӣ дуруст муайян карда шудааст?
3. Ҳангоми муайянкунии ҳудуди ноҳия кадом омилҳои асосӣ дар мад-
ди аввал меистанд?
4. Оё ноҳиябандӣ метавонад, ки ба пешрафти иқтисодии ноҳия кӯмак
расонад?

§ 34. РОБИТАҶОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНӢ

Тоҷикистон комплекси ягонаи хоҷагии халқ буда, вазъи
иҷтимоӣю иқтисодии он ба тараққиёти иқтисодии давлатҳои
дигар зич алоқаманд аст.

Баробари афзудани иқтидори иқтисодӣ ва ба мамлакати сер-
соҳаи саноаташ пешрафта табдил ёфтани Тоҷикистон иштиро-
ки он дар тақсими байналмилалӣ меҳнат зиёд шуд. Маҳсу-
лоти соҳаҳои гуногуни Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ сол аз
сол меафзояд. Агар то солҳои 40-уми асри XX дар содироти
мамлакат танҳо маҳсулоти кишоварзӣ бартарӣ дошта бошад,

пас ҳоло ҳиссаи металлургияи ранга, саноати сабук ва маҳсулоти дигари саноатӣ низ афзуда истодааст.

Тоҷикистон бо 76 мамлакати хориҷӣ равобити иқтисодӣ дорад ва зиёда аз 25 номгӯй маҳсулот мебарорад. Айни замон Тоҷикистон аз ҷониби 130 давлат ба расмият шинохта шудааст ва узви комилҳукуки Созмони Милали Муттаҳид (СММ) мебошад. Дар соли 2012 қариб 50 дарсади робитаҳои берунии Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) буда, 31,9 дарсад ба давлатҳои Аврупо ва 16,1 дарсад ба давлатҳои Осиё рост меомад.

Дар ҳафт соли охир (солҳои 2005–2012) равобити савдои берунии Тоҷикистон хеле беҳтар шуд. Ҳаҷми равобит аз 2238,8 млн. доллари америкоӣ дар соли 2005 ба 4463,3 млн. доллар дар соли 2012 расид ва ё худ қариб 2 баробар афзуд. Дар ин давра потенциали воридотӣ 15,9 дарсад, содиротӣ бошад, то 97,0 дарсадро ташкил намуд. Ҳамагӣ дар солҳои 2005–2012 ҳаҷми умумии савдои берунии Тоҷикистон ба 25864,6 млн. доллар расид, ки аз ин 8556,3 млн. доллар (33,0 дарсад) ба ҳиссаи воридотӣ ва 17308,3 млн. доллар (54,4 дарсад) ба ҳиссаи содиротӣ (импорт) рост меояд.

Сол то сол ҳамкориҳои иқтисодии он бо давлатҳои дуру наздик раванқ меёбад. Дар ҳафт соли охир (2005–2012) ҳиссаи асосиро дар содирот бо мамлакати мо Туркия (43,3 дарсад), Чин (20,2 дарсад), Русия (6,0 дарсад) ишғол мекунанд. Дар ҳиссаи воридот бошад, ҷойи аввалро Русия (30,1 дарсад), сипас Чин (12,0 дарсад), Украина (4,9 дарсад) ва Қазоқистон (13 дарсад) мегиранд. Дар ҳайати молҳои содиршавандаи Тоҷикистон ҷойи муҳимро алюминий, таҷҳизоти аз алюминий тайёршуда, металлҳои нодир, нахи пахта, меваю сабзавот, нӯшокиҳо, тамоку, абрешим, пӯсти қароқӯлӣ, пашм, матоъҳои пахтагин, неруи барқ ишғол мекунанд. Масалан, металлҳои алюминий бештар ба давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (Русия, Туркменистон), Нидерландия, Туркия; нахи пахта ба Русия, Белоруссия, Белгия, Британияи Кабир, Корея; қувваи барқ ба Қирғизистон ва Афғонистон содир мешавад.

Дар давоми солҳои 2005–2012-ум 14,3 дарсади молҳои содироти Тоҷикистон ба ҳиссаи давлатҳои ИДМ ва 85,1 дарсадаш ба давлатҳои дигари ҷаҳон, аз он ҷумла 14 дарсадаш ба ҳис-

саи Аврупо ва 11,4 дарсадаш ба давлатҳои Осиё рост меояд. Дар байни давлатҳои ИДМ аз молҳои содиршавандаи Тоҷикистон ба ҳиссаи Русия – 41,7 дарсад, Ўзбекистон – 3,1 дарсад, Қазоқистон – 33,3 дарсад, Украина – 7,8 дарсад, Молдова – 17,3 дарсад ва Туркменистон 1,0 дарсад рост меояд.

Ҳиссаи молҳои ба Тоҷикистон воридшаванда ғайри мамлакатҳои ИДМ аз дигар давлатҳои дуру наздик низ меафзояд. Масалан, аз Олмон трансформатор, аккумулятор, либос, аз Британияи Кабир маҳсулоти нафт, насос, қисмҳои эҳтиётии автомобил, аз Эрон автомобили сабукрав, рағани офтобпараст, чой, либос, аз Полша қанд, аз Шветсия таҷҳизоти лабораторӣ ва ғайра.

Ҷумҳурии Тоҷикистон минбаъд кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки молҳои содироти худро тибқи талаботи бозори ҷаҳонӣ истеҳсол кунад ва пайваста сифати онҳоро беҳтар намояд.

Мувофиқи чадвали 7 ҳиссаи содироту воридоти Тоҷикистон дар байни давлатҳои ҷаҳон чунин аст (дар соли 2012 бо ҳисоби дарсад):

Чадвали 7.

Содирот	Воридот
1. Туркия – 43,3	1. Русия – 19,8
2. Чин	2. Қазоқистон – 13,2
3. Русия – 20,2	3. Чин – 12,2
3. Афғонистон – 7,5	4. Эрон – 5,1
4. Русия – 6,0	5. Украина – 4,9
6. Шветсария – 4,5	6. ИМА – 3,7
7. Эрон – 3,9	7. Туркменистон – 3,6
8. Латвия – 3,6	8. Литва – 3,0
	9. Туркия – 2,4

Аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ то ба ҳол Тоҷикистон пайваста дар намоишу ярмаркаҳои байналмилалӣ бо маҳсулоти саноатии кишоварзӣ ширкат меварзад. Соли 1976 дар намоишгоҳи Ҷумҳурии Мисри Араб ва Эрон, соли 1977 дар Сурия, соли 1978 дар Булғория, соли 1979 дар Ироқ, соли 1980 дар Алҷазоир иштирок кард. Минбаъд солҳои истиқлолият бошад (аз соли 1994 то ин ҷониб), маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзии Тоҷикистон дар Олмон, Чин, Кореяи Ҷанубӣ, Русия, Фаронса, ШМА бомуваффақият намоиш дода шудаанд. Бо ин

роҳ дар бозори ҷаҳонӣ ба маҳсулоти саноат ва кишоварзии Тоҷикистон мароқи зиёд пайдо гардид.

Ҳоло дар Тоҷикистон 120 корхонаи муштарак бо кумаки сармояи хориҷӣ кор мекунад, ки 60–тои он дар Душанбе ҷойгир шудаанд. Қисми зиёди андӯхти инвеститсияҳои хориҷӣ дар ҷумхури ба соҳаҳои коркарду истихроҷи металлҳои қиматбаҳо (24,2 дарсад), истеҳсоли маҳсулоти бофандагӣ (23,3 дарсад), металлургияи ранга (11,8 дарсад) равона карда шудаанд. Корхонаҳои муштаракӣ «Ҷавонӣ», «Сано», «Зарафшон», «Ситораи самар» ва ғайра аз қабилӣ корхонаҳои калон мебошанд.

Дар Тоҷикистон бо кумаки сармоягузориҳои хориҷӣ сохтмони нақби ағбаи Анзоб (Истиклол), нақби Шаршар, Шаҳристон, неругоҳҳои Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, якчанд пулҳои сармояҳои муҳим дар дарёи Панҷ ба истифода дода шуданд ва минбаъд коркарди филиззоти рангаю нодир, коркарди пахта, истеҳсоли нуриҳои минералӣ, рушди соҳаҳои агросаноатӣ ва боз чандин корхонаҳои дигар ба кор хоҳанд даромад. 25 майи соли 2004 кушода шудани роҳи нави мошингарди Кӯлоб – Қалъаихунб – Хоруг – Мурғоб – Қулма дар рушди равобиту иқтисодии Тоҷикистон бо давлати бузурги Чин саҳифаи нав ба шумор меравад. Ба воситаи ин роҳ Тоҷикистон имконият меёбад, ки ба шохроҳи байналмилалӣ Қароқорум баромада, минбаъд муносибатҳои иқтисодии худро бо давлатҳои Покистон, Непал, Ҳиндустон ривож диҳад. Аҳамияти таърихӣ ин шохроҳ боз дар он зоҳир мегардад, ки Тоҷикистон барои ба укёнуи ҷаҳонӣ баромадан имконият пайдо мекунад.

Дар баробари робитаҳои иқтисодӣ Тоҷикистон муносибатҳои фарҳангии худро низ сол аз сол бо мамлакатҳои гуногун густариш медиҳад. Тайи чандин сол гузаронидани рӯзҳои санъату адабиёти Тоҷикистон дар Русия, Фаронса, Олмон, Полша, Ёзбекистон ба шакли анъана даромадааст. Соли 2004 бошад, мардуми тоҷик бо хушнудии зиёд рӯзҳои маданияти Русия ва Қирғизистонро дар Тоҷикистон қайд намуданд. Соли 2006 дар ҷашни Бузургдошти тамаддуни ориёӣ ва 2700 – солагии шаҳри Кӯлоб аз тамоми гӯшаю канори дунё ходимони давлатӣ, олимони ва намоёндогони фарҳанг иштирок намуданд. Бори чорум аст, ки дар шаҳри Душанбе Ҷашнвораи байналмилалӣ театрҳои лӯхтаки «Ҷодари хаёл» баргузор мегардад.

Олимонӯ нависандагони тоҷик бо бисёр марказҳои илмию фарҳангии Аврупо, Осиё ва қитъаи Амрико робитаҳои наздик доранд. Асарҳои онҳо бо чандин забонҳои хориҷӣ нашр гардида, шуҳрати илм ва адабиёти тоҷикро боз ҳам баландтар мебардонанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ чӣ гуна робита дорад?
2. Дар содироти хориҷии кишвар кадом навъҳои маҳсулот бартарӣ доранд? Онҳоро номбар кунед.
3. Тоҷикистон аз кадом давлатҳо мол ва таҷҳизоти заруриро меҳарад?
4. Дар харита самтҳои асосии алоқаҳои иқтисодии Тоҷикистонро муайян намоед.
5. Дар бораи аҳамияти иқтисодию таърихӣ роҳи Кӯлоб–Қалъаи-хумб–Хоруғ–Мурғоб–Қулма нақл намоед.

§ 35. ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН – КОМПЛЕКСИ ЯГОНАИ ХОҶАГӢ (такрори умумӣ)

Хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аз ду гурӯҳи соҳа иборат аст: истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ. Дар байни онҳо мавқеи асосиро соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ – саноат ва кишоварзӣ ишғол менамоянд. Ин соҳаҳо дар асоси истифодаи сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнатӣ ташкил ва рушд меёбанд. Онҳо на танҳо талаботи аҳолиро ба неъматҳои моддӣ таъмин менамоянд, балки як қисми ашёи хом, маҳсулоти нимтайёро барои содирот истеҳсол меkunанд. Дар ин бобат нақши асосиро соҳаҳои махсус гардонидани саноат ва кишоварзӣ мебозанд. Одатан, ба он соҳаҳои дохил мешаванд, ки барои рушди онҳо дар ҷумҳурӣ шароити мусоиди табиӣ ва иқтисодӣ фароҳам бошад. Онҳо асоси иқтисодиётро ташкил намуда, дар атрофашон комплекси хоҷагии халқи ҷумҳурӣ ташаккул меёбад. Ба ин комплекс баробари соҳаҳои махсусгардонида, соҳаҳои иловагӣ ва хизматрасон дохил мешаванд. Ин соҳаҳо рушди соҳаҳои махсусгардонидаро таъмин намуда, барои аҳоли навъҳои гуногуни маҳсулоти рӯзгор истеҳсол менамоянд. Дар байни соҳаҳои махсусгардонида, иловагӣ ва хизматрасон таносуби муайян

мавҷуд аст, вале ҳиссаи соҳаҳои махсусгардонида ҳамеша бартарӣ дорад. Одатан, ноҳияҳои гуногуни ҷумҳурӣ аз якдигар бо хусусияти хоси табиӣю иқтисодӣ фарқ мекунанд. Ин фарқ дар мавқеи гуногуни иқтисодӣ – географӣ, шароит ва сарватҳои табиӣ, шумораи аҳоли, захираҳои меҳнатӣ ва малакаи меҳнат, андоза ва таркиби хочагӣ, дараҷаи рушди соҳаҳои махсусгардонида, хизматарсон ва тараққиёти минбаъдаи онҳо инъикос ёфтааст.

Ҳар як ноҳияи иқтисодӣ ба як ва ё якчанд соҳаи истеҳсолот махсус гардонида, дар тақсимои географии меҳнат саҳми худро мегузорад.

Дар натиҷа байни ноҳияҳои иқтисодӣ мубодилаи ашёи хом, маҳсулоти нимтайёр ва тайёр ба амал омада, мавқеи ҷумҳуриро дар тақсимои географии байналмилалӣ меҳнат муайян менамояд. Аз ин рӯ, тақсимои географии меҳнат омили иқтисодист, ки зимни он дар ҷумҳурӣ ноҳияҳои иқтисодии гуногунмӯҳтасаб ташаккул ёфта, дар алоқамандии якдигар рушд меёбанд ва асоси робитаҳои иқтисодӣ бо дигар мамлакатҳо мебошанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Махсусгардони соҳавӣ чист?
2. Ба ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ таъсири кадом омил зиёдтар аст?
3. Махсусгардони ноҳияҳои иқтисодӣ бо таъсири кадом омилҳо ба амал меояд?
4. Дар ҳудуди Тоҷикистон чанд ноҳияи иқтисодӣ мавҷуд аст?
5. Ноҳияи иқтисодии Суғд ва Ҳисорро муқоиса кунед ва гуед, ки дар байни онҳо чӣ умумият ва кадом фарқ дида мешавад?
6. Рушди минбаъдаи ноҳияҳои Кӯлоб, Ғарм ва Кӯхистони Бадахшонро кадом омилҳои табиӣ ва иқтисодӣ муайян мекунанд?
7. Махсусгардони ноҳияи иқтисодии Вахш ба кадом омилҳо вобастааст?

Луғатномаи истилоҳоти ҷеографӣ

- 1. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ** – илмест, ки аҳоли, хоҷагӣ ва унсурҳои иҷтимоиро дар пайвастагӣ, фарқи ҳудудӣ ва ҷойгиршавии он меомӯзад. Ин пайвастагӣ дар маҷмӯъ, симои ҳар як деҳа, шаҳр ва ноҳияҳои алоҳидаро инъикос менамоянд. Географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ илми ҷамъиятӣ буда, аҳоли, иқтисодиёт ва иҷтимоиётро дар асоси қонунҳои ҷамъиятӣ меомӯзад.
- 2. Ҳудуд** – калимаи арабӣ буда, маъноаш ҷамъи ҳад аст. Дар тоҷикӣ ҳудуд ба маънои қаламрав ва марзу бум истифода мешавад. Ҳудуд қаламрави ҳар як давлатро ифода мекунад.
- 3. Тақсимои сиёсӣ маъмурӣ** – аз калимаҳои латинӣ «администро» идора кардан ва «терра» – замин гирифта шудааст. Мувофиқи он сарҳади давлат дар асоси Конститутсия (Сарқонун) ба шабакаи воҳидҳои маъмурӣ тақсим карда мешавад.
- 4. Зичии аҳоли** – дараҷаи маскуншавӣ ва зичии аҳолии ин ва ё он ҳудудро ифода мекунад. Вай аз рӯи ҳисоби миёнаи шумораи аҳоли дар 1 км² муайян карда мешавад.
- 5. Хоҷагии халқ** – дар ҳудуди муайян ташаққул ёфтани системаи бо ҳам алоқаманди тақсимои ҷамъиятии меҳнатро меғоянд, ки аз соҳаҳои истеҳсоли ва ғайри истеҳсоли иборат мебошад. Онҳо дар ҳампайвастагӣ асоси иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як мамлакатро ташкил менамоянд.
- 6. Аҳоли** – маҷмӯи одамонро меноманд, ки дар ҳудуди муайн ҳаёт ба сар мебаранд. Онҳо метавонанд қисми мамлакат, гурӯҳи мамлакатҳо ва тамоми ҷаҳонро дар бар гиранд.
- 7. Демография** – илмест, ки ҳаёти аҳолиро аз рӯи ҷинс, миллат, синну сол, машғулият, тағйироти он таваллуд, никоҳ, ҷавт ва ғайра меомӯзад. Демография калимаи юнонӣ буда, «демос» – халқ ва «графо» – менависам мебошад. Аз маълумотҳои омӯрӣ – демографӣ ва таҳқиқоти демографӣ илмҳои ҷамъиятшиносӣ, аз ҷумла географияи иқтисодию иҷтимоӣ васеъ истифода мебаранд.
- 8. Афзоиши аҳоли** – асоси онро вазъи демографӣ ва анъанаҳои миллии ташкил менамояд. Вазъи демографӣ, бошад, ҷор равишро дар бар мегирад: таваллуд, ҷавт, ақди никоҳ ва талок. Аз ин нишондиҳандаҳои демографӣ таваллуд ва ҷавт маъқеи ҳосса доранд. Андозаи мутлақӣ фарқи байни шумораи онҳоро афзоиши табиӣи аҳоли меғоянд.

9. **Тачдиди аҳоли** (такрортаваллудкунӣ) – асоси афзоиши табиӣи аҳолиро ташкил менамояд. Он як чараёни мунтазами бефосила такроршаванда мебошад, ки дар натиҷа ивазшавии насл ба вучуд меояд. Ҳоло демографҳо се навъи таърихи тачдиди аҳолиро фарқ менамоянд; қадимӣ анъанавӣ ва муосир. Ҳар яки онҳо вобаста ба заминаи иқтисодӣ ва хоҷагидорӣ аз якдигар ба кулӣ фарқ мекунанд.
10. **Миллат** – аз калимаи «натио» гирифта шуда аст, ки маънояш халқ мебошад. Он ҳамчун умумияти иҷтимоӣи этникӣ дар ҳудуди муайян ташаккул меёбад. Ин умумият ҳангоми аз давраи феодализм ба давраи капиталистӣ гузаштан ташаккул ёфта буд. Асоси онро пайдоиш, забон ва фарҳанг ташкил менамояд. Навъи асоси умумияти этникиро қabila, халқият, миллат ташкил мекунанд. Онҳо дар давраи ҳозира дар ҳама ғушаю қанори қураи Замин вучуд доранд ва дар сарҳади муайян ҷойгир шудаанд.
11. **Таркиби милли** – тақсим қардани аҳоли ба миллатҳо буда, онро дар адабиёти илмӣ ва омор қарои ба ин ва ё он миллат мансубияти шахс васеъ истифода мебаранд. Дар бисёр ҳолат онро аз рӯи пайдоиши этникӣ ва забони модарӣ муайян мекунанд. Ба ин мақсад аломатҳои шартиро истифода мебаранд. Ба монанди дин, наҷод номи мамлақати шахс таваллудёфта ва ғайра.
12. **Захираҳои қорӣ** – миқдори аҳолии қобилияти меҳнатдошта, ки ба истехсолот қалб қарда мешаванд. Аз ин ҷо захираҳои қорӣ гуфта он қисми аҳолиро меноманд, ки қобилияти дар хоҷагии халқ қор ва фаъолият қарданро доранд. Баҳисобгирии захираҳои қорӣ ба маълумоти синнусолии аҳоли тақя мекунад. Муқаррар қардани синусоли қобилияти меҳнатӣ доштан аз рӯи қонуни қар як мамлақат муайян қарда мешавад. Масалан, дар Тоҷикистон синнусоли қобили меҳнат ба таври зерин муқаррар қарда шуда аст: қардони 15–63 сола ва қанони 15–58 сола.
13. **Бозори меҳнат**. Замони қоро давраи инқилоби илму техника меноманд. Пешравии илм ва техника ҳам маҳсули фикр ва эҷодқории инсон мебошад. Бинобар ин, бе иштироки бевоситаи инсон ягон рушди иқтисодӣ вучуд надорад. Аз ин нигоҳ дар қаҳон дар қатори дигар шаклҳои бозор ба худ хос бозори қувваи қорӣ вучуд дорад. Ба ин бозор мамлақатҳои пешрафта ҳамчун ба қувваи қорӣ ниёз дошта мамлақатҳои

рӯ ба рушд ҳамчун фурӯшандаи қувваи корӣ иштирок мекунамд.

14. **Муҳочирати меҳнатӣ** – дар ин ҷо аз як мамлакат ба дигар мамлакат барои ёфтани ҷойи коро дар назар дорем. Аз ин ҷо шахсоне, ки ба муҳочирати меҳнатӣ мераванд, бояд ба талаботи бозори меҳнат ҷавоб дода тавонанд. Онҳо пеш аз ҳама забони халқи мамлакате, ки ба он ҷо мераванд, хуб донанд, қонуни муҳочирати меҳнатиро донанд. Аз техника ва технологияи истеҳсолот ва хизматрасонӣ нағз боҳабар бошанд. Дар акси ҳол ба рақобати бозори меҳнат тоб оварда наметавонанд.
15. **Комплекс** – калимаи лотинӣ буда, дар забони тоҷикӣ таркибро ифода менамояд. Он маҷмуи ашёҳо, амалиёт ҳодисаю хусусиятҳо, ки як чизи тоҷро ташкил медиҳад таҷассум менамоянд. Маънои асосии он ба ҳам пайвастигии ашё ва ҳодисаҳо мебошад.
16. **Комплекси хочагии халқ** – шаклгирии таърихӣ соҳаҳои истеҳсоли ва ғайриистеҳсоли бо ҳам алоқаманди ҳудуди муайяно мегуянд. Заминаи ибтидоии онро корхонаҳои истеҳсоли, хизматрасонӣ, маъмури ва ғайра ташкил менамоянд.
17. **Комплекси истеҳсолию ҳудудӣ** – бо ҳам алоқамандии соҳаҳо ва корхонаҳо, ки дар қаламрави муайян мебошанд бо мақсади баланд бардоштани ғоиданокии истеҳсолот ташкил карда шудаанд. Дар ташаккул ёфтани он махсусгардонии корхонаҳо бо харчи кам истифодаи ашёи хом, сӯзишворӣ, қувваи барқ, баланси захираҳои корӣ ва шароити табиӣ ба инобат гирифта мешавад.
18. **Комплекси кишоварзӣю саноатӣ** – маҷмуи соҳаҳои хочагии халқ, ки ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, коркарди саноатии он, ба истеъмолкунандагон расонидан машғуланд. Вазифаи он таъмин кардани ҳуҷрокворӣ ва ашёи хом мебошад. Ба таркиби комплекси кишоварзӣю саноатӣ се соҳа дохил мешаванд: 1) соҳаи саноат, ки кишоварзиро ба воситаҳои истеҳсолот ва хизматрасонӣ таъмин менамоянд; 2) бевосита ҳуди соҳаи кишоварзӣ; 3) соҳае, ки коркард ва маҳсулоти тайёрро ба мизочон дастрас менамоянд.
19. **Ноҳиябандии иқтисодӣ** – ин тақсимои ҳудуд ва ё мамлакат ба ноҳияҳои иқтисодӣ. Он аз нигоҳи иқтисодӣ қисми таркибии қаламрави мамлакат ба ҳисоб меравад. Барои он ягонагии ҳаёти ҷамъиятию иқтисодӣ, иҷтимоӣ, таҳассусони

истеҳсолот ва алоқамандии истеҳсолӣ хос мебошанд, Ҳангоми ба ноҳияи иқтисодӣ чудо кардани мамлакат шароити табиӣ низ ба ҳисоб гирифта мешавад. Ғайр аз таҳассусонӣ дар ташаккул ёфтани ноҳияи иқтисодӣ нақлиёт, рушди комплекси хочагӣ, марказҳои истеҳсолӣ, сохтори миллию, сиёсӣ ва тақсимои маъмурии мамлакат аҳамияти калон доранд.

20. Таҳассусонӣ – рушд додани соҳаҳое, ки қисми маҳсулоташон ба содирот нигаронида шуда, тавассути оқилона истифода бурдани шароит ва сарватҳои табиӣ, захираҳои корӣ, шароити иқтисодӣ ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли маҳсулоти яхела имконият медиҳад. Барои муайян кардани таҳассусонӣ аз нишондодҳои зерин истифода мебаранд: 1. Ҳаҷми мутлақи маҳсулоте, ки ин ва ё он соҳаи таҳассусонида истеҳсол менамоянд. 2. Ҳиссаи маҳсулоти истеҳсолкардаи соҳа нисбат ба истеҳсоли тамоми маҳсулоти дар мамлакат ва ноҳияи иқтисодӣ истеҳсолгардидаи ҳамин соҳа. 3. Ҳиссаи содироти маҳсулоти соҳа нисбат ба ҳамаи маҳсулот ҳамин соҳа, ки дар мамлакат ё дар ноҳияи иқтисодӣ истеҳсол карда мешавад. 4. Ҳиссаи ноҳияи иқтисодӣ дар содироти маҳсулоти соҳае, ки ба мубодилаи маҳсулоти ҳамин соҳа иштирок менамоянд. 5. Ҳиссаи соҳа дар тамоми маҳсулоти саноат ва ё кишоварзӣ.

21. Занҷираи истеҳсолӣ – одатан соҳавӣ ва силсилавӣ мешавад. Мувофиқи усули соҳавӣ корхонаҳои саноатӣ аз нигоҳи истеҳсолӣ маҳсулоти яхела ва истифодаи ягона ба ин ва ё он соҳаи саноатӣ шомил карда мешаванд. Силсилаи истеҳсолӣ ҳама ҷабҳаҳои коркарди ашёи хом, истеҳсоли маҳсулоти асосӣ ва коркарди партови онро дар бар мегирад. Ба ақидаи Н. Н. Колосовский итиҳодияи устувори истеҳсолии бо ҳам алоқаманд дар атрофи истеҳсолоти асосӣ рушд меёбад. Силсилаҳои истеҳсолӣ вобаста ба амалҳои умумӣ – иқтисодӣ ва истеҳсолию технологӣ як хел инкишоф намеёбанд. Аз ин нигоҳ онҳоро ба ду гурӯҳ чудо мекунанд: пурра ва нопурра. Силсилаи пурра аз коркарди ибтидои ашёи хом то истеҳсоли маҳсулоти тайёр ва коркарди партови истеҳсолиро дар бар мегирад. Силсилаи нопурра бошад, ҳама ҷараёни технологиро дар бар намегиранд. Силсилаҳои истеҳсолӣ асоси ноҳияи саноатӣ, гиреҳи саноатӣ ва маркази саноатиро ташкил менамоянд.

22. **Ноҳияи саноатӣ** – соҳаҳои саноатиरो дар бар мегирад. Он қисми таркиби ноҳияи иқтисодӣ буда, дигар соҳаҳои истеҳсолию ғайриистеҳсолиро дар бар намегирад. Ноҳияи саноатӣ ду ҳел мешаванд: соҳавӣ ва интегралӣ;
23. **Гиреҳи саноатӣ** – сарҳадест, ки дар он ҷо гурӯҳи корхонаҳо ташаккул ёфтаанд, ки ашёи хом, захираҳои меҳнатӣ, иншоот, воситаҳои коммуникатсионӣ ва системаи нақлиётро бо ҳам истифода мебаранд. Он метавонад дар як шаҳр ва якҷанд шаҳри бо ҳам наздик ташкил ёбад.
24. **Маркази саноатӣ** шаҳр ва ё шаҳраке, ки дар доираи он корхонаҳои як ва ё якҷанд соҳаҳои саноат ҷойгир шудааст. Ҳаҷми истеҳсолии он хеле калон буда, вай на фақат вазифаи маркази саноатӣ, балки нақлиётро низ иҷро мекунад.
25. **Нақлиёт** – калимаи лотинӣ (*транспорта*) буда, маънои овардан ва ҷойивазкуниро дорад. Онро «артерия»-и хоҷагии халқ ҳам мегӯянд. Ба мисли саноати кӯҳӣ, коркардабарорӣ ва кишоварзӣ ба соҳаи истеҳсолоти моддӣ дохил мешавад. Вазифаи он аз кашондани воситаҳои истеҳсолот, одамон дар байни соҳаҳои истеҳсолот ва дастрас кардани маҳсулоти тайёр ба истеъмокунандагон мебошад. Нақлиёт ба роҳҳои оҳан, мошингард, ҳавоӣ ва обӣ ҷудо мешавад.
26. **Кредит** – калимаи лотинӣ «*кредитум*» – маънояш қарз мебошад. Қарз додани пул ё мол, қарзи дарозмуддат, қарзи кӯтоҳмуддат ё ба қарз харидани мол. Дар мамлакатҳои пешрафта вай тарзи муомилоти капиталро ифода мекунад, яъне маблағҳои пулии муваққатан озодро ба якдигар ба муҳлати муайян қарз медиҳанд ва аз он дарсад ва ё фоида меситонанд. Дар байни давлатҳо воситаи ҳарчи зиётар ба даст овардани фоида ва аз ҷиҳати молиявӣ мутеъ гардонидани мамлакатаи қарзгиранда истифода мешавад.
27. **Инвеститсия** – калимаи лотинӣ (*инвестице*) буда, маънояш «мепӯшам» мебошад. Ба мақсади ба даст овардани фоида ба муддати дароз шахси амонатгузор барои рушди саноат, кишоварзӣ ва нақлиёт маблағгузорӣ менамояд. Инвеститсия ду ҳел мешавад: 1. молиявӣ (харидани саҳмия, облигатсия, ва дигар қоғазҳои қиматбаҳо), 2. инвеститсияи реалӣ (воқеӣ) ба соҳаи саноат, кишоварзӣ ва нақлиёт маблағгузорӣ карда мешавад.
28. **Савдои берунмарзӣ** – молҳое, ки берун аз марзи ин ё он мамлакат ба бозори ҷаҳонӣ ба фурӯш бароварда мешаванд.

КЎЛ ВА ОБАНБОРҲОИ АСОСӢ

Номгӯй	Дар кучо чойгир аст	Баландӣ аз сатҳи баҳр, м	Масоҳат, км ²
Зоркӯл	Помири Шарқӣ	4125	38,9
Искандаркӯл	Қаторкӯҳи Ҳисор	2255	3,5
Қарокӯл	Помири Шарқӣ	3914	380,0
Яшилкӯл	Помири Ғарбӣ	3734	35,6
Сарез	Помири Ғарбӣ	3239	88,0
Обанбори Қайроққум	Дарёи Сир	347	520,0
Обанбори Каттасой	Дарёи Каттасой	1165	2,04
Обанбори Фарход	Дарёи Сир	300	46,0
Обанбори Норак	Дарёи Вахш	980	106,0
Обанбори Селбур	Дарёи Қизилсӯ	581	2,3

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ОИД БА ТОҶИКИСТОН

Масоҳат	142,1 ҳаз. км ²
Шумораи аҳоли (1 январи соли 2013)	8,0 млн нафар
Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна (2013)	91,2 нафар дар 1км ²
Вилояти мухтор	1
Шаҳрҳои тобеи ҷумҳурӣ	17
Шаҳракҳо	54
ноҳияҳо	58
Баландии бештарин аз сатҳи баҳр	7495 м
Баландии пасттарин аз сатҳи баҳр	300 м
Тӯли ҳудуд: аз ғарб ба шарқ	715 км
аз шимол ба ҷануб	509 км
нуктаҳои канории ҷумҳурӣ (арз ва тӯл): Шимол	41°05' а. шим.
Ҷануб	36°40' а. шим.
Ғарб	67°31' т.ш.
Шарқ	75°14' т.ш.
Масофа аз сарҳадҳо то баҳр: то Арал	700 км
то Каспий (Хазар)	1150 км
ТАБИАТ	
1. Дарозии умумии дарёҳо, 30 ҳаз. км	(28500)
2. Ҳисоби миёнаи солонаи чоришавии об	бештар 80 млрд. м ³
3. аз ҷумла: Ому	60 млрд. м ³
Зарафшон	то 53 млрд. м ³
Сир	то 15 млрд. м ³
4. Сарватҳои гидроэнергетикӣ бо ҳамроҳии рӯди Панҷ	бештар 32 млн. кВт

ДАРЁҲОИ АСОСӢ

Номи дарё	Ба қучо мерезад	Дарозӣ, км	Масоҳати ҳавза, км²	Тарзи ғизогири
Ому	Баҳри Арал	2294	199350	Пириҳу барф
Бартанг (Мурғоб, Оксу)	Панҷ	103	2070	—//—
Ванҷ (Сурҳоб)	Панҷ	71,0	1740	—//—
Вахш	Ому	524	39100	—//—
Зарафшон	—	877	12300	—//—
Кофарниҳон	Ому	387	8630	Барфу пириҳ
Ғунд	Панҷ	296	12300	Пириҳу барф
Қизилсӯ	Панҷ	262	7070	Барфу пириҳ
Хинғоб	Вахш	196	6660	Пириҳу барф
Панҷ	Ому	921	114000	—//—
Сир	Баҳри Арал	2684,0	150100	—//—
Шоҳдара	Ғунд	142	4180	—//—
Фон	Зарафшон	24	3230	—//—
Яҳсӯ	Қизилсӯ	160	2710	Барфу борон

ЧАШМАҲОИ ОБИ ШИФОБАХШ

№	Номи мавзеъ	Ҷойгиршавӣ
1.	Хоҷаобигарм	Ноҳияи Варзоб
2.	Обигарм	Ноҳияи Файзобод
3.	Ҳавотоғ	Ноҳияи Истаравшан
4.	Явроз	Ноҳияи Ваҳдат
5.	Гармоба (Ҷавонӣ)	Ноҳияи Файзобод
6.	Хоҷасангхок	Ноҳияи Варзоб
7.	Анзоб	Қаторкӯҳҳои Ҳисор
8.	Навбедак	Ноҳияи Айнӣ
9.	Шоҳамбарӣ	Қаторкӯҳҳои Ҳисор
10.	Чоландӣ	Ноҳияи Ҳисор
11.	Гармчашма	Ноҳияи Шугнон
12.	Чилучорчашма	Ноҳияи Шаҳритуз
13.	Шифо	Ноҳияи Исфара
14.	Ёс	Ноҳияи Ванҷ
15.	Андароб	Ноҳияи Ишкошим
16.	Пӯшиён	Ноҳияи Восеъ
17.	Гумбулоқ	Ноҳияи Файзобод
18.	Муллошайх	Ноҳияи Файзобод

КАЛОНТАРИН КҶҲҲО ВА ҚАТОРКҶҲҲОИ АСОСӢ

№	Ном	Номи қуллаҳои асосӣ	Баландии мутлақи қуллаҳо аз сатҳи баҳр (м)
1.	Академияи илмҳо	Исмоили Сомонӣ	7495
2.	Оқтоғ	Мундидтоғ	2227
3.	Ванч	Баландии Язгулом	5584
4.	Ҳисор	Қазноқ	3141
5.	Дарвоз	Арнавард	6083
6.	Паси Олой	Ленин	7134
7.	Зарафшон	Чимтарға	5494
8.	Ишкошим	Маяковский	5790
9.	Қаротоғ		6096
10.	Қаротегин	Душоха	4262
11.	Қурама	Бобоиоб	3769
12.	Мазор		5889
13.	Муғултой	Музбек	1624
14.	Музқул	Афсарони собиқ Шӯравӣ	6233
15.	Пётри Якум	Маскав	6785
16.	Рӯшон	Пахтакор	6080
17.	Сарикӯл		5909
18.	Аличури Шимоли	Кулин	5929
19.	Туркистон	Махрут	5621
20.	Ҳазратишоҳ	Ҳазратишоҳ	4088
21.	Шохдара	Карл Маркс	6726
22.	Шугнон	Харсангӣ	5704
23.	Аличури Ҷанубӣ	Қизилдангӣ	5706
24.	Язгулом	Истиқлол	6974

ПИРЯХҲОИ КАЛОНТАРИН

№	Ном	Дарозии пирях (км)	Масоҳати пирях (км ²)	Мавқеи чойгир- шавӣ
1.	Бивачӣ	27,8	37,1	Кӯҳи Академияи илмҳо
2.	Савукдараи калон	25,2	69	Кӯҳи Паси Олой
3.	Гандо	22,5	55	Кӯҳи Пётри Якум
4.	Гармо	27,5	153	Кӯҳи Академияи илмҳо
5.	Чамъияти Геог- рафӣ	21,5	82	Кӯҳи Академияи илмҳо
6.	Грум–Гржи- майло	36,7	160	Саршавии дарёи Танимас
7.	Дарвоз	16,5	44	Кӯҳи Дарвоз
8.	Зарафшон	25,0	41,0	Кӯҳи Зарафшон
9.	Мазордара	19,5		Саршавии дарёи Язгулом
10.	Мазор	17,3	23	Кӯҳи Дарвоз
11.	Танимаси хурд		17,6	43,5
12.	Октябр	16,5	12	Кӯҳи Паси Олой
13.	Ракзовӣ	24,2	41,2	Саршавии дарёи Язгулом
14.	Сагрон	7	48	Кӯҳи Петри Якум
15.	Федченко	77,0	1000	Помири Шимолӣ
16.	Фортамбек	20	75	Кӯҳи Петри Якум
17.	Танимаси Ши- молӣ	18	55	Кӯҳи Академияи илмҳо

АҒБАҲОИ АСОСӢ

№	Ном	Мавзеи чойгиршавӣ	Баландии мутлак (м)
1.	Оқбайтал	Қаторкӯҳи Музкӯл	4655
2.	Анзоб	Қаторкӯҳи Ҳисор	3372
3.	Койтезак	Қаторкӯҳи Аличури Чанубӣ	4271
4.	Қизиларт	Қаторкӯҳи Паси Олой	4280
5.	Хабуробот	Қаторкӯҳи Дарвоз	3270
6.	Шаҳристон	Қаторкӯҳи Туркистон	3351
7.	Гуралаш	Қаторкӯҳи Туркистон	
8.	Вешаб	Қаторкӯҳи Туркистон	
9.	Оббурдан	Қаторкӯҳи Туркистон	
10.	Тро	Қаторкӯҳи Туркистон	
11.	Мастчоҳ	Қаторкӯҳи Туркистон	
12.	Қарогӯшхона	Қаторкӯҳи Туркистон	
13.	Тутек	Қаторкӯҳи Олой	
14.	Янгидаван	Қаторкӯҳи Олой	
15.	Гдоюлӣ	Қаторкӯҳи Олой	
16.	Бокбаш	Қаторкӯҳи Олой	
17.	Дубурса	Қаторкӯҳи Зарафшон	
18.	Дукдон	Қаторкӯҳи Зарафшон	
19.	Мӯра	Қаторкӯҳи Зарафшон	
20.	Шутургардан	Қаторкӯҳи Зарафшон	
21.	Чормағзак	Қаторкӯҳи Рангон	1500

Саволномаи тестӣ
аз фанни географияи табиӣи Тоҷикистон

1. Нуқтаҳои канориҳои шимолу ҷануб, шарқу ғарбии Тоҷикистонро аз рӯйи чӣ муайян мекунанд?

- A) аз рӯйи миқёс;
- B) аз рӯйи масофа;
- C) аз рӯйи шабакаи дараҷавии харита;
- D) аз рӯйи самт;

2. Барои рушд додани хоҷагӣ ва беҳдошти ҳаёти одамон дар ҷаҳон кадом навъи вақтро истифода мебаранд?

- A) мередианӣ (маҳаллӣ);
- B) минтақавӣ;
- C) декретӣ;
- D) ҷаҳонӣ

3. Шаҳри Душанбе дар кадом минтақаи соатӣ воқеъ гардида аст?

- A) якум;
- B) дуюм;
- C) сеюм;
- D) чорум;

4. Аввалин давлати мутамаркази тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ (Сомониён) кадом солҳо ба миён омад?

- A) солҳои 650 – 750;
- B) солҳои 750 – 850;
- C) солҳои 874 – 999;
- D) солҳои 1233 – 1270

5. То Инқилоби Бухоро намоёндаи кадом сулолаи туркзабони кӯчман-чӣ аморати Бухороро сарварӣ мекард?

- A) сулолаи Қарахониён;
- B) сулолаи Барғас;
- C) сулолаи Шайбониён;
- D) сулолаи Манғитиён;

6. Кадом сол дар Оснӣи Марказӣ тақсмоти миллию ҳудудӣ гузаронида шуд?

- A) соли 1918;
- B) соли 1920;
- C) соли 1922;
- D) соли 1924;

7. Кадом сол Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Иттиҳодӣ табдил ёфт?

- A) соли 1920;
- B) соли 1923;
- C) соли 1924;
- D) соли 1929;

8. Баъди барҳам хӯрдани Иттифоки Шӯравӣ Тоҷикистон кай худро мамлакати соҳибистиқлол элон намуд?

- A) майи 1991;
- B) июни 1991;
- C) июли 1991;
- D) августи 1991;

9. Миқёси 1:500–1:100 000-ро дар мавриди тартиб додани кадом навъи харитаҳо истифода мебаранд?

- A) харитаи нимкураҳо;
- B) харитаи тибии ҷаҳон;
- C) харитаи Тоҷикистон;
- D) харитаи топографӣ;

10. Дар харитаи топографӣ релеф ба воситаи кадом аломати шартӣ тасвир карда мешавад?

- A) хатҳои рост;
- B) хатҳои қавӣ;
- C) хатҳои уфқӣ;
- D) хатҳои параллел;

11. Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз калонмиқёс бо чӣ фарқ мекунад?

- A) бо миқдори хатҳои уфқӣ;
- B) нишон додани баландии мутлақ нисбӣ;
- C) бо муфассал акс ёфтани объектҳои географӣ;
- D) ҳамааш дуруст;

12. Баландии мутлақи Тоҷикистон аз сатҳи баҳр чанд метрро ташкил менамояд?

- A) аз 300 то 3000 м;
- B) аз 300 то 5495 м;
- C) аз 300 то 7134 м;
- D) аз 300 то 7495 м;

13. Дар қаламрави Тоҷикистон фосилаи минтақаи баландкӯҳ аз чанд то чанд метрро ташкил медиҳад?

- A) аз 900 то 1600м;
- B) аз 1600 то 2300м;
- C) аз 3500 бештар;
- D) аз 3600 камтар;

14. Дар шаклгирии кунунии релефи Тоҷикистон ҳодисаҳои геологӣ кадом эра бо давраҳои таъсири калон расонидаанд?

- A) архею протерозой;
- B) палеозой;
- C) мезозой;
- D) кайнозой;

15. Пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ба кадом омилҳо вобастагӣ доранд?

- А) ба иқлим;
- В) ба обҳои равон;
- С) ба сохти геологӣ;
- Д) ба даҳолати инсон;

16. Дар Тоҷикистон кадом навъи иқлим ҳукмфармо мебошад?

- А) иқлими назди баҳрӣ;
- В) иқлими субтропикӣ;
- С) иқлими тропикӣ;
- Д) иқлими континенталӣ;

17. Дарёҳои Тоҷикистон аз ҷиҳати манбаи ғизо ба чанд навъ ҷудо мешаванд?

- А) як;
- В) ду;
- С) се;
- Д) чор;

18. Дарозтарин дарёи Тоҷикистон кадом аст?

- А) Ому;
- В) Вахш;
- С) Зарафшон;
- Д) Сир;

19. Калонтарин қӯли Тоҷикистон чӣ ном дорад?

- А) Искандарқӯл;
- В) Зорқӯл;
- С) Шӯрқӯл;
- Д) Қароқӯл;

20. Дар водӣ ва ҳамвориҳои Тоҷикистон кадом навъҳои хок васеъ паҳн гардидаанд?

- А) хоки сиёҳ;
- В) хоки дорчинӣ;
- С) хоки зард;
- Д) хоки хокистарранг;

21. Дар бешазорҳои Тоҷикистон чанд навъи дарахту буттаҳо месабзанд?

- А) ҳаштод;
- В) сад;
- С) яксаду панҷох;
- Д) дусад;

22. Ба тарзи амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои табиии Тоҷикистон ба кадом унсуре табиат вобаста аст?

- А) ба радиатсияи Офтоб;
- В) ба фишори атмосферӣ;

- С) ба боришот;
- Д) ба релефи маҳал;

23. Аз ҳодисаҳои ғайримуташаккили табиӣ дар қаламрави Тоҷикистон кадом ҳодиса харобиовар мебошад?

- А) тармафарой;
- В) лағжиш;
- С) обхезӣ;
- Д) зилзила;

24. Вобаста ба тафовути табиӣ-географӣ қаламравӣ ҷумҳуриро ба чанд ноҳияи табиӣ ҷудо кардаанд?

- А) дуто;
- В) се то;
- С) чорто;
- Д) панҷто;

Саволномаи тестӣ аз географияи иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон

1. Географияи иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон чиро меомӯзад?

- А) Табиат;
- В) Сарватҳои табиӣ;
- С) Ноҳияҳои табиӣ;
- Д) Аҳоли ва хусусиятҳои инкишоф, ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда, ноҳияҳои иқтисодӣ ва робитаҳои иқтисодӣ-берунӣ.

2. Дар қаламрави Тоҷикистон зичии миёнаи аҳоли дар як километри мураббаъ чанд нафарро ташкил мекунад?

- А) 20 нафар;
- В) 30 нафар;
- С) 40 нафар;
- Д) зиёда аз 50 нафар;

3. Дар таркиби ҳайати милли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон тоҷикон чанд дарсадро ташкил мекунанд?

- А) 50 дарсад;
- В) 60 дарсад;
- С) 81 дарсад;
- Д) 90,1 дарсад;

4. Аз миқдори умумии аҳолии машғули соҳаҳои хоҷагӣ дар соҳаҳои истеҳсоли моддӣ чанд дарсад банд аст?

- А) 60 дарсад;
- В) 70 дарсад;
- С) 82,1 дарсад;
- Д) 98,3 дарсад;

5. Аҳолии машғули кор дар соҳаи моликияти давлатӣ чанд дарсадро ташкил мекунад?

- A) 15 дарсад;
- B) 20 дарсад;
- C) 25,7 дарсад;
- D) 35,2 дарсад;

6. Асоси хоҷагии халқро кадом соҳа ташкил мекунад?

- A) соҳаи маориф;
- B) соҳаи тандурустӣ;
- C) соҳаи маишӣ;
- D) соҳаи истеҳсолоти моддӣ;

7. Саноати Тоҷикистон баъди соли 1990 ба бухрони шадиди иқтисодӣ дучор гардид. Сабаби он дар чӣ буд?

- A) нарасидани ашёи хом;
- B) фалаҷ гардонидани таҷҳизоти истеҳсолӣ;
- C) ба фурӯш нарафтани маҳсулоти тайёр;
- D) канда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо собиқ ҷумҳуриҳои шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷумҳуриро тарк намудани коргарону мутахассисон;

8. Дар ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ маҷмаи асосиро кадом соҳаи саноат ташкил мекунад?

- A) мошинасозӣ;
- B) саноати сабук;
- C) саноати ҳӯрокворӣ;
- D) металлургияи ранга;

9. Дар қаламрави Тоҷикистон қонҳои зиёди ангишт муайян карда шуданд. Аз ҷиҳати захираи умумӣ қалонтарини он кадом аст?

- A) Шӯроб;
- B) Зиддӣ;
- C) Назарайлоқ;
- D) Фон–Яғноб;

10. Захираи потенциалии гидроэнергетикаи Тоҷикистон чанд кВт/соатро ташкил менамояд?

- A) 250 млрд кВт/соат;
- B) 360 млрд кВт/соат;
- C) 530 млрд кВт/соат;
- D) 527 млрд кВт/соат;

11. Дар Тоҷикистон кадом қалонтарин неруғоҳи барқӣ сохта шуда истодааст?

- A) Сичароғ;
- B) Шӯробод;
- C) Пастикон;
- D) Роғун;

12. Комплекси кишоварзию саноатии Ҷумҳури Тоҷикистон чанд шоҳаро дар бар мегирад?

- A) 6;
- B) 5;
- C) 4;
- D) 3;

13. Асоси комплекси кишоварзию саноати ро кадом соҳа ташкил мекунад?

- A) боғдорӣ;
- B) ғаллакорӣ;
- C) занбӯри асалпарварӣ;
- D) моҳипарварӣ;

14. Вазифаи комплекси кишоварзию саноатӣ аз чӣ иборат аст?

- A) истеҳсол кардани ғалла;
- B) истеҳсол кардани сабзавот;
- C) истеҳсол кардани ширу гӯшт;
- D) аҳолиро бо маҳсулоти озуқа ва саноати сабуку хӯроквориро аз ашӯи хом таъмин кардан;

15. Дар айни замон комплекси кишоварзию саноатӣ чанд дарсад ҳаҷми умумии маҳсулоти Ҷумҳурии Тоҷикистонро истеҳсол менамояд?

- A) 20 дарсад;
- B) 30 дарсад;
- C) 40 дарсад;
- D) 48 дарсад;

16. Дар қаламрави ҷумҳурий чанд дарсади заминҳо ба эрозия дучор гардидаанд?

- A) 30 дарсад;
- B) 45 дарсад;
- C) 50 дарсад;
- D) 60 дарсад;

17. Саноати сабук ҳамчун соҳаи таҳассусонидаи ҚТ ҳоло чанд дарсади ҳаҷми маҳсулоти саноатро медиҳад?

- A) 15 дарсад;
- B) 20 дарсад;
- C) 25 дарсад;
- D) 31,1 дарсад;

18. Барои хифзи саломатии аҳоли ба кадом соҳаҳои хизматрасонӣ бештар диққат дода мешавад?

- A) алоқа;
- B) хоҷагии манзил;
- C) савдо;
- D) хӯроки умумӣ;

19. Ба нақлиёти автомобилӣ чанд дарсад боркашонии Тоҷикистон рост меояд?

- A) 40 дарсад;
- B) 50 дарсад;
- C) 65 дарсад;
- D) 75 дарсад;

20. Кадом навъи нақлиёт муҳити атрофро бештар олуда месозад?

- A) обӣ;
- B) ҳавоӣ;
- C) роҳи оҳан;
- D) автомобилӣ;

21. Қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи тақсими географӣ ҷудудии меҳнат ба чанд ноҳияи иқтисодӣ ҷудо карда шудааст?

- A) 2;
- B) 3;
- C) 4;
- D) 6;

22. Асоси ноҳияҳои иқтисодиро комплексҳои ҳудудию истеҳсолӣ ташкил мекунад, ҳар яки онҳо аз якдигар бо чӣ фарқ доранд?

- A) масоҳат;
- B) табиат ва сарватҳои табиӣ;
- C) миқдори аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ;
- D) соҳаҳои махсусгардонида ва дараҷаи инкишофи комплекси ҳудудию истеҳсолӣ;

23. Асоси комплексҳои истеҳсолии ноҳияҳои иқтисодиро чӣ ташкил менамояд?

- A) кишоварзӣ;
- B) саноат;
- C) нақлиёт;
- D) сиклҳо (силсила)-и истеҳсолӣ;

24. Дар айни замон Тоҷикистон бо чанд давлати хориҷӣ робитаҳои иқтисодӣ дорад?

- A) 2,
- B) 4,
- C) 5,
- D) беш аз 69;

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА	3
§ 1. Давраҳои рушди илмҳои географӣ	6
§ 2. Омӯзиши табиат ва ҳоҷагии халқи Тоҷикистон.....	10
§ 3. Омӯзиши географияи Тоҷикистон дар давраи истиқлолият	14

БОБИ I. ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

§ 4. Мавқеи географӣ, ҳудуд ва тақсими маъмури	16
§ 5. Харитаҳо ва қор бо онҳо	25
§ 6. Солшумории геологӣ	34
§ 7. Релеф ва сохти геологӣи Тоҷикистон	38
§ 8. Сарватҳои зерзаминӣ	44
§ 9. Иқлим	47
§ 10. Обҳои дохилӣ	52
§ 11. Проблемаи оби ошомиданӣ	58
§ 12. Ҳок ва захираи замин	62
§ 13. Наботот ва ҳайвонот	66
§ 14. Минтақаҳои табиӣ	70
§ 15. Ҳодисаҳои ғайримуташакили табиӣ	77
§ 16. Муҳофизати табиат ва масъалаҳои экологӣ	80
§ 17. Ноҳияҳои табиӣи географӣ	84
§ 18. Луғатномаи истилоҳоти географӣ (географияи табиӣ)	96

БОБИ II. ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. Аҳоли ва захираҳои қорӣ	100
§ 20. Проблемаҳои демографӣ	105
§ 21. Давраҳои рушди ҳоҷагии халқ	106
§ 22. Қонуният ва самтҳои қойғиркунии истеҳсолот	113
§ 23. Саноат	115
§ 24. Саноати вазнин	117

§ 25. Комплекси кишоварзию саноат	126
§ 26. Кишоварзӣ ва муҳити зист	139
§ 27. Истеҳсоли молҳои истеъмоли халқ ва соҳаи хизматрасонӣ	144

§ 28. Соҳаи хизматрасонӣ	146
§ 29. Наклиёт	151
§ 30. Тараққиёти хоҷагии халқ дар оянда	156

БОБИ III. ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

§ 31. Ноҳиябандии иқтисодӣ ва сиклҳои истеҳсолӣ	160
§ 32. Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҶИТҶ)	165
§ 33. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон	168
§ 34. Робитаҳои иқтисодии берунӣ	181
§ 35. Иқтисодиёти Тоҷикистон – комплекси ягонаи хоҷагӣ (такрори умумӣ)	185
§ 36. Луғатномаи истилоҳоти географӣ (географияи иқтисодию иҷтимоӣ)	187

ЗАМИМА

Замимаи 1. Кӯл ва обанборҳои асосӣ	192
Замимаи 2. Маълумоти умумӣ оид ба Тоҷикистон	193
Замимаи 3. Дарёҳои асосӣ	194
Замимаи 4. Чашмаҳои оби шифобахш	195
Замимаи 5. Қаторкӯҳҳои асосӣ	196
Замимаи 6. Пирияхҳои калонтарин	197
Замимаи 7. Ағбаҳои асосӣ	198
Замимаи 8. Саволномаҳои тестӣ	199

Ҳ. Муҳаббатов, М. Раҳимов

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ барои синфи

8

Мухаррири техникӣ *У. Азизов*

Мусахҳеҳ *М. Назриева*

Тарроҳ ва саҳифабанд *Ф. Раҳимов*

Ба матбаа 00.00.14 супорида шуд. Ба чоп 00.00.14 иҷозат дода шуд.
Андозаи 60x90 $\frac{1}{16}$. Коғази офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Чопи офсет. Ҷузъи чопӣ 15. Адади нашр Супоиши №

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
7340243, ш. Душанбе, к. А. Дониш, 50.
Тел.: 222-14-66. E-mail: maorif@mail.tj

Дар матбааи ба таъб расидааст.